

ЛЮДИНА в сучасному соціумі

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛЮДИНА В СУЧАСНОМУ СОЦІУМІ

Навчально-методичний посібник

Укладачі:

Криловець М. Г.,

Хлеб'юк С. Р. ,

Зінченко Т. В.

УДК 364

Л-15

Рекомендовано Вченою радою

Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

(НДУ ім. М. Гоголя)

Протокол № 5 від 06.11.2025 р.

Рецензенти:

Конончук А. І. – доцент кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, кандидат педагогічних наук.

Новгородський Р. Г. – доцент кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, кандидат педагогічних наук.

Л-15 Людина в сучасному соціумі: навчально-методичний посібник / уклад.: М. Г. Криловець, С. Р. Хлебик, Т. В. Зінченко. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2025. – 189 с.

ISBN 978-617-527-347-0

У навчально-методичному посібнику розкрито особливості взаємодії людини і природи, наукові засади і практичні аспекти соціалізації особистості. Навчально-методичний посібник відображає структуру викладання дисципліни «Людина в сучасному соціумі», включає лекційний матеріал, теоретичний матеріал для підготовки до семінарських занять, а також рекомендовану літературу з дисципліни.

Розрахований на здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти навчальних закладів усіх типів і рівнів акредитації педагогічних спеціальностей та спеціальностей «Соціальна робота та консультування», «Соціальна педагогіка», педагогів, працівників соціальних закладів та системи післядипломної освіти.

© Криловець М. Г., Хлебик С. Р.,
Зінченко Т. В., 2025

© НДУ ім. М. Гоголя, 2025

ISBN 978-617-527-347-0

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
Розділ І. СЕРЕДОВИЩЕ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ	7
Тема 1. Середовище проживання людини. Взаємозв'язок природних екологічних факторів та життєдіяльності людини	7
1.1. Середовище проживання людини	7
1.2. Структура системи «людина – життєве середовище».....	8
1.3. Види екологічних факторів, їх вплив на якість життя людини.....	10
1.4. Біологічні ритми у житті людини.....	14
1.5. Харчування людини як біологічний фактор.....	17
Питання для самоконтролю	21
Тема 2. Антропогенні фактори та проблеми безпеки людства	22
2.1. Вплив на людину антропогенних екологічних факторів. Поняття здоров'я людини	22
2.2. Чинники впливу на організм людини, їх класифікація.....	27
2.3. Проблеми безпеки людини.....	29
2.4. Антропогенні чинники впливу на безпеку людства.....	29
2.5. Формування екологічної культури як основи неруйнівної поведінки людини в біосфері	32
Питання для самоконтролю	39
Розділ 2. СОЦІАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ЛЮДИНИ.....	40
Тема 1. Фактори та механізми соціалізації особистості.....	40
1.1. Соціалізація як соціально-педагогічна явище і наукова проблема... 40	
1.2. Особистість як предмет дослідження психолого-педагогічних та соціальних наук.....	48
1.3. Природне і соціальне середовище як умова соціалізація людини.....	58
1.4. Фактори та механізми соціалізації	63
1.5. Складові та етапи процесу соціалізації.....	66
1.6. Адаптація як вагомий чинник і складова соціалізуючого процесу: біологічний і соціальний аспект	71
Питання для самоконтролю	76

Тема 2. Моделі, форми та зміст	
соціальної компетентності особистості	78
2.1. Моделі соціалізації особистості в суспільстві	78
2.2. Формування соціальної компетентності молоді	85
Питання для самоконтролю	92
Тема 3. Чинники соціального розвитку особистості	93
3.1. Роль сім'ї у соціальному формуванні особистості	93
3.2. Розвиток і самореалізація особистості в умовах загальноосвітнього закладу	102
3.3. Групи ровесників як фактор соціалізації	109
3.4. Вплив етносу та релігії на процес соціалізації людини	116
3.5. ЗМІ (Засоби масової комунікації) як фактор соціального середовища	122
3.6. Інтернет як мегафактор соціалізації	124
3.7. Культура як система. Види, форми, рівні, соціальні функції в суспільстві	144
3.8. Мистецтво як компонент культури і засіб соціалізації	126
Питання для самоконтролю	148
ПОНЯТІЙНИЙ ПОКАЖЧИК	149
ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ	155
ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ ДЛЯ ЗДОБУВАЧІВ ДЕННОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ	166
ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ ДЛЯ ЗДОБУВАЧІВ ЗАОЧНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ	174
НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНЕ ЗАВДАННЯ	177
ЗРАЗКИ ТЕСТІВ ДО МОДУЛЬНИХ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ	180
БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК	187

ПЕРЕДМОВА

Сучасний період історичного розвитку людства характеризується бурхливими змінами у всіх сферах життєдіяльності. Сучасна теорія розуміння феномена людини представлена з екологічних, біологічних, соціальних і філософських позицій. Людина розглядається як частина природи і космопланетарний феномен. Досліджується взаємодія людини як біопсихосоціальної істоти з навколишнім середовищем. У посібнику висвітлено холистичний підхід до пізнання людини як біоенергоінформаційної системи. Це впливає на спрямованість управління процесами життєдіяльності, оптимізації обміну з навколишнім середовищем, нових підходів до боротьби з хворобами та зміцнення здоров'я, духовної еволюції людини як єдиного шляху спасіння від екологічного апокаліпсису.

Питання творчої активності особистості, удосконалення її загальної і професійної підготовки – це питання соціалізації індивіда. В останні десятиліття поняття „соціалізація» дедалі активніше використовується як наукова категорія представниками широкого спектру наук – філософії, соціології, психології, політології, педагогіки, соціальної роботи та соціальної педагогіки. Особливий інтерес вона представляє для соціальних працівників та соціальних педагогів.

На кожному віковому етапі розвитку особистості на неї здійснюють вплив безліч різних факторів, починаючи від членів сім'ї, групи однолітків, сусідів та колег по роботі, і закінчуючи глобальними світовими процесами. При чому цей вплив може бути як позитивним, так і негативним. З іншого боку, людина не є істотою пасивною. Сприймаючи зовнішні впливи, вона сама може впливати на власне життя та на життя оточуючих.

Для соціального працівника надзвичайно важливим завданням є визначити, які саме фактори соціалізації і яким чином здійснюють вплив на конкретного клієнта. Більше того, нерідко саме соціальний працівник у змозі вплинути на покращення умов соціалізації певної людини або певного мікросоціуму. Отже, для здійснення практичної діяльності спеціалісту із соціальної роботи необхідно мати цілісне уявлення про сутність процесу соціалізації, знати, як створити всі необхідні умови для забезпечення успішної соціалізації особистості та інтеграції її у суспільство.

Фахова підготовка спеціалістів у закладі вищої освіти передбачає їхню всебічну підготовку до роботи із клієнтами в різних життєвих ситуаціях і передбачає надання майбутнім фахівцям необхідного комплексу теоретичних знань і практичних навичок. Вивчення дисципліни «Людина в сучасному

соціумі» є базовою у теоретичній підготовці здобувачів до роботи з клієнтами, які потребують професійної допомоги у вирішенні різних складних життєвих ситуацій.

Навчально-методичний посібник призначений для підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери і має на меті ознайомлення здобувачів вищої освіти із сутністю процесу соціалізації, особливостями дії зовнішніх і внутрішніх факторів на особистість на різних етапах її розвитку, засобами, агентами та механізмами впливу.

Посібник може бути корисним у роботі практичних соціальних педагогів і соціальних працівників, слухачам курсів підвищення кваліфікації.

РОЗДІЛ I. СЕРЕДОВИЩЕ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ

Тема 1. Середовище проживання людини. Взаємозв'язок природних екологічних факторів та життєдіяльності людини

1.1. Середовище проживання людини

Для кожного живого організму найважливішими є умови його існування. Природне середовище – це сукупність природних абіотичних та біотичних природних факторів по відношенню до організмів поза залежністю від контактів з людиною. Антропогенне середовище – це природне середовище, змінене людиною. Середовище мешкання (проживання) – це частина природного середовища, яке оточує живі організми, з яким вони взаємодіють.

За передбаченнями В. І. Вернадського антропогенне перетворення біосфери призводить до стану ноосфери – сфери розуму. Поняття антропосфера, соціосфера, ноосфера – поняття-синоніми. Поняття антропосфера (гр. *anthropos* – людина) означає сферу життєдіяльності людини. Воно відбиває ідею розвитку Землі та життя на ній. Розвиток біосфери зумовив появу людини, яка завдяки здатності до виробничої діяльності створила трансформоване середовище свого існування – антропосферу. Саме антропосфера характеризує співіснування природних законів розвитку матерії (навколишнього середовища) та соціальних законів розвитку суспільства.

До системи «людина – життєве середовище» входить велика кількість змінних, між якими існує велика кількість зв'язків. Ми розглянемо найважливіші елементи – людину та її життєве середовище.

Під терміном «людина» розуміється не лише одна істота, індивід, а й група людей, колектив, суспільство, людство загалом. Люди в глобальній системі «людина – життєве середовище» є складовими соціальної спільноти, об'єднаних відносно стійкими соціальними зв'язками, відносинами, які мають спільні ознаки, умови і спосіб життя, риси свідомості, культури, що надають їм неповторної своєрідності.

Люди в процесі життєдіяльності об'єднуються в соціальні групи. *Соціальна група* – це сукупність певної кількості людей, об'єднаних спільними інтересами чи спільною справою. Розрізняють такі соціальні групи (за Желібо та ін., 2001): *малі, середні та великі соціальні групи* – це численні об'єднання людей (до декількох десятків і сот мільйонів) – класи, етнічні спільноти (нація, народність, плем'я) вікові групи (молодь, пенсіонери), статеве об'єднання (чоловіки, жінки).

Виділяють такі *соціальні спільноти* (за Желібо та ін., 2001): а) *групові* – класи, верстви, соціально-демографічні групи, професійні групи та ін.; б) *масові* – учасники суспільних рухів, аудиторія глядачів, любительські об'єднання та ін.; в) *соціально-родинні* – сім'я, рід, плем'я; г) *етнічні* – етнос, народність, нація, національна меншина; д) *соціально-територіальні* – мешканці житлових будинків, села, району, міста, області, країни.

Другим елементом системи є *життєве середовище*, де відбувається життєзабезпечення людини. Розрізняють 4 типи життєвого середовища живих істот: водне, наземне (повітряне), ґрунтове та тіло іншого організму (Назарук, с. 47). Життєве середовище людини різноманітніше, складніше і складається з чотирьох компонентів.

1.2. Структура системи «людина – життєве середовище»

Життєве середовище людини складається з чотирьох компонентів:

- власне природного;
- перетвореного людиною природного середовища;
- середовища, створеного людиною;
- соціального середовища.

Як бачимо, три перших компоненти є природним середовищем, яке різною мірою трансформоване людиною, четверте – соціальне середовище – притаманне тільки людині. Розглянемо більш детально соціальне середовище.

Соціальне (соціально-політичне) середовище – охоплює соціальні взаємовідносини між людьми і виникає в результаті суспільного життя. Взаємовідносини характеризують життєдіяльність людини і поділяються на економічні, соціально-політичні, ідеологічні, культурні, побутові, сімейні та інші. Соціальні фактори мають не менший вплив на людину, ніж забруднення природного середовища. Загострення соціальних конфліктів може викликати соціальне напруження в суспільстві, появу гострих суперечностей, надзвичайних ситуацій соціально-політичного характеру, надзвичайних подій, хвороб, що можуть становити загрозу для громадської безпеки.

Соціум (лат. «socium» – загальне, спільне) – це велика стійка соціальна спільнота, якій притаманні єдність умов життєдіяльності людей та ознак культури.

У науці відсутнє однозначне визначення соціуму. Одні науковці ототожнюють його із суспільством, розглядаючи ці поняття як тотожні. Інші вважають, що поняття «соціум» ширше поняття «суспільство», оскільки соціальне виявляється не лише у суспільному. Окремі дослідники вбачають у соціумі лише певні прояви суспільного. Але загальновизнаним є те, що у зміст

поняття «соціум» зараховують людей та їх об'єднання, соціальні зв'язки, соціальні інститути та організації, соціальні цінності та норми, соціальне регулювання тощо.

Соціум являє собою оточення, у якому формується людина;

- сукупність різноманітних груп та інших об'єднань, організацій, закладів, соціальних досягнень, що складають оточення;
- середовище, вплив якого людина відчуває у процесі своєї життєдіяльності;
- простір – предметний, культурний, духовний, де кожна особа реалізує себе, виявляє свою активність.

Найвищою формою соціуму є суспільство як цілісна соціальна система. *Параметрами* соціуму як соціальної системи є ієрархічність, саморегуляція, відкритість, інформаційність, самоорганізація.

Виділяють такі *різновиди* соціуму: родові та сімейно-родові, класові, етнічні, територіальні спільноти. Будь-який соціум – це цілісність, заснована на обміні між індивідами та групами діяльністю. Він є відносно автономне утворення, взаємопов'язане з іншими соціальними спільнотами.

Таким чином, середовище та особа постійно перебувають у взаємодії: середовище сприяє формуванню особи; особа, діючи/перебуваючи у соціальному середовищі, створює це середовище, надає йому певної (нової) соціальної якості.

Є. П. Желібо зі співавторами (2001) виділяють такі сфери суспільного життя: *матеріальну* – охоплює процеси матеріального виробництва, розподілу, обміну, споживання; *соціально-політичну* – передбачає соціальні та політичні стосунки людей у суспільстві (класові, національні, групові, міждержавні тощо); саме ця сфера охоплює такі явища й процеси, як революція, реформа, війна, класова боротьба; у цій сфері функціонують соціальні інститути – партія, держава, громадські організації; *духовну* – це широкий комплекс ідей, поглядів, уявлень, тобто весь спектр формування свідомості, трансформації її від однієї інстанції до іншої (засоби масової інформації), перетворення та індивідуальний духовний світ людини; *культурно-побутову* – це такі явища, як виробництво культурних цінностей, життя сім'ї, побутові проблеми (організація відпочинку, вільного часу), освіта, виховання.

Отже, з розвитком цивілізації та науково-технічним прогресом людина все більше віддаляється від природного середовища і змушена постійно пристосовуватися до штучно зміненого середовища, особливо інтенсивно збільшується залежність людини від соціально-психологічного та соціально-економічного середовищ.

1.3. Види екологічних факторів, їх вплив на якість життя людини

Існування людського організму без зовнішнього середовища, яке підтримує його існування, неможливе, тобто, поза природою і соціальним середовищем немає, по суті, і людини. Розвиток людини неможливо оцінити без урахування того середовища, у якому вона проживає, виховується, працює, спілкується, а функції її організму – без урахування екологічних вимог до виробничих і побутових умов, урахування відносин людини з природними екологічними факторами.

Сучасна людина перебуває під постійними впливами екологічних факторів. *Екологічні фактори* – це всі складові (елементи) природного середовища, які впливають на існування й розвиток організмів і на які живі істоти реагують реакціями пристосування (за межами здатності пристосування настає смерть).

Раніше виділяли три групи екологічних факторів: абіотичні (неорганічні умови: хімічні й фізичні, такі, як склад повітря, води, ґрунтів, температура, світло, вологість, радіація, тиск тощо); біотичні (форми взаємодії між організмами – хазяїн – паразит); антропогенні (форми діяльності людини).

З часом стали виділяти декілька груп екологічних факторів (загальна кількість – близько шістдесяти), об'єднаних у спеціальну класифікацію: *за часом* – фактори часу (еволюційний, історичний, діючий), періодичності (періодичний і неперіодичний), первинні та вторинні; *за походженням* (космічні, абіотичні, природноантропогенні, техногенні, антропогенні); *за середовищем виникнення* (атмосферні, водні, геоморфологічні, фізіологічні, генетичні, екосистемні); *за характером* (інформаційні, фізичні, хімічні, енергетичні, термічні, біогенні, комплексні, кліматичні); *за об'єктом впливу* (індивідуальні, групові, видові, соціальні); *за ступенем впливу* (летальні, екстремальні, обмежуючі, мутагенні, тератогенні); *за умовами дії* (залежні чи незалежні від щільності); *за спектром впливу* (вибіркової чи загальної дії).

Одній й ті ж екологічні фактори неоднаково впливають на організми різних видів, які живуть разом. Для деяких вони можуть бути сприятливими, для інших ні. Важливим елементом є реакція організмів на силу впливу екологічного фактора, негативна дія якого може виникати у разі надлишку або нестачі дози. Тому є поняття сприятлива доза, або зона оптимуму фактора й зона песимуму (доза фактора, за якої організми почуваються пригнічено). Діапазон зон оптимуму й песимуму є критеріями для визначення екологічної валентності – здатності живого організму пристосовуватися до змін умов середовища. Кількісно вона виражається діапазоном середовища, в межах якого вид нормально існує. Екологічна валентність різних видів відрізняється одна від одної (наприклад,

північний олень витримує коливання температури повітря від -55 до 25-30 С, а тропічні корали гинуть вже при зміні температури на 5-6 С).

Таким чином, навколишнє середовище і, зокрема, атмосфера, безупинно впливають на людину. Цей вплив не залишається постійним, оскільки умови зовнішнього середовища змінюються. При кожній зміні природних умов змінюється й робота організму людини. Якщо ці зміни постійні (добові, сезонні), то людина до них давно пристосувалася і перебудова організму відбувається безболісно.

Найчастіше на зміну факторів навколишнього середовища реагують люди, які мають проблеми зі здоров'ям, люди похилого віку, жителі великих мегаполісів. Людей, які чутливі до зміни навколишнього середовища і, зокрема, погоди називають метеочутливими (метеолабільними). Під *метеочутливістю* розуміють схильність організму до виникнення несприятливих реакцій, обумовлених погодою. Зміни, що відбуваються в організмі у відповідь на зміну погоди, називають метеопатичними реакціями.

На самопочуття людини впливають різні фактори, зокрема, *хімічні фактори атмосфери* – це речовини, що містяться в повітрі і можуть активно впливати на організм людини. Так, насичення повітря морськими солями перетворює берегову приморську зону на своєрідний природний сольовий інгаляторій, що чинить сприятливий вплив на організм при захворюваннях верхніх дихальних шляхів і легень. Повітря соснових лісів із високим вмістом терпенів може бути несприятливим для людей, які страждають на серцевосудинні захворювання. Є багато даних про залежність розвитку негативних реакцій від підвищення в повітрі озону. З хімічних факторів повітря абсолютне значення для життя має *кисень*.

До групи *фізичних факторів атмосфери* належать температура повітря, атмосферний тиск, вологість повітря, хмарність, опади, вітер, іонізація повітря. *Температура повітря*, як правило, визначається переважно сонячною радіацією, у зв'язку з чим відзначають періодичні (добові і сезонні) температурні коливання. Температура повітря даної місцевості залежить від фізико-географічних умов і характеру ландшафту. Наявність великих водних просторів у прибережних районах зменшує добові і річні коливання температури. Поверхня, вкрита рослинністю, нагрівається вдень і охолоджується вночі менше, ніж відкрита. Терморегуляторна система людини регулює температуру організму через тепловіддачу навколишньому середовищу шляхом випромінювання, конвенції і випаровування. Будь-які зміни погоди, які пов'язані із коливанням

температури, позначаються на загальному стані організму, особливо хворих людей.

Несприятливий вплив на людину можуть чинити екстремальні (максимальні і мінімальні) температури, що сприяють розвитку патологічних станів (обмороження, застуда, перегрівання і т.д.), а також різкі раптові коливання.

Атмосферний (барометричний) тиск як екологічний фактор на поверхні Землі створюється під впливом гравітації і характеризується сильними періодичними коливаннями, що пов'язані з нерівномірним нагріванням мас повітря. У середніх широтах на рівні моря тиск повітря складає 760 мм рт. ст. У міру піднімання вгору тиск знижується на 1 мм рт. ст. через кожні 11 м висоти, що варто враховувати при переміщенні вище рівня моря. В сукупності поряд зі зрушеннями ряду інших метеоелементів, зміна атмосферного тиску може викликати в людини різні патологічні погодні реакції. Відчутним порогом зміни тиску є величина його перепаду, що дорівнює 18 мм рт. ст.

Організм людини більш чутливий до зниження атмосферного тиску. Зниження атмосферного тиску супроводжується адекватним підвищенням артеріального тиску і навпаки. Зміни атмосферного тиску перед погіршенням погоди у гіпертоніків викликають порушення нервово-психічного стану, появу ознак депресії, посилення головних і серцевих болів.

Екологічний фактор *вологість повітря* у зв'язку з організмом виявляється, з одного боку, через систему терморегуляції, а з іншого – систему дихання. Величина відносної вологості визначає ступінь перегрівання чи переохолодження організму.

Для людини має значення відносна вологість, тому що її зміна може безпосередньо відчуватися людиною. Повітря вважається сухим при вологості до 55%, помірно сухим – при 56-70%, вологим – при 71-85%, дуже вологим (сирим) – вище 85%. Це потрібно враховувати як у побутовому, так і в виробничому середовищі, оскільки від самопочуття людей залежить їх якість життя та продуктивність праці.

У реальних умовах вплив вологості на організм людини завжди відбувається у поєднанні з температурним фактором і залежно від цього люди по-різному сприймають ступінь відносної вологості повітря. Найбільш сприятливі для людини умови, за яких відносна вологість дорівнює 50%, а температура – 16-18 °С. При підвищеній вологості повітря, що перешкоджає випаровуванню, важко переноситься спека і посилюється дія холоду, сприяючи більшій втраті тепла. Холод і спека в сухому кліматі переносяться легше, ніж у вологому.

Зниження температури викликає конденсацію вологи, що міститься в повітрі. Це приводить до утворення туману. Таке можливе при змішуванні теплого вологого повітря з холодним і вологим. У промислових районах туман може поглинати токсичні гази, які вступають в хімічну реакцію з водою, утворюючи сірчисті й азотисті речовини, які випадають на землю у вигляді кислотних дощів. Це може приводити до масових отруєнь людей. У районах епідемій крапельки туману можуть містити збудників інфекційних захворювань. Краплі вологи мають велику здатність до дифузії, більшу, ніж сухий пил, і тому вони можуть потрапляти в найбільш віддалені ділянки легень.

Причиною порушення світлового режиму і випадання атмосферних опадів є хмарність. Оподи різко порушують добову температуру і вологість повітря. Саме ці два фактори, якщо вони різко виражені, і можуть впливати на організм за хмарної погоди. Зміна прозорості атмосфери послаблює стимулювальну дію сонячних променів.

Важливим фактором є вітер. Причиною *вітру* є різниця в тиску: повітря переміщається з області з високим тиском у місця з низьким тиском. Чим більша різниця в тиску, тим сильніший вітер.

При низьких температурах вітер посилює тепловіддачу, що може привести до переохолодження організму. Чим нижча температура повітря, тим важче переноситься вітер. У спекотний час вітер посилює шкірне випаровування і поліпшує самопочуття. Сильний вітер стомлює, дратує нервову систему, утруднює дихання; невеликий вітер має тонізувальний і стимулювальний вплив.

З урахуванням мінливості метеофакторів створено динамічну класифікацію погод (Федорова-Чубукова), згідно з якою виділяють 4 класи: 1) клінічно сприятливий, що характеризується міждобовим підвищенням атмосферного тиску і температури; 2) клінічно менш сприятливий при міждобовому зниженні тиску і температури; 3) клінічно несприятливий при міждобовому зниженні тиску і підвищенні температури; 4) клінічно дуже несприятливий при міждобовому підвищенні тиску і зниженні температури.

Сутність метеопатичних реакцій і станів полягає в тому, що метеорологічні фактори впливають на найтонші життєві процеси, в основу яких покладені різноманітні складні фізико-хімічні реакції.

Причиною метеопатичних реакцій і станів може бути як швидка і різка зміна окремих метеорологічних елементів, які складають погоду, так і фронтальний процес, що характеризується різкими зрушеннями стану атмосфери, встановленням циклону чи антициклону. Особливе значення також мають

геліофізичні фактори – зміна сонячної активності, електромагнітні збурення в атмосфері, зміна геомагнітного поля.

Найчастіше метеопатичні реакції і стани виникають при переїзді людини в нову кліматичну зону. Особливо це стосується зон з екстремальними кліматичними умовами.

Виявлено сезонну тенденцію до розвитку метеопатичних реакцій. Як правило, максимальна чутливість до метеопогодних факторів припадає на другу половину дня. Метеопатичні реакції, як правило, виникають у людей, що мають порушення нервової системи та інших функцій організму, зі зниженими пристосувальними можливостями до змін зовнішнього середовища. У медичній кліматології було запропоновано термін «метеорологічна толерантність», під яким розуміють межу несприятливих метеорологічних впливів, які можуть переноситися організмом без патологічних реакцій у результаті властивостей протистояння цим впливам, що виробилися в процесі еволюції. Зниження метеорологічної толерантності сприяє розвитку метеопатичних реакцій і станів.

На здоров'я людини можуть впливати різні екологічні фактори, в тому числі погодні умови, особливо в екстремальних природних кліматичних умовах; сонячна радіація. Адаптація людини до кліматичних умов відбувається через акліматизацію, яка виступає пристосувальним процесом і розвивається в організмі людини протягом певного часу.

1.4. Біологічні ритми у житті людини

Біологічні ритми життя людини виступають важливими екологічними факторами і впливають на якість життя сучасної людини.

Усі біологічні ритми поділяються на три групи за частотою повторення циклу, а саме: ритми високої частоти з періодом, що не перевищує півгодинний інтервал (ритми скорочення м'язів, дихання, біохімічних реакцій); ритми середньої частоти з періодом від півгодини до семи діб (зміна сну та бадьорості, активності і спокою, коливання артеріального тиску і температури тіла); ритми низької частоти (зміна метаболізму живих організмів протягом року) пов'язані з сезонними явищами: зміною температурного, світлового та режиму вологості.

За чинниками біологічні ритми поділяються на зовнішні та внутрішні.

Зовнішні біоритми пов'язані з розташуванням Землі в космічному просторі. Вони мають різну періодичність – від частки секунди до певної кількості років.

Добові обертання Землі навколо своєї осі призводить до зміни двічі на добу освітленості, яка викликає коливання температури, вологості та інших

абіотичних факторів. Добовий цикл властивий більшості фізіологічних процесів (розмноження одноклітинних, коливання температури тіла, інтенсивність метаболізму). У рослин сонячне світло визначає періодичність процесів фотосинтезу, випарування води рослинами, час розкриття і закриття квіток. У тварин біологічні ритми виражені здебільшого у чергуванні періоду активності та спокою. Залежно від типу добової активності тварин поділяють на денних (більшість) і нічних (сови, їжаки, кажани, більшість гризунів). Неактивними вдень і активними вночі є більшість тварин пустель, яка залежить від підвищеної температури вдень і низької вологості).

У тварин знайдені нейрогуморальні центри, що координують добову ритміку фізіологічних процесів. Виділяють монофазний та поліфазний добові ритми. У процесі індивідуального розвитку багатьох тварин та людини відбувається перехід від багатофазного до однофазного ритму. Наприклад, у немовлят характерним є доволі часте чергування сну та активності протягом доби. Найважливіший для людини саме добовий ритм – чергування сну і неспанья. Добові біоритми контролюються «біологічним годинником», тобто пристосувальним механізмом, що забезпечує здатність живих організмів орієнтуватися у часі.

Вивчення біоритмів дає можливість людині виробляти найсприятливіший режим праці у різних сферах діяльності та відпочинку.

Здебільшого цикл коливання чисельності й активності тварин і рослин протягом року регулюється змінами довжини світлового дня, температури та вологості повітря. Сезонні обертання Землі навколо Сонця зумовлюють річні цикли зміни кліматичних умов, в першу чергу температури.

Восени у рослин формуються зимуючі бруньки, дерев'яніють пагони на деревах і кущах, відбувається відтік поживних речовин із листків в інші органи, листки потім опадають; зменшується кількість комах; перелітні птахи відлітають у вирій. Взимку настає зимовий спокій у рослин; у холонокровних тварин зимують дорослі організми (комарі, мухи, деякі жуки), лялечки (білан капустяний), яйця (непарний шовкопряд). У холонокровних тварин знижується вміст води в організмі, обмін речовин і використання кисню, великий вміст поживних речовин у тканинах (жирів і вуглеводів), підвищується концентрація гліцерину в тканинах рослин, який запобігав замерзанню клітинного соку. У теплокровних тварин осіннє линяння птахів і ссавців поліпшує теплоізоляцію; перелітні і кочуючі птахи мігрують; кажани і деякі гризуни впадають у сплячку або в зимовий сон (ведмеді і борсуки).

Багаторічні ритми пов'язані з циклічними коливаннями планетарних факторів – неперіодичною зміною сонячної активності впродовж кількох років. Виражаються в інтенсивності розмноження і коливання чисельності окремих видів – масові розмноження перелітної сарани, метеликів, мишовидних гризунів тощо. В цілому всі вони в тій чи іншій мірі мають вплив на людину, на її здоров'я, побутову та господарську діяльність.

Роль біологічних ритмів у житті сучасної людини. Біологічні ритми у житті людини виступають як періодичні (циклічні) зміни тих чи інших показників. Природною теоретичною основою тлумачення емпіричних даних біоритмології є теорія коливальних процесів у різноманітних фізичних системах. Теоретичною базою для розуміння природи періодичних явищ у біосистемах є також кібернетика, зокрема, її розділ, що розглядає поведінку складних систем. Найбільш дослідженим є добовий період – *циркадний ритм*. У людини немає жодного фізіологічного процесу, який би не змінювався за цей період. Саме при дослідженні добової періодики були встановлені найважливіші закономірності, покладені в основу сучасної теоретичної концепції біологічних ритмів.

Добова ритмічність зберігається в умовах, при яких усі екологічні змінні (фактори зовнішнього середовища) залишаються постійними. Добова періодика як автоколивальна система організму, тобто, біологічний годинник, – не може діяти автономно, вона повинна постійно «звірятися» з яким небудь зовнішнім сигналом, який регулярно повторюється, – часовим ключем (показчиком часу). Примусовою силою для циркадної ритміки є регулярне чергування світла і темряви. Але для біологічних коливальних систем примусовою силою можуть бути будь-які фактори зовнішнього середовища, які мають періодичний характер. Спектр біоритмів залежить від видової належності організмів, від статі, віку, наявності патології тощо.

Переважає більшість параметрів ритмовпорядкованості детерміновані генетично. У людини, ймовірно, успадковуються фазові співвідношення між найважливішими ритмами і показниками часу зовнішнього середовища, а також фазові співвідношення між різними гармоніками даного діапазону періодів. При цьому часті десинхронози, викликані різними чинниками, у кінцевому підсумку стають причиною захворювань, зокрема, розладів сну і депресивного стану. Усвідомлений підхід до планування своєї діяльності може дозволити уникнути неузгодженості часової структури і завдяки цьому зменшити її негативний вплив на здоров'я. Наприклад, тривалість службових відряджень, що супроводжуються перельотом через декілька годинних поясів, повинна бути зведена до 1-2 діб, що дозволить уникнути десинхронозу. А оздоровчий, особливо нетривалий,

відпочинок не повинен відбуватися на великій відстані від постійного місця проживання, бо його позитивний ефект може бути зведений до мінімуму, оскільки виникає неузгодженість ритмічних процесів в організмі. Особливо важливо враховувати це людям у похилому віці.

Таким чином, кожна людина, яка свідомо підходить до проблеми збереження власного здоров'я, повинна прагнути максимально враховувати біоритмологічні особливості свого організму. Знання індивідуальної біологічної ритмічності фізіологічних процесів є основою прогнозування стану свого здоров'я, профілактики розвитку багатьох патологічних процесів і їх загострень, а також створення науково обґрунтованих систем зміцнення здоров'я.

1.5. Харчування людини як біологічний фактор

Харчування є однією з найбільш значимих форм взаємозв'язку організму людини з навколишнім середовищем, яке забезпечує надходження поживних речовин (білків, жирів, вуглеводів, вітамінів, мінеральних речовин і води) в організм у складі харчових продуктів. Вони необхідні організму як для пластичних цілей (побудова і відновлення клітин і тканин), так і для покриття енергетичних затрат організму.

Варто зазначити, що їжа і питна вода є також важливими шляхами надходження в організм людини токсичних речовин антропогенного походження (солей важких металів, нітратів і нітритів, пестицидів, радіонуклідів та ін.), що становить сьогодні актуальну медико-екологічну проблему.

Харчування завжди було потужним і стійким чинником, який визначав рівень розвитку суспільства. *На традиційний характер харчування населення вплинули екологічні умови середовища існування, культурно-господарська адаптація людини, національні традиції та звичаї, соціально-економічні зміни у суспільстві* тощо.

Харчування людини залежить від тих самих анатомо-фізіологічних процесів, що і в інших ссавців, однак люди унікальні за здатністю переробляти вихідну харчову продукцію. Кулінарна обробка продуктів робить поживні речовини більш доступними і легкозасвоюваними, дає змогу видалити з них можливі токсичні речовини або ж знизити їх вміст (напр., у грибах).

Кулінарна обробка сировини значно урізноманітнює їжу. На початкових етапах свого становлення кулінарна діяльність людини була спробою збільшити потенційні харчові ресурси і подолати накладені фізіологією обмеження шляхом створення продуктів, відсутніх у даній місцевості або взагалі неіснуючих у природі.

Прикладом можуть бути молочні продукти і незбиране молоко у харчуванні дорослої людини. Здатність до засвоєння незбираного молока залежить від дії ферменту лактази, який розщеплює молочний цукор. Висока активність лактази виявляється у дітей до 5-6 років, а потім поступово знижується. Для всіх ссавців, окрім людини, збереження високої активності лактази – небажана ознака. У них з віком розвивається негативне сприйняття молока – необхідна умова, що спонукає дитинча перейти до самостійного добування їжі, що дає змогу самці вигодовувати наступне маля.

Кулінарна діяльність людини дала змогу обійти ці біологічні обмеження. Під час виробництва кисломолочних продуктів (кефіру, кумису, сиру) вміст молочного цукру знижується у 2-10 разів порівняно з незбираним коров'ячим молоком. Такі продукти можуть споживати навіть дорослі з дуже низькою активністю ферменту лактази. Можливо, що саме традиції молочного скотарства сприяли поширенню в багатьох європейських популяціях гена LAC P, який забезпечує стабільну активність лактази в дорослих. Цей ген практично відсутній у більшості популяцій Азії, в аборигенів Америки, Австралії, Центральної Африки, у корінних народів Півночі. Усі вони практично не можуть вживати незбиране молоко. Тому можна припустити, що це явище є наслідком культурно-генетичної коеволюції.

Харчування, як одна з найбільш істотних форм взаємозв'язку організму з навколишнім середовищем, має будуватися на наукових знаннях основ раціонального харчування.

Раціональне, або збалансоване, харчування передбачає наявність у харчовому раціоні білків, жирів, вуглеводів, вітамінів, мінеральних речовин відповідно до потреби організму в них та адекватну затратеній під час життєдіяльності та роботи.

Визначення потреб організму в окремих поживних речовинах, ступеня їх обов'язковості і наявності чи відсутності запасів в організмі кожного з них складає основу формування раціону здорової чи хворої людини. Норми споживання харчових продуктів складаються так, щоб сумарний вміст у них харчових речовин задовольняв фізіологічні потреби організму, сприяв збереженню здоров'я і максимальної працездатності людини. Особливо актуальною є проблема раціонального харчування і збереження здоров'я дітей, молоді, людей похилого віку в умовах нинішнього тотального забруднення навколишнього середовища. Тому харчовий раціон, який відповідає за складом оптимальній потребі людини в основних харчових речовинах, називається збалансованим.

Якісне збалансоване харчування покращує самопочуття людини, дає необхідну кількість енергії для фізичного та розумового розвитку, активного суспільного та особистого життя, виступає запорукою належної якості життя кожної людини.

Біологічна адаптація до певних клімато-географічних умов у людини сучасного фізичного типу відбувається переважно за конвергентним типом. Це зумовлює формування адаптивних типів, які мають подібну анатомо-фізіологічну адаптацію до обумовленого середовищем складу харчових продуктів. Конвергентної подібності можуть набувати особливості харчування народів, не пов'язаних між собою генетичним зв'язком, але проживаючих у близьких за кліматичними умовами регіонах. Надзвичайно близькими є дієти та типи харчування корінних мешканців високогір'я Паміру, Анд, Кавказу та Тибету, аборигенів високих широт Євразії, Північної та Південної Америки.

Проте частіше можна виявити, що представники одного адаптивного типу істотно різняться за харчовим режимом та розмаїттям використовуваних харчових продуктів. Наприклад, представники азидного адаптивного типу – мисливці-збирачі Центральної Австралії – використовують в їжу понад 120 видів організмів. З іншого боку, дієта пастухів племені баггара (судан), також типових представників азидного адаптивного типу, складається з дуже малого набору харчових продуктів, з них до 25 % – верблюже молоко та продукти з нього. Такі відмінності є наслідком формування різних систем життєзабезпечення (культурно-господарських адаптацій) у представників одного адаптивного типу. У традиційних суспільствах, а також у країнах чи регіонах з низьким рівнем економічного розвитку *характер харчування*, перш за все, *пов'язаний з традиціями, звичками й екологічними умовами середовища існування*. В ізольованих суспільствах із низьким статком *характер звичного харчування залежить від того, що спільнота виробляє* або може вимінити у близьких сусідів.

Тип і традиції харчування є результатом тривалого пристосування організму до певного виду їжі. Із понад 50 тисяч їстівних рослин лише кілька сотень широко використовують у харчуванні. З них 15 рослин дають 90 % світового об'єму енергії, яка отримується з їжею, а частка трьох – рису, кукурудзи та пшениці – становить 54 %. Більшість людей живе завдяки споживанню небагатьох основних харчових продуктів: зерна, корене- та бульбоплодів та харчових продуктів тваринного походження (м'ясо, молоко, яйця, сир, риба).

Кожен тип харчування населення різних регіонів Землі формується за такими головними критеріями: основна зернова культура; основне джерело енергії; основне джерело білків; основні джерела вітамінів та мінеральних речовин. Наприклад, у Східній та Північній Європі, США, Канаді, Австралії найважливіші зернові – жито, пшениця, овес; основні джерела білків – свинина, яловичина, риба, молоко, сир; у Північно-Східній Індії основна зернова культура – рис, основне джерело білка – боби і горох. Наслідком багатовікового пристосування людини до певних видів їжі стало виділення приблизно 20 типів харчування.

Найбагатолюдніші популяції людей нині живуть у тропічних та чагарникових лісах, лісах помірного поясу, районах земно морського типу та в горах.

Залежно від зони заселення людини і характеру харчування виділяють три основні типи господарювання.

Населення першого типу господарювання харчується переважно білковою їжею, *другого* – вуглеводною. Джерелом білкової їжі слугують тварини (домашні та дикі) і риба, а вуглеводної – зернові культури (рис, пшениця, кукурудза та ін..). Однак ці джерела харчування у чистому вигляді були ненадійними, оскільки люди залежали або від успішного полювання, рибної ловлі, або від урожайності зернових та інших рослин.

Найнадійнішим виявився *третій тип господарювання – змішаний*. Він виник у неоліті 4000 років до н.е. в Середній Європі у районі Дунаю. Населення «дунайської культури» мало домашню худобу, вирощувало зернові та плодови культури, займалося рибальством.

Характер харчування визначає енергетичну цінність їжі. Якщо для жителів Середземномор'я частка жирів у харчуванні становить 21 %, а для жителів країн Західної Європи та США 31 %, то для ескімосів – 47 %. Кількість білків у харчування варіює в межах 9-12 %. Однак не можна механічно переносити особливості харчування одного народу іншому. Для адаптації людини до змінюваної структури харчування необхідні десятиліття.

Століттями людина прагнула оптимізувати своє харчування. Спочатку вона діяла інтуїтивно, спираючись на власний досвід та досвід попередніх поколінь людей. Принципи, підходи, поради щодо правильного харчування відображалися у традиціях національних кухонь навіть у прислів'ях та приказках: «добрий кухар вартий семи лікарів», «свою хворобу шукай на дні тарілки».

Економічні чинники істотно впливають на характер харчування людини і можуть його визначити.

Питання для самоконтролю

1. Співставте природне, антропогенне середовища, середовище мешкання (проживання): сутність та особливості.
2. Охарактеризуйте антропогенні перетворення біосфери за В. І. Вернадським.
3. Поясніть суть терміну «людина» як складової соціальної спільноти.
4. Порівняйте життєве середовище живих істот та людини.
5. Охарактеризуйте компоненти системи «людина – життєве середовище».
6. Розкрийте сутність сфери суспільного життя сучасної людини за Є. П. Желібо зі своїми співавторами.
7. Назвіть екологічні фактори та їх вплив на життєдіяльність сучасної людини.
8. Поясніть значення харчування людини в різні історичні епохи як біологічного чинника.
9. Охарактеризуйте суть біологічних ритмів людини.
10. Розкрийте роль біоритмів у житті сучасної людини.

Тема 2. АНТРОПОГЕННІ ФАКТОРИ ТА ПРОБЛЕМИ БЕЗПЕКИ ЛЮДСТВА

2.1. Вплив на людину антропогенних екологічних факторів. Поняття здоров'я людини

Сучасна людина активно змінює та перетворює навколишнє середовище задля покращення його, ще більшого комфорту. Така активна перетворююча діяльність часто веде до забруднення навколишнього середовища. З кожним роком набуває особливої актуальності проблема антропогенного забруднення навколишнього середовища. Однією з об'єктивних причин підвищення уваги до охорони навколишнього середовища є сучасний науково-технічний прогрес, який змінює структуру і масштаби промислового виробництва. Ці зміни відбуваються внаслідок залучення до господарської діяльності нових природних елементів, створення нових синтетичних хімічних сполук, які принципово змінюють кількісні та якісні характеристики екологічного стану навколишнього середовища.

Сьогодні стало очевидним, що діяльність людини може привести до настільки глибокої трансформації біосфери, що її умови можуть стати не тільки несприятливими, але й згубними для людини. Так, у вересні 2010 року у Польщі прорвало дамбу з промисловими відходами: загинули люди, величезні матеріальні збитки, психологічні стреси, забруднені величезні території суші та водні ресурси, постраждали сільськогосподарські угіддя, будівлі, дороги тощо.

Це вимагає поглиблення і розширення знань про біологічну дію забруднень навколишнього середовища і можливі негативні наслідки як для нинішнього, так і для наступних поколінь.

Експерти ВООЗ офіційно констатують, що 80% захворювань людей обумовлені несприятливим екологічним станом навколишнього середовища. Здоров'я людини виступає одним з основних екологічних критеріїв якості навколишнього середовища.

Звичайно, здоров'я людини не є простим еквівалентом сучасного йому стану середовища, а відображає також певний тривалий вплив середовища, який мав місце в минулому. Значною мірою здоров'я людини визначається спадковими особливостями людини, які, у свою чергу, більше пов'язані зі станом середовища в минулому, ніж зі станом сучасним, а також способом життя людей, умовами життя та праці (соціально-економічні, політичні, виробничі, морально-духовні, стан медичної допомоги, генетичні властивості).

Якість середовища змінюється залежно від того, як людина з ним взаємодіє і яка при цьому його реакція. Людина – істота соціальна, і тому форми її взаємодії з середовищем у зв'язку з соціально-економічним прогресом удосконалюються. Дія факторів середовища, що раніше спричиняли негативний вплив на здоров'я людини, обмежується або змінюється. Сьогодення показує, що колись сприятливе для людини середовище зазнає значної антропогенної трансформації, і ці зміни призводять до видимих відхилень здоров'я людини від норми. Так, значні зміни у середовищі проживання людини (забруднення води, повітря, харчові токсини, професійна небезпека) спричиняють гострі впливи (нещасні випадки, отруєння, захворювання органів дихання), а також хронічні впливи (генетичні, серцево-судинні захворювання, рак (канцерогени), які ведуть до неврозів. За даними наукових досліджень, вплив факторів навколишнього середовища на здоров'я людини може бути гострим і хронічним. Більшість факторів в Україні мають хронічний вплив.

В основу всіх адаптивних зв'язків у системі «людина – навколишнє середовище» покладено пристосування. Воно може здійснюватися за рахунок біологічних механізмів, до яких належить зміна морфологічних, фізіологічних і поведінкових реакцій людини, і закінчується або станом повної адаптованості до умов середовища (тобто станом норми), або хворобою.

Сучасні екологічні проблеми, які з особливою гостротою постали перед людством, перебувають в безпосередньому зв'язку з порушенням адаптивного ефекту його діяльності.

Різні характеристики здоров'я визначаються дією великого комплексу факторів навколишнього середовища і факторів внутрішніх, які стосуються безпосередньо самої людини. Одні з них мають випадковий характер, інші – закономірний. Але до екологічних факторів середовища можуть бути віднесені лише ті фактори, які справляють специфічний вплив на здоров'я людини, тобто результат впливу яких може бути простежений за тими чи іншими відповідними змінами в її здоров'ї.

До компонентів характеристики здоров'я включають ряд показників:

- демографічні показники – народжуваність, мертвонароджуваність, смертність (загальна, дитяча, перинатальна, повікова), середня тривалість життя;
- захворюваність – загальна, окремих вікових груп, інфекційні, неінфекційні, хронічні неспецифічні захворювання, окремі види захворювань, захворювання з тимчасовою втратою працездатності, госпіталізована захворюваність;
- фізичний розвиток;
- інвалідизація.

Поряд із цими загальноприйнятими для характеристики здоров'я показниками при вивченні впливу на нього забруднення навколишнього середовища важливого значення набувають показники, які дозволяють оцінити функціональний стан організму за різними фізіологічними і біохімічними зрушеннями. Ці зрушення ще не викликають захворювань, але знижують адаптивні можливості організму та об'єднуються в поняття *преморбідних станів*. Найбільш важливими наслідками впливу техногенних факторів на життєдіяльність населення є: зниження працездатності й соціальної активності, скорочення тривалості життя, збільшення кількості онкологічних захворювань (в Україні вищі у 5-6 разів, ніж у Європі), збільшення кількості гострих і хронічних захворювань, погіршення здоров'я дитячого населення, поява нових генетичних порушень і спадкових хвороб.

На стан здоров'я людини впливає також цілий ряд інших біологічних, соціально-економічних, кліматогеографічних факторів і умов на різних рівнях:

- індивідуальний рівень (тип харчування, місце проживання, спосіб життя);
- сімейний рівень (тип сім'ї, взаємовідносини між членами сім'ї, порядок народження, стиль виховання тощо);
- груповий рівень (тип етносу, приналежність до географічної, релігійної групи, ступінь інформаційного збагачення середовища тощо);
- популяційний (макрорівень) рівень (фактори метеорологічні, геофізичні (сонячна активність, геомагнітна збудженість, радіаційний фон, мікроелементи середовища, міжпланетне магнітне поле).

За даними наукових досліджень, вплив факторів навколишнього середовища на здоров'я людини може бути гострим і хронічним. Більшість факторів в Україні мають хронічний вплив.

Інформативним показником з погляду впливу середовища на здоров'я потомства є показник дитячої смертності (дітей до одного року). В розвинених країнах він становить 6-11 на 1000 новонароджених. Дуже високий цей показник у країнах третього світу. На жаль, діти завжди страждають першими, і показник здоров'я дітей – це основний критерій гуманності, цивілізованості суспільства та вирішення екологічних проблем.

Таким чином, антропогенні фактори займають велику частку впливу на життєдіяльність людини і все частіше ці прояви стають негативними.

З кожним роком набуває особливої актуальності проблема антропогенного забруднення навколишнього середовища. Сьогодні стало очевидним, що діяльність людини може привести до настільки глибокої трансформації біосфери, що

її умови можуть стати не тільки несприятливими, але й згубними для людини. Це вимагає поглиблення і розширення знань про біологічну дію забруднень навколишнього середовища і можливі негативні наслідки як для нинішнього, так і для наступних поколінь.

У 1946 році була заснована Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ), основним завданням якої є досягнення всіма народами по мірі можливості високого рівня здоров'я; вона організовує боротьбу з хворобами, їх ліквідацію, карантин, контроль за якістю ліків тощо. Експерти ВООЗ офіційно констатують, що 80% захворювань людей охоплені несприятливим екологічним станом навколишнього середовища. Здоров'я людини можна назвати одним з основних екологічних критеріїв якості навколишнього середовища.

Здоров'я (ВООЗ) – це стан повного фізичного, душевного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб і фізичних дефектів. Звичайно, здоров'я людини не є простим еквівалентом сучасного йому стану середовища, а відображає також певний тривалий вплив середовища в минулому. Значною мірою здоров'я людини визначається спадковими особливостями людини, які, у свою чергу, більше пов'язані зі станом середовища в минулому.

Якість середовища – поняття динамічне: воно змінюється залежно від того, як людина з ним взаємодіє і яка при цьому його реакція. Дія факторів середовища, які раніше спричиняли негативний вплив на здоров'я людини, обмежується або змінюється. Сьогодні колись сприятливе для людини середовище зазнає значної антропогенної трансформації, і ці зміни призводять до видимих відхилень здоров'я людини від норми.

В основу всіх адаптивних зв'язків у системі «людина – навколишнє середовище» покладено пристосування. Воно може здійснюватися за рахунок біологічних механізмів і закінчується або станом повної адаптованості до умов середовища (тобто станом норми), або хворобою.

Характеристика здоров'я складається за рядом показників:

- демографічні показники – народжуваність, мертвонароджуваність, смертність, середня тривалість життя;
- захворюваність – загальна, окремих вікових груп, інфекційні, неінфекційні, захворювання з тимчасовою втратою працездатності та ін.;
- фізичний розвиток;
- інвалідизація.

Вплив забруднення навколишнього середовища не можна розглядати без урахування дії ряду біологічних, соціально-економічних, клімато-географічних факторів і умов.

Рівень здоров'я людей є показником якості їх життя. Якість життя – це сукупність умов, які забезпечують (або не забезпечують) комплекс особистого та суспільного здоров'я людини, тобто відповідність середовища життя людина його потребам.

Руйнівна дія стресу. Поведінка людини в умовах екологічної кризи. Людство живе у специфічному середовищі суспільних відносин. Однією з характеристик сучасного середовища є *соціальне психологічне напруження*, ознаками якого є: обсяг споживання алкогольних напоїв, тютюнових виробів, транквілізаторів і наркотиків на душу населення, кількість злочинів, смертність, середня тривалість життя населення, перевантаження у професійній сфері, подовжений робочий день сидячий спосіб життя, перенаселення, забруднення природних вод, комунальний шум, загазованість повітря скорочення часу на повноцінний і спокійний відпочинок та ін. Тривале соціально-психологічне напруження виступає стресовим станом організму.

Експериментально доведено, що стрес знижує імунітет, стійкість до інфекцій і пухлин. Найчастіше такі зміни спостерігаються після хронічного стресу.

Найбільш яскраво виражений стрес в періоди соціально значущих емоційних перенапружень. Концепцію стресу розробив видатний фізіолог Ганс Сельє. Він вперше показав, що у відповідь на перенапруження та пошкодження у тварин і людини виникають неспецифічні реакції і виявляються роздратованість, гіперактивність і пошкодження різних систем організму: нейроендокринної, імунної, серцево-судинної.

Сучасна людина часто зазнає інформаційного стресу. Соціологи підраховали, що загальна кількість інформації, яка впливає на психіку людини протягом доби, розподіляється так: негативна – 60-70%, індиферентна (нейтральна) – 15-20% і позитивна – 10-20%. Кількість інформації, яку отримує людина у XXI столітті, збільшилася порівняно з XIX століттям у 1000 разів. Людський мозок, який розвивається в процесі еволюції, не здатний адаптуватися за такий короткий час до величезного потоку інформації, що стає причиною інформаційного стресу.

Особливий вплив на психологічний статус і загальний стан здоров'я і постраждалого населення справляють екологічні катастрофи, як, наприклад, аварія на ЧАЕС. Такі катастрофи викликають дестабілізацію як природного, так і соціального середовища. Емоційний шок викликає розвиток неврозів.

Актуалізують психологічний стрес у наш час низька якість медичного обслуговування, постійного медичного спостереження, профілактичної роботи та оздоровлення постраждалого населення, особливо дітей, недостатня

інформованість населення про існуючий ступінь радіаційної загрози на території його проживання.

Слід зазначити, що більш тяжкі психологічні наслідки мають екологічні катастрофи саме антропогенного, а не природного походження.

Важливе значення в профілактиці нервово-психічних хвороб як наслідків стресу належить психогігієні, сприятливо впливають гіпнотерапія, аутогенне тренування, медитаційні вправи, фізична культура і спорт, раціональна організація активного відпочинку.

2.2. Чинники впливу на організм людини, їх класифікація

Здоров'я людини раніше ніколи так не залежало від екологічних чинників, як індустріальну та постіндустріальну епоху розвитку людського суспільства. Спричинене це прогресуючим техногенним навантаженням на природу, порушенням рівноваги у ній, тотальним погіршенням стану довкілля, загостренням суперечностей між результатами діяльності і законами розвитку природи. Чинники, які впливають на стан здоров'я людини, поділяють на абіотичні, біотичні та антропогенні.

Абіотичні чинники, що діяли на людину мільйони років тому, продовжують впливати і тепер. До них належать космічні, кліматичні, метеорологічні, геологічні, едафічні, гідрологічні чинники.

До *біотичних факторів* впливу на людину відносять біологічні компоненти ландшафту (мікроорганізми, рослини й тварини (в тому числі як продукти харчування), природно-осередкові зооантропонози (в т.ч. хвороботворні організми, токсини немікробної природи, Інтродукція нових видів).

Кількість *антропогенних чинників* надзвичайно велика і тому не підлягає облікові й повній класифікації. Досліджено вплив лише кількох груп цих чинників та умовно виокремлено такі основні категорії: *хімічні* – пестициди (отрутохімікати), мінеральні добрива, важкі метали, сильнодіючі отруйні промислові речовини, дими (в т.ч. тютюновий), будівельні матеріали, побутова хімія; *фізичні* – шум, електромагнітне випромінювання, радіація.

Їх дія спричиняє такі негативні наслідки:

- зниження працездатності та соціальної активності умовно здорових людей;
- появу генетичних порушень, що призводять до виникнення спадкових хвороб і загрожують не лише нинішньому, а й майбутнім поколінням;
- збільшення кількості онкологічних захворювань;
- погіршення здоров'я дітей, які проживають у забруднених районах;

- збільшення кількості гострих та хронічних захворювань у працездатного населення й підвищення у зв'язку з цим невиходу на роботу через хворобу;
- зниження імунних властивостей організму у частини населення;
- скорочення тривалості життя на територіях з високим рівнем забруднення довкілля.

Впливають вони на людину як відокремлено, так і в сукупності, причому негативні реакції організму можуть поглиблюватися, ускладнюватися.

Реакції організму людини на вплив чинників довкілля можуть бути дуже різними. Основним індикатором екологічних негараздів зі здоров'ям людини є її щоденне самопочуття як за певного функціонального навантаження, так і в стані спокою чи під час переходу від однієї форми діяльності до іншої. Як відомо, соціальна напруженість, побутові та суспільні негаразди породжують: *стреси* – емоційні стани, що виникають під впливом сильних переживань; *депресії* – хворобливі стани, які супроводжуються психічними та фізичними розладами; *фобії* – непереборні, нав'язливі страхи; *анамії* – хворобливі стани, що виявляються байдужістю, відсутністю зовнішніх проявів емоційних реакцій; *меланхолію* – сумний настрій, смуток, тугу.

Ознаками суттєвого впливу екологічних чинників на здоров'я людини, соматичних змін у внутрішніх органах можуть бути млявість, слабкість, швидка втомлюваність, підвищена пітливість, поганий сон, неприємні відчуття в ділянці серця, задишка.

Людина пристосовується до умов довкілля завдяки численним захисним і пристосувальним (адаптивним) реакціям організму, основними з яких такі: підтримання сталості властивостей внутрішнього середовища (гомеостаз), регенераційні процеси, імунітет, регуляція обміну речовин тощо. Ці реакції забезпечують найефективніше функціонування, високу працездатність, ефективне відновлення організму. Під впливом несприятливих чинників довкілля ефективність окремих адаптивних систем знижується або пристосувальна здатність взагалі втрачається. В організмі починаються патологічні зміни, що свідчить про певне захворювання. А це є сигналом про неправильний спосіб життя або несприятливе оточуюче середовище (напр., зловживання роботи з комп'ютером веде до зниження імунно-захисних реакцій). Про патологічні стани найчастіше свідчать отруєння (токсикози), алергічні реакції, злоякісні пухлини, спадкові хвороби, уроджені аномалії.

Отже, здоров'я є однією із визначальних властивостей спільноти людей, і саме воно в першу чергу реагує на зміну середовища існування людини. Це – найбільш яскравий і всеосяжний показник умов життя.

2.3. Проблеми безпеки людини

Одним із найважливіших завдань екології людини є забезпечення сприятливих умов життєдіяльності людства і дослідження чинників, що їй загрожують, з метою їх запобігання та усунення, тобто підтримання тану безпеки спільноти людей, населення країни чи групи країн, людства в цілому.

У процесі життєдіяльності людина постійно стикається з безліччю проблем, зокрема, голоду, безробіття, злочинності, наркотиків, забруднення довкілля, погіршення стану здоров'я, порушення прав людини тощо. Виникнення таких небезпек не обмежується національними кордонами.

Більшість людей інстинктивно розуміє сутність поняття «безпека». Проблеми безпеки пов'язані з умовами суспільного життя людей, свободою вибору, наявністю доступу до освіти, медичного обслуговування, соціальними можливостями тощо.

Безпека суспільства охоплює економічну, соціальну, політичну, військову, екологічну, технологічну, медичну, інтелектуальну, інформаційну, демографічну, генетичну, психологічну та інші види безпеки. Від пріоритетних проблем безпеки залежать добробут людей, розвиток усього людства і населення окремих країн і регіонів. Особливе місце у загальній системі безпеки посідає антропоєкологічна безпека.

Антропоєкологічна безпека – це сукупність умов, за яких досягається обмеження чи усунення шкідливого впливу будь-якого природного, антропогенного, соціального, економічного фактора чи процесу на життєдіяльність та здоров'я населення.

На безпеку людства впливають різноманітні чинники, які поділяють на дві групи: природні впливи та антропогенні фактори.

2.4. Антропогенні чинники впливу на безпеку людства

Сучасна людина активно перетворює природні ландшафти, адаптуючи їх під свої потреби. Важливо, щоб такі перетворення не шкодили всьому живому, в тому числі самій людині. Але усе частіше набуває особливої актуальності проблема антропогенного забруднення навколишнього середовища. Однією з об'єктивних причин підвищення уваги до охорони навколишнього середовища є сучасний науково-технічний прогрес, який змінює структуру і масштаби промислового виробництва. Ці зміни відбуваються внаслідок залучення до господарської діяльності нових природних елементів, створення нових синтетичних хімічних сполук, які принципово змінюють кількісні та якісні характеристики екологічного стану навколишнього середовища.

Сьогодні стало очевидним, що діяльність людини може привести до настільки глибокої трансформації біосфери, що її умови можуть стати не тільки несприятливими, але й згубними для людини. Це вимагає поглиблення і розширення знань про біологічну дію забруднень навколишнього середовища і можливі негативні наслідки як для нинішнього, так і для наступних поколінь.

Експерти ВООЗ офіційно констатують, що 80% захворювань людей обумовлені несприятливим екологічним станом навколишнього середовища. Здоров'я людини можна назвати одним з основних екологічних критеріїв якості навколишнього середовища.

Звичайно, здоров'я людини відображає певний тривалий вплив середовища, який мав місце в минулому також. Значною мірою здоров'я людини визначається спадковими особливостями людини, які, у свою чергу, більше пов'язані зі станом середовища в минулому, ніж зі станом сучасним.

Якість середовища проживання людини – поняття динамічне: воно змінюється залежно від того, як людина з ним взаємодіє і яка при цьому його реакція. Людина – істота соціальна, і тому форми її взаємодії з середовищем у зв'язку з соціально-економічним прогресом удосконалюються. Дія факторів середовища, що раніше спричиняли негативний вплив на здоров'я людини, обмежується або змінюється. Сьогодні показує, що колись сприятливе для людини середовище зазнає значної антропогенної трансформації, і ці зміни призводять до видимих відхилень здоров'я людини від норми.

Основу всіх адаптивних зв'язків у системі «людина – навколишнє середовище» покладено пристосування. Воно може здійснюватися за рахунок біологічних механізмів, до яких належить зміна морфологічних, фізіологічних і поведінкових реакцій людини, і закінчується або станом повної адаптованості до умов середовища (тобто станом норми), або хворобою (рис. 7.3; 7.4; 7.5).

Сучасні екологічні проблеми, які з особливою гостротою постали перед людством, перебувають в безпосередньому зв'язку з порушенням адаптивного ефекту його діяльності.

Різні характеристики здоров'я визначаються дією великого комплексу факторів навколишнього середовища і факторів внутрішніх, які стосуються безпосередньо самої людини. Одні з них мають випадковий характер, інші – закономірний. Але до екологічних факторів середовища можуть бути віднесені лише ті фактори, які справляють специфічний вплив на здоров'я людини, тобто результат впливу яких може бути простежений за тими чи іншими відповідними змінами у її здоров'ї.

Характеристика здоров'я складається за рядом показників:

- демографічні показники – народжуваність, мертвонароджуваність, смертність (загальна, дитяча, перинатальна, повікова), середня тривалість життя;
- захворюваність – загальна, окремих вікових груп, інфекційні, неінфекційні, хронічні неспецифічні захворювання, окремі види захворювань, захворювання з тимчасовою втратою працездатності, госпіталізована захворюваність;
- фізичний розвиток;
- інвалідизація.

Поряд із цими загальноприйнятими для характеристики здоров'я показниками при вивченні впливу на нього забруднення навколишнього середовища важливого значення набувають показники, які дозволяють оцінити функціональний стан організму за різними фізіологічними і біохімічними зрушеннями. Ці зрушення ще не викликають захворювань, але знижують адаптивні можливості організму.

На стан здоров'я людини впливає також цілий ряд інших біологічних, соціально-економічних, кліматогеографічних факторів і умов. Вплив забруднення навколишнього середовища не можна розглядати без урахування дії цих факторів і умов.

За даними наукових досліджень, вплив факторів навколишнього середовища на здоров'я людини може бути гострим і хронічним. Більшість факторів в Україні мають хронічний вплив.

Показники динаміки смертності та середньої тривалості життя населення й окремих його груп розглядаються як інтегральні медико-демографічні показники. Інформативним показником з погляду впливу середовища на здоров'я потомства є показник дитячої смертності – смертності дітей до одного року. У розвинених країнах він становить 6-11 на 1000 новонароджених. Дуже високий цей показник у країнах третього світу.

Діти завжди страждають першими, і показник здоров'я дітей – це основний критерій гуманності, цивілізованості суспільства та вирішення екологічних проблем.

Особлива небезпека з'являється під час військового стану чи дій. У сучасних умовах актуальною стала мінна безпека, яка стосується і дорослих, і дітей. Проведення занять спеціально підготовленими фахівцями є важливою частиною життя українського населення. Для зручного користування є спеціально підготовлені сайти, які розширюють знання населення і якими можна скористатися у зручний час, а саме: мінна безпека для дітей за покликанням <https://www.google.com/search?q=%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%BD%D0%B0+%D0%B1%D0%B5>

https://www.google.com/search?q=%D0%B7%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D0%B0+%D0%B4%D0%BB%D1%8F+%D0%B4%D1%96%D1%82%D0%B5%D0%B9&oeq=%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%BD%D0%B0+%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D0%B0&gs_lcrp=EgZjaHJvbWUqBwgBEAAYgAQyCQgAEEUYORiABDIHCAEQABiABDIHCAIQABiABDIHCSAMQABiABDIHCAQQABiABDIHCAUQABiABDIHCA YQABiABDIHCAcQABiABDIHCAgQABiABDIHCAkQABiABNIBCDg1NjZqMGo3qAIIsAIB8QWqpgm87gkXSfEFqgYJvO4JF0k&sourceid=chrome&ie=UTF-8

2.5. Формування екологічної культури як основи неруйнівної поведінки людини в біосфері

Сьогодення вимагає формування адекватної стратегії поведінки людини в біосфері, яка полягає в гармонійному співіснуванні людини з природою.

Регуляторами динамічної цілісності в системі «суспільство-біосфера» мають стати екологічна відповідальність, екологічна свідомість, екологічне мислення, екологічні знання. Все це є складовими *екологічної культури*. Формування екологічної культури здійснюється шляхом екологічної освіти і виховання.

Принципи екологічної культури повинні витримуватися на всіх рівнях життя людини – від індивідуального до суспільного. Ці принципи можна виразити в такій простій формі: повага до всього живого, повага до людини, повага до природи, тобто до біосфери та її складових компонентів. Більш того, настав час дотримання ще одного принципу – поваги до Космосу.

Не поважати людину аморально і, відповідно, аморальною є неповага до всього живого, що забезпечує її життя. Не шанувати свій рідний куточок землі, де народився і виріс, величність і красу природи може тільки той, хто втратив все людське.

Природа не тільки створила нас і забезпечує матеріальні умови нашого життя. Вона справляє неоціненний естетичний, емоційний вплив на людину. І, можливо, завдяки і цьому впливу природи людина прийме рішення про необхідність загальних для всього суспільства екологічної моралі, екологічної і біосферної культури як етичної норми суспільства в цілому.

Тому лише стратегія поведінки людини на основі положень філософської *концепції біоцентризму*, згідно з якою вважається, що не один і навіть не кілька видів, а все живе на Землі має право на існування, і що саме вся біота, а не одна людина повинна стати центром уваги, – дасть змогу сформуванню *основи неруйнівної поведінки людини в біосфері*, адекватної до вимог сьогодення.

Лише за такого підходу ми зможемо усвідомити себе як невід'ємну частину природи – потужного і надзвичайно складного механізму, який працює злагоджено. Адже згідно з еволюційним рядом систем, якщо складова системи

функціонує не за загальними законами відповідної системи, то в ній вмикаються механізми усунення такої складової.

Носієм екологічної культури повинна бути кожна людина, а її формування треба починати ще з колиски. Екологічна культура перед усіма і кожним окремо ставить основну моральну вимогу: дій так, щоб той величний і розмаїтий устрій природи, який ми бачимо кожний день і носіями якого ми є, був для нас безумовною метою.

Жодне з досягнень науки і техніки не можна назвати високоморальним, якщо воно завдає шкоди мільйонам людей і всій біосфері. Тому нам конче необхідні екологічна культура та мораль, яка повинна визначати і об'єднувати в одне ціле освіту, творчість, науку і практику. Якщо ми не змінимося духовно, не станемо на шлях сповідання філософії взаємозв'язку в природі всього живого і неживого, не відмовимося від ідеї споживацького ставлення до природи, не припинимо чинити над нею розправу, то ні про яку гармонію, співіснування і розвиток людини і природи мова йти не може. Екологічна культура є однією з головних засад безпечного майбутнього нашої унікальної планети, однією з засад розбудови і національного прогресу України.

Людина в усі часи була предметом філософських знань і розглядається нині як особистість в усіх її суспільних зв'язках і відносинах.

Людський погляд на світ – суть її наукового світогляду, достовірних об'єктивно-істинних знань, що правильно відображають взаємозв'язки явищ природи. Отже, завдання педагога полягає в тому, щоб з першого кроку навчання привертати увагу учнів до явищ природи і популярно пояснювати їх взаємозв'язки. У той самий час необхідно формувати в дітей прагнення зрозуміти характер зв'язків і відносин у людському суспільстві та Людиною і Природою. Знання про такі взаємозв'язки і відносини розкриваються в практичній діяльності, формують потребу поглибленого пізнання властивостей природи, є початками наукового світогляду та основою екологічного виховання учнів як стрижневої частини духовного становлення особистості. Здоров'я людини як результат такого виховання є цілісна система, що складається із взаємозалежних частин: фізичного, психічного, емоційного, соціального, особистісного і духовного. Духовне здоров'я – сенс нашого існування, його умовою є розуміння взаємозв'язків у Природі і єдності з Нею.

Надання пріоритету екологічному вихованню обумовлюється ще кількома причинами:

1. Змістовна сторона екологічного виховання до певної міри розкривається в процесі вивчення курсів основ наук, а процесуальна сторона – краще в процесі всієї навчально-трудої діяльності дітей та молоді.

2. В основу змісту екологічної освіти покладено концепцію Біосфери, що є науковою основою планування стійкого розвитку, визначеною Програмою Організації Об'єднаних Націй з навколишнього середовища (ЮНЕП) глобальною проблемою світового співтовариства.

3. Актуальність екологічної освіти в глобальному масштабі спонукає викладацький корпус в усьому світі оволодівати біосферним мисленням і примушує переглянути економічні, соціальні, політичні критерії та гасла. Це об'єднує навчальні та виховні заклади будь-якої країни до дії на паритетних партнерських засадах.

4. Мотиваційною сферою природоохоронної діяльності як результату екологічного виховання є гуманістичні, патріотичні, естетичні, економічні, санітарно-гігієнічні та пізнавальні мотиви.

Таким чином, екологічне виховання є стрижневим засобом духовного формування особистості. Поштовхом до розвитку екологічної освіти в Україні стала Міжурядова конференція з просвітництва стосовно навколишнього середовища, що відбулась у Тбілісі в 1977 р. Вона визначила сутність екологічної освіти в сучасних умовах. У Декларації конференції записано: «Правильно зрозуміла освіта в галузі навколишнього середовища повинна являти собою всебічний, триваючий упродовж усього життя процес освіти, який враховує переміни у світі, що швидко змінюється. Вона має підготувати людину до життя, озброївши її розумінням основних проблем сучасного світу і давши їй навички і засоби, необхідні для того, щоб вона могла відігравати, за належної поваги до етичних цінностей, плідотворну роль у поліпшенні життя і захисті навколишнього середовища».

Разом з тим були визначені основні принципи і провідні напрямки просвітництва в галузі охорони навколишнього середовища.

Екологічна освіта повинна: розглядати навколишнє середовище в усій його повноті -природне і створене людиною, технологічне і соціально-екологічне, політичне, культурно-історичне, моральне, естетичне; бути тривалим процесом, тобто починатися в дошкільному віці і продовжуватися на всіх стадіях формальної і неформальної освіти; бути міждисциплінарною за своєю суттю, вносити спеціальний зміст у кожний навчальний предмет, створюючи цілісну збалансовану перспективу; вивчати головні проблеми навколишнього середовища з урахуванням місцевих, національних, регіональних і міжнародних точок

зору, щоб набути знання про умови навколишнього середовища в інших географічних регіонах; зосередитися на поточних і можливих ситуаціях навколишнього середовища, одночасно беручи до уваги історичну перспективу; роз'яснювати значення та необхідність місцевого, національного і міжнародного співробітництва в запобіганні і вирішенні проблем довкілля; висвітлювати різні аспекти навколишнього середовища в процесі соціально-економічного планування і розвитку; надавати населенню можливість застосовувати свої знання і досвід у плануванні, прийнятті рішень і визначенні наслідків; відносити необхідність знання аспектів уразливості навколишнього середовища, навчання навичок вирішення проблем і роз'яснення цінностей до будь-якої вікової групи, але надавати особливого значення формуванню розуміння уразливості навколишнього середовища в учнів у ранньому віці і найбільш наближено до місця навчання; допомагати учням знаходити ознаки виникнення проблем навколишнього середовища, а також вивчати його окремі реальні проблеми; надавати особливого значення складним проблемам навколишнього середовища і в цьому зв'язку – необхідності розвитку критичного мислення і набуття навичок вирішення проблем, що виникають; використовувати різноманітність навколишнього середовища, що вивчається, і широкий набір методичних прийомів для навчання, засвоєння знань про довкілля, почерпнутих з нього, приділяючи належну увагу практичній діяльності і вивченню досвіду з перших рук.

На основі провідних принципів екологічної освіти визначено її цілі. Це, насамперед, – надати можливість людині зрозуміти складність навколишнього середовища, яке є результатом взаємодії його біологічних, фізичних, соціальних, економічних і культурних чинників, сприяти усвідомленню важливості навколишнього середовища для економічного, соціального і культурного розвитку.

Роль освіти в забезпеченні стійкого розвитку була обґрунтована у двох основних доповідях ООН – матеріалах ЮНЕП «Перспективи навколишнього середовища на період до 2000 р. і надалі» (травень 1987 р.) і матеріалах Брундландської комісії «Наше спільне майбутнє» (квітень 1987 р.). У цих документах підкреслюється, що для досягнення стійкого розвитку освіта в галузі навколишнього середовища потребує здійснення довготривалих заходів, оскільки проблеми та якість навколишнього середовища не належать до тих, які можна раз і назавжди вирішити, вони викликають постійну турботу і тривогу.

Освіта з питань навколишнього середовища здійснюється в межах формальної і неформальної освіти. *Формальна* охоплює вихованців дошкільних закладів, учнів загальноосвітніх шкіл усіх типів, студентів середніх спеціальних

і вищих навчальних закладів, а також слухачів різних курсів підвищення кваліфікації, спеціалістів. *Неформальна* освіта охоплює молодь і дорослих з усіх верств населення, які одержують природоохоронні відомості індивідуально або колективно з джерел масової інформації чи в процесі разових заходів. Екологічний аспект повинен органічно включатись у процес освіти всіх вікових категорій, що відповідає концепції «неперервної освіти».

З метою вдосконалення екологічної освіти нерідко звертаються до концепції «виховання на природі» як джерела натхнення, пізнання і майстерності (Демокрит, Арістотель, А. Дюрер, Л. Альберті, А. Баумгартен, І. Вінкельман, Й. Гердер), до педагогічних шкіл «натуралістичного виховання» (Я. Коменського, Ж. Руссо, Й. Песталоцці, А. Дістервега, К. Ушинського, В. Сухомлинського). Основою для розуміння суті екологічного виховання учнів шкільного віку значною мірою є вибір підходу до визначення «екологічна культура». Ми дотримуємось висновку, що екологічна культура – це міра і спосіб розвитку, реалізація соціальних сил у процесі матеріально-практичного і духовно-теоретичного засвоєння природи. Вияв суті екологічної культури дозволяє нам розглядати виховання як систему управління формуванням тих якостей особистості, що є основними складовими виховання і визначають рівень екологічної культури. Тому процес екологічного виховання визначається нами як послідовність етапів навчально-виховної діяльності, спрямованих на засвоєння особистістю знань про наукові основи природокористування, формування визначених якостей, напрацювання певних ціннісних орієнтацій, практичних навичок та готовності до охорони природи. У загальному плані ці етапи умовно можна визначити: інтелектуальний, операційний, мотиваційний.

Кожен з визначених етапів передбачає певні рівні формування визначених якостей екологічно вихованої особистості: екологічні потреби, екологічні інтереси, готовність до екологічно значущої поведінки в довкіллі. Зміст реалізації екологічно значущої поведінки в природі залежить від характеру дій учнів: активні дії, спрямовані на досягнення певних результатів, чи пасивне утримання від діянь з власного бажання. Утримання від дій, що засуджуються моральною етикою чи забороняються екологічним законодавством, тобто пасивна форма реалізації, називається дотриманням еколого-етичних норм. Активні ж дії дітей з виконання покладених на них обов'язків екологічно вихованої особистості складають активну форму реалізації, що називається виконанням. У разі реалізації екологічно значущої поведінки у формі використання здійснюється прояв сформованих якостей екологічно вихованої особистості.

Особливою специфічною формою реалізації екологічно значущої поведінки є застосування, тобто примусова форма діяльності, що за потреби організується педагогічним колективом.

Таким чином, дієвість і ефективність екологічно значущої поведінки, в першу чергу, залежить від вибору форм виховання якостей екологічно вихованої особи.

Не менш важливим чинником при цьому є умови для реалізації якостей екологічно вихованої особистості. Формування цінностей екологічної культури особистості забезпечується поєднанням екологічної освіти, практичної діяльності і спілкування в процесі такої діяльності. Але першочергове значення має саме те, яка концепція вкладається в зміст екологічної освіти. Концепція біосфери не є альтернативною, але використовується як наукова основа концепції стійкого розвитку. Ось чому обов'язково запроваджувати обидві концепції в зміст екологічної освіти. Це – перша методологічна умова успішного вирішення проблеми формування цінностей екологічної культури. Друга, не менш важлива, – які якості екологічно вихованої особистості буде взято за основу виховання. При цьому, головними якостями повинні бути екологічні потреби, екологічні інтереси і готовність до екологічно значущої діяльності та поведінки в навколишньому природному середовищі.

Тому однією з найважливіших умов забезпечення реалізації цінностей екологічної культури є рівень екологічної свідомості, змісту екологічних знань та постійний і безперервний процес формування визначених нами якостей екологічно вихованої особистості.

Екологізація громадської свідомості – одна з характерних рис духовного життя сучасного суспільства. Цей процес розгортається в усіх сферах суспільної свідомості і на всіх рівнях.

Найважливішою умовою успішної його реалізації є неперервність екологічної освіти і виховання від дитячого садка до вузу і далі на виробництві. Знання творів літератури, музики і мистецтва, у змісті яких є екологічний напрямок, також стане умовою реалізації формування цінностей екологічної культури особистості. Вони забезпечують можливість вибору правильної екологічної позиції, правильної екологічної орієнтації в різних обставинах при спілкуванні з природою та прийнятті рішень з урахуванням передумов і наслідків екологічно значущої поведінки, оцінювання реакції на свої вчинки з боку громадськості.

При підготовці кадрів із середньою спеціальною та вищою освітою слід виходити з того, що молоді спеціалісти повинні свідомо оцінювати всі

багатосторонні зв'язки між природою і суспільством, враховувати і прогнозувати віддалені наслідки порушення цих зв'язків. Робота з підготовки спеціаліста також повинна бути спрямована на те, щоб набуті природоохоронні і екологічні знання переросли в переконання і стали невід'ємною частиною його світогляду та майбутньої професійної діяльності.

Істотною особливістю вузівського етапу екологічної і природоохоронної підготовки є професійна спрямованість. Оскільки екологічно значущі характеристики спеціальностей вищої школи варіюють в широкому діапазоні, то здійснюється диференційований підхід з урахуванням профілю конкретного вузу, факультету, спеціальності.

Процес екологічної освіти і виховання студентської молоді комплексний і повинен охоплювати різноманітні аспекти: науковий, техніко-виробничий, економічний, соціально-політичний, правовий та ін. Структурно-логічна схема цього процесу ґрунтується на принципах неперервності, міждисциплінарності, професійної спрямованості, єдності теоретичної підготовки і практичної діяльності.

Необхідною складовою екологічної освіти і виховання є оволодіння *екологічною етикою*, об'єктом дослідження якої є екологічна мораль як форма суспільної свідомості, яка регулює поведінку людей. В основу екологічної етики покладено принцип великого гуманіста і філософа ХХ століття Альберта Швейцера – *принцип благоговіння перед життям*, провідною думкою якого є постулат «все живе достойне жити», що недостатньо засвоєний, як ми вже говорили, сучасним суспільством. Великий гуманіст писав: «Чим більше ми вдивляємося в природу, тим більше усвідомлюємо... що ми зв'язані з усім живим у природі. Людина не може жити тільки для себе – ми повинні усвідомити, що будь-яке життя – цінність».

У культурних надбаннях українців наявний своєрідний пласт – народна екологічна культура, яка глибоким гуманістичним корінням. Тому при формуванні екологічної культури важливим є оволодіння гуманістичною народною екологічною культурою, національними традиціями дбайливого ставлення до природи рідного краю.

Для підвищення загального рівня екологічної культури важливими є збирання, аналіз і поширення серед населення екологічної інформації про вплив факторів навколишнього природного середовища та рекомендацій щодо виживання в зонах екологічного лиха.

Таким чином, становлення екологічно культурної особистості можна досягти шляхом екологізації і гуманізації освіти. Екологізація і гуманізація

освіти – не просто насичення освіти екологічними, гуманітарними і соціальними предметами, а глибоке усвідомлення взаємозв'язку і взаємозалежності людини, суспільства і природи (коеволюції суспільства, людини, техносфери і природи). Гуманізація освіти – це не просто відмова від авторитарності і опора на зовнішнє стимулювання оволодіння знаннями, а апеляція до глибинних горизонтів свідомості особистості, орієнтація її на вільне самовираження, на розкриття творчого потенціалу.

В екологічній педагогіці може використовуватися мінімальний виховний принцип у вигляді вироблення цільової мотивації такої поведінки, яка б дозволяла зберегти цілісність суспільного ладу при максимальному розкритті властивостей особистості: принцип дістав назву «неруйнівної поведінки». «Неруйнівна поведінка» – це один з підходів до того, щоб навчитися створювати сталість в душі людини, набуття змоги, не руйнуючи суспільства, не руйнувати і природу.

Виховання екологічно культурної особистості в контексті нової екологічної парадигми ґрунтується на створенні умов для розвитку особистості вільної і відповідальної за своє існування у світі. Свобода і відповідальність – це ті два регулятори, які мають бути покладені в основу еколого-освітньої педагогічної системи, здатної допомогти в становленні особистості, готової втілювати в життя ідеї сталого розвитку.

Питання для самоконтролю

1. Поясніть вплив антропогенних екологічних факторів на якість життя людини.
2. Охарактеризуйте класифікацію чинників, які впливають на здоров'я людини.
3. Дайте характеристику чинників впливу на особливості харчування людини.
4. Розкрийте сутність впливу антропогенних чинників на безпеку людства.
5. Охарактеризуйте здоров'я людини як один з основних екологічних критеріїв якості навколишнього середовища та чинники впливу на нього.
6. Доведіть, що екологічна культура особистості є основою неруйнівної поведінки людини в біосфері.
7. Розкрийте роль освіти у формуванні ефективної екологічно значущої поведінки.
8. Поясніть, як Ви розумієте принцип великого гуманіста і філософа ХХ століття Альберта Швейцера – «принцип благоговіння перед життям».

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ЛЮДИНИ. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

Тема 3. Фактори та механізми соціалізації особистості

1.1. Соціалізація як соціально-педагогічна явище і наукова проблема

Головним соціальним процесом, через який здійснюється взаємодія між особистістю та суспільством, є процес соціалізації.

Поняття "соціалізація", незважаючи на його широку поширеність і більш як столітню історію існування, не має однозначного трактування серед різних представників психолого-педагогічних наук.

Соціалізація – процес інтеграції індивіда в суспільство, у різноманітні типи соціальних спільнот (група, соціальний інститут, соціальна організація) шляхом засвоєння ним елементів культури, соціальних норм і цінностей, на основі яких формуються соціально значущі риси особистості.

В широкому розумінні слова термін "соціалізація" використовується для означення процесу, в ході якого людська істота з певними біологічними задатками набуває соціальних якостей, що є необхідними їй для життєдіяльності у суспільстві. Оскільки немає суспільства взагалі, а є конкретно-історична його форма, то і соціальні властивості, які необхідні для існування людини у суспільстві, теж мають конкретно-історичне виявлення. Тому соціалізація – це становлення не соціальних якостей взагалі, а становлення тих конкретних соціальних якостей, які зумовлені соціальним простором, що визначається особливостями певного історичного часу [Москаленко, с. 9].

Це є процес розвитку людини від індивідуального до соціального під безпосереднім чи опосередкованим впливом таких факторів соціального середовища, як сукупність ролей і соціальних статусів, соціальні спільноти, в межах яких індивід може реалізувати певні соціальні ролі й набути конкретного статусу; система соціальних цінностей і норм, які домінують у суспільстві й унаслідуються молодшими поколіннями від старших; соціальні інститути, що забезпечують виробництво й відтворення культурних зразків, норм і цінностей та сприяють їх передачі й засвоєнню тощо.

Завдяки соціалізації людина залучається до суспільства, засвоюючи звичаї, традиції і норми певної соціальної спільноти, відповідні способи мислення, властиві даній культурі, взірці поведінки, форми раціональності та чуттєвості. Спрощеним є трактування соціалізації як одномірного, односпрямованого

процесу дії соціальних факторів на конкретну людину, де індивіду відводиться пасивна роль об'єкта впливу.

До впливу соціального середовища людина ставиться вибірково на основі сформованої у її свідомості системи цінностей. Індивідуальність особи, її потенційні можливості засвоїти культурний пласт суспільства, потреби та інтереси, спрямованість соціальної активності є найважливішими чинниками її соціалізації. Агентами соціалізації є сім'я, сусіди, ровесники, вихователі та вчителі, колеги і знайомі, засоби масової інформації, соціальні інститути, насамперед культурно виховні, референтні групи тощо. Соціалізація здійснюється протягом усього життя людини, поділяючись на первинну (соціалізація дитини) та вторинну (соціалізація дорослих). Це відбувається тому, що умови життя людини, а значить і вона сама, постійно змінюються, вимагають входження у нові соціальні ролі та змін статусу, інколи докорінних.

Але якщо під час соціалізації дитини головною для неї є соціальна адаптація (пристосування до суспільного середовища), то для соціалізації молоді і навіть соціально зрілої людини основну роль відіграє інтеріоризація (формування внутрішньої структури людської психіки, переведення елементів зовнішнього світу у внутрішнє «Я» особистості). Результатом інтеріоризації є індивідуальність особистості.

Теорія соціалізації виходить з того, що людина як активний суб'єкт суспільства є одним з чинників, що створює умови і обставини для власного і суспільного життя в цілому. Її дії органічно вплетені в механізм функціонування різноманітних соціальних систем (підприємство, населений пункт тощо). Особистість – об'єкт і суб'єкт соціальної взаємодії. Взаємодія соціальної системи і особистості здійснюється за допомогою певних механізмів впливу як на соціальні якості індивіда з боку соціальних систем, так і навпаки. Перша група трактується як механізм соціалізації індивіда, друга – як механізм зміни соціальної системи.

На процес інтеграції особистості істотно впливають «очікування» і «вимоги» її оточення. У систему особистості немовби включаються спеціально вироблені засоби поведінки, які відповідають вимогам соціальної системи і формують соціальний характер особистості. Вплив соціальної системи, переломлюючись крізь внутрішнє «Я» людини, виявляється у зміні її поведінки. Починається вона з порушення рівноваги, потім переходить у стадію адаптації до особливостей даної системи і завершується стабілізацією, але вже на новому рівні. Механізми динаміки соціальної системи виявляються в появі або зникненні певних елементів, у зміні внутрішніх і зовнішніх зв'язків між ними.

Чинниками соціальних змін є об'єктивні передумови (передусім економічні), індивідуальні особливості особистості, специфіка її взаємодії із соціальною системою. Соціальним середовищем (соціальним простором) функціонування особистості, соціальної системи є соціальні спільноти.

Процес, зворотний соціалізації, називається десоціалізацією. Внаслідок нього людина може частково або повністю втратити засвоєні норми і цінності. Це може бути зумовлено ізоляцією людини, уніфікацією, обмеженням спілкування та можливостей для підвищення культурного рівня та ін.

У перехідних суспільствах часто простежується явище ресоціалізації – докорінної зміни соціального середовища, яке зумовлює необхідність особистості пристосуватися до нових соціальних обставин, норм і цінностей. Це болісний процес, який нерідко вимагає цілковитої зміни поглядів на суспільство, переоцінки свого життя, руйнування попереднього і нового світорозуміння, розриву з традиційними культурними цінностями, необхідності брати на себе незвичну соціальну роль тощо.

Так, у 1956 році термін «соціалізація» було внесено до реєстру американської соціологічної асоціації. У кінці 60-х років проблема соціалізації стала виступати як міждисциплінарна і увага до неї підсилилася з боку спеціалістів різних наук: філософів, соціологів, педагогів і психологів.

Сучасні дослідники проблеми соціалізації особистості розглядають даний феномен із різних позицій: філософської (В.Асмолов, Л.Беляєва, А.Волович, С.Дмитрієва, М.Каган, В.Москаленко, Л.Рубан, Л.Снежко та ін.), соціологічної (І.Кон, В.Єхало, Г.Осипов, Я.Щепанський та ін.), психологічної (А.Абдюкова, Н.Андрєєва, Л.Буєва, Я.Гіллінський, В.Куєвда, С.Міхаелі, М.Смирнов, О.Леонтєва та ін.) та соціально-педагогічної сфери (Л.Буєва, Р.Граніна, Б.Гребенюк, Л.Гордін, Р.Гурова, Н.Заверико, І.Зверева, А.Капська, Л.Коваль, Н.Лавриченко, М.Лукашевич, А.Мудрик, Л.Міщик, С.Хлебик, М.Шимановський та ін.).

Процес розвитку людини у взаємодії його з навколишнім світом одержав назву соціалізації.

Цей термін перше відносно людини вжив американський соціолог Ф.Гіддінгс у своїй роботі «Теорія соціалізації» у 1887 році, у значенні близьким до сучасного – «розвиток соціальної природи чи характеру індивіда, підготовка людського матеріалу до соціального життя». І лише в середині ХХ століття цей термін набув офіційного статусу теоретичного поняття.

З'являються різні підходи до цієї проблеми. Б. Скінер, В. Уолтерс розглядають соціалізацію як процес соціального навчання. Ч. Кулі, Дж. Мід

досліджують соціалізацію як результат соціальної взаємодії людей. Т. Парсонс, Р. Мертон сприймають соціалізацію як процес рольового тренування.

Соціалізація охоплює всі процеси залучення до культури, комунікації і навчання, за допомогою яких людина набуває соціальну сутність і здатність брати участь у соціальному житті.

До утвердження теорії соціалізації як самостійної галузі відповідні дослідження відбувалися в рамках інших, традиційних проблем людинознавства (завдання виховання, формування і розвиток особи й суспільства, форми наступності в культурі та ін.). З появою в науковому обігу поняття «соціалізація» сталася переорієнтація цих робіт у нове русло, і до середини ХХ ст. соціалізація перетворилася в самостійну міждисциплінарну галузь досліджень. Сьогодні проблему соціалізації або її окремі аспекти вивчають філософи, етнографи, соціологи, психологи, кримінологи і представники інших наук.

Філософське пізнання з'ясує найзагальніші сутнісні визначення соціалізації як явища суспільного життя. Проте його результати не мають безпосереднього практичного застосування.

Практичне освоєння проблем соціалізації базується на пізнавальних так званих «позитивних» наукових дисциплін. Коло суспільнознавчих та гуманітарних наук, у поле зору яких так чи інакше потрапляють явища соціалізації, мало не всю їх множину. Ця обставина пояснює між науковий статус категорії соціалізації.

В межах культурології соціалізацію вивчають як одне із явищ і функцій культури. Сутність соціалізації як феномена культури охоплює цінності, норми та значення культури як засобу соціалізації, роль виховання, спілкування, самосвідомості та повсякденної культури в його здійсненні, статусне значення культурних норм у різних соціальних середовищах (моду, субкультуру, гендерну, молодіжну, професійну, девіантну соціалізацію) тощо.

Соціальна психологія вивчає процес соціалізації в контексті проблем соціально-психологічних законів та механізмів розвитку особистості. З цієї точки зору соціалізацію визначають як двобічний процес, який включає до себе як засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків за рахунок його активного відтворення індивідом цих зв'язків за рахунок активної діяльності, активного включення в соціальне середовище. З точки зору соціальної психології соціалізація є процес становлення особистості. Він розгортається у трьох сферах – діяльності, спілкуванні та самосвідомості.. В цих процесах примножуються соціальні зв'язки індивіда із зовнішнім світом.

Особливістю соціально-педагогічного підходу є намагання розглядати соціалізацію як процес, який відображує хід соціального формування особистості в конкретному соціокультурному середовищі як формування конкретного соціального типу. В цьому випадку соціалізація являє собою складний і багатофакторний процес набуття індивідом людських властивостей і якостей. Їх направленість визначається конкретною соціальною ситуацією. По суті, особистість тільки на перших етапах розвитку обмежена рамками первісного соціуму, згодом ідуть активні процеси його його розширення, пошуку свого місця в ньому, корекції відносин, самоорганізації індивідуального простору.

У вітчизняній науці найбільший внесок у постановку і розгляд проблеми соціалізації вніс І.Кон. З погляду І.Кона, «обсяг поняття "соціалізація" трохи ширше, ніж "виховання". На думку І.Кона, соціалізація – це «процес засвоєння індивідом деякої системи життєво необхідних соціальних ролей. Створення цієї системи відбувається під впливом сукупності всіх суспільних процесів, серед яких, на думку вченого, виховання є провідним для засвоєння та відтворення певної системи знань, норм та цінностей, що, у свою чергу, дозволяє індивіду функціонувати як повноправному члену суспільства. Виховання має на увазі насамперед систему спрямованих впливів, за допомогою яких індивіду намагаються прищепити якісь бажані риси і властивості, тоді як соціалізація включає також ненавмисні, спонтанні впливи, за допомогою яких індивід прилучається до культури і стає повноправним членом відповідного суспільства».

Цю думку підтримують В.Андрущенко, М.Горлач, які розглядають соціалізацію як «процес входження людини в суспільство, включення її в соціальні зв'язки й інтеграції, в різні типи соціальних спільностей, внаслідок чого відбувається становлення її соціальності» [Соціологія : підручник / [за заг. ред. В. П. Андрущенко, М. І. Горлача]. – Харків; Київ, 1998. – 624 с., с. 279]. Кінцевим результатом соціалізації є повна дієздатність особистості (формування соціальних якостей, цінностей, знань, умінь, навичок тощо) у суспільних відносинах. Водночас, як зазначають автори, здійснюється розвиток вроджених, природних сил і потенцій індивіда, їх окультурення, тому що соціалізація реалізується шляхом засвоєння індивідом елементів культури, соціальних норм і цінностей. Дослідники наголошують на тому, що соціалізація, з одного боку, забезпечує самовідновлення суспільних відносин і збереження культурних відносин та комфортність життєдіяльності індивідів і можливість самореалізації особи в соціальних зв'язках з іншого [Соціологія, с. 283–284].

У соціально-педагогічній науці останніх років проблему соціалізації активно розробляє А. Мудрик. Він визначає соціалізацію як розвиток і самозміну людини у процесі засвоєння і відтворення культури, що відбувається у взаємодії людини зі стихійними, відносно спрямованими та цілеспрямовано створюваними умовами життя на всіх вікових етапах.

Соціалізація представляє собою двосторонній процес, що включає, з одного боку, засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків, з другого боку, процес активного відтворення системи соціальних зв'язків індивіда за рахунок його активної діяльності, активного включення в соціальне середовище. При цьому індивід, оволодіваючи новими ролями і правилами, оволодіває водночас здатністю створити щось нове, удосконалювати і перетворювати себе і світ.

Сутність соціалізації полягає в тому, що вона формує людину як члена того суспільства, до якого він належить. Будь-яке суспільство прагнуло і прагне сформувати визначений тип людини, у найбільшій мері відповідний його соціальним, культурним, релігійним, етичним ідеалам. Однак зміст цих ідеалів дуже істотно розрізняється в залежності від історичних традицій, соціально-економічного і культурного розвитку, суспільного і політичного ладу. У той же час у сучасну епоху можна констатувати, що ідеал повноцінного члена суспільства має багато характеристик, загальних чи більш-менш подібних для різних суспільств. Відповідно і процес соціалізації в різних суспільствах, зберігаючи визначену специфіку, здобуває ряд універсальних і подібних характеристик, що зв'язано з глобальними загальнопланетними і загальносвітовими тенденціями (від урбанізації й інформатизації до екологічних і демографічних зрушень).

Зміст процесу соціалізації визначається тим, що кожне суспільство зацікавлене в тому, щоб його члени успішно оволодівали ролями чоловіка та жінки (статеворольова соціалізація), могли та хотіли компетентно брати участь у виробничій діяльності (професійна соціалізація), створювали міцні сім'ї, засвоювали сімейні ролі (сімейна соціалізація), були законослухняними громадянами (політична соціалізація) і т.д. Все це характеризує людину як об'єкт соціалізації. Однак людина стає повноцінним членом суспільства, виступаючи не лише об'єктом, але і суб'єктом соціалізації.

Соціалізацію ми розглядаємо в межах суб'єкт-об'єкт-суб'єктного підходу. Оскільки людина займає активну позицію в процесі соціалізації, то вона не тільки адаптується до дійсності, що її оточує, а й змінює себе та оточення. Проте залежно від умов навколишнього середовища людина чи група людей у процесі

соціалізації можуть виступати як суб'єктом, так і об'єктом, якщо соціалізацію розглядати як процес, що триває протягом усього життя. Сутнісна ж характеристика процесу соціалізації полягає у тому, щоб збуджувати активність особистості, яка формується під впливом оточуючої дійсності, стимулювати й залучати її до всіх видів життєдіяльності із засвоєння суспільного, історичного й культурного досвіду.

Таким чином, під **поняттям «соціалізація»** ми розуміємо складний тривалий процес засвоєння та відтворення особистістю соціального досвіду у своїй предметно-перетворювальній діяльності, спілкуванні та самосвідомості (переконання, установки, ціннісні орієнтації, навички, уміння, здібності тощо), що передбачає врахування стихійних та цілеспрямованих впливів оточуючої дійсності, а також індивідуально-типологічні особливості особистості (динаміка психічного, анатомо-фізіологічного розвитку особистості, темперамент, характер, здібності, емоції, етнічна належність, віросповідання тощо), результатом якого є самостійно-активна й неповторна соціалізована особистість.

Соціалізація людини – процес тривалий і дуже складний. З одного боку, будь-яке суспільство, що на кожному етапі свого розвитку виробляє певну систему соціальних і моральних цінностей, свої ідеали, норми і правила поведінки, перш за все зацікавлене в тому, щоб кожна людина, сприйнявши і засвоївши їх, змогла жити в цьому суспільстві, стати його повноцінним членом. З іншого боку, на формування особистості великий вплив мають різноманітні стихійні, спонтанні процеси, які відбуваються у навколишньому житті. Тому сумарний результат таких цілеспрямованих і стихійних впливів не завжди передбачуваний і не завжди відповідає інтересам суспільства.

Поняття «соціалізація» відрізняється від поняття «соціальний розвиток» тим. Що в ньому акцентується увага на історичній конкретності форми виявлення соціальності людини, на становленні у людини тих властивостей, які обумовлені конкретно-історичним типом соціальної системи. З цієї точки зору людина первинного суспільства буде недостатньо соціалізованою відносно сучасного суспільства (як і навпаки), незважаючи на те, що там і там соціальний розвиток відбувається.

В зв'язку з тим, соціалізація це процес, який де термінується конкретними соціально-історичними умовами, його не можна вважати завершеним на якомусь етапі життєдіяльності людини. Соціалізація це не тільки формування закінченості і зрілості особистісних рис, але й розвиток, модифікація зрілих форм соціальності особистості в ході включення в систему наявних зв'язків і залежностей. Для розуміння безперервності соціального розвитку особистості

важливим є розрізнення понять «соціалізація» і «соціалізованість». Останнє визначається як відповідність людини соціальним вимогам, які висуваються до даного вікового етапу, як наявність особистісних і соціально-психологічних передумов, що забезпечують нормативну поведінку або процес соціальної адаптації. Порівняно з поняттям «соціалізованість», «соціалізація» є більш широким поняттям, яке включає в себе, окрім соціалізованості, готовність до переходу в нові ситуації соціального розвитку, тобто «вторинного» входження особистості в суспільні відносини.

Поняття «соціалізація» відрізняється від поняття «формування особистості» тим, що воно відображає більш універсальні процеси становлення і розвитку особистості. В той час як поняттям «формування і» відображає процес становлення і розвитку особистості під кутом зору породження, складання, набуття закінченості і зрілості її особистісних рис, поняття «соціалізація» фіксує не тільки процес складання, становлення, але й розвиток зрілих форм соціальності індивіда, їх модифікацію в ході включення особистості в систему нових зв'язків і залежностей.

Необхідно також розрізнити поняття «соціалізація» і «виховання». Поняття «виховання» вживається в широкому і вузькому значення. У вузькому значенні виховання означає процес цілеспрямованої дії, що спрямована на розвиток особистості. Смысл поняття «соціалізація» розповсюджується не тільки на цілеспрямовані, але й на стихійні процеси.

В широкому значенні виховання – це вплив на людину всієї системи соціокультурного середовища. Відмінність понять «соціалізація» «виховання», коли останнє розуміється в широкому смислі, полягає в тім, що в понятті «виховання» увага концентрується на ролі зовнішнього впливу у розвитку особистості, мається на увазі односторонній характер цього процесу. В понятті «соціалізація» підкреслюється двосторонність процесу взаємодії індивіда і соціальних умов життя людини і суспільства, внаслідок чого відбувається розвиток як окремої людини, так і людства в цілому.

Завдяки соціалізації людина залучається до соціального життя, одержує і змінює свій соціальний статус і соціальну роль. Соціалізація – тривалий і багатоактний процес. Адже суспільство постійно розвивається, змінюються його структура, мета і завдання, цінності й норми. Водночас протягом життя багаторазово змінюються людина, її вік, погляди, уподобання, звички, правила поведінки, статуси і ролі. Завдяки соціалізації люди реалізують свої потреби, можливості й хист, налагоджують відносини з іншими членами суспільства, їх групами, соціальними інститутами і організаціями, з суспільством загалом. Все

це дає змогу їм почуватися в суспільстві, соціальному житті впевнено. Водночас соціалізація – найважливіший чинник стабільності суспільства, його нормального функціонування, наступності його розвитку.

1.2. Особистість як предмет дослідження психолог-педагогічних та соціальних наук

Формування особистості як головна проблема соціалізації

Найбільш широко вживаним в гуманітарних науках є поняття «особистість». В самому широкому розумінні поняття «особистість» означає соціальність людини. Воно фіксує певні характеристики особи, які зумовлено способом існування і діяльності історичних суб'єктів. Уже саме слово «особистість» означає типологічну єдність (якість) індивіда.

Тому особистість – це конкретне вираження соціальної сутності людини, певним чином реалізована інтеграція в індивіді соціально значущих рис і соціальних відношень даного суспільства. Соціалізація як об'єктивний багатоаспектний процес, відбувається у взаємодії особистості, що формується, з її соціальним довкіллям. Ці взаємодії можуть мати як свідомий, цілеспрямований, так і спонтанний характер. Рушійними силами розвитку особистості є протиріччя, які виникають між потребами, що постійно зростають, і можливістю їх задоволення.

Можна сказати, що "особистість" – це характеристика людини з боку тих рис, які формуються під впливом соціального оточення. "Особистість" – це поняття, яке означає все те, що є в людині надприродного, породженого спільнотою. Особистістю не народжуються, а нею стають в процесі життєдіяльності завдяки входженню людини в суспільство, тобто в процесі соціалізації [Москаленко, с.68].

Становлення людини відбувається не завдяки пристосуванню генетичної успадкованої видової поведінки до зміни середовища, як це спостерігається у тварин, а в результаті передачі людям досвіду попередніх поколінь на основі міжіндивідної взаємодії. Індивід може реалізуватись як соціальна істота лише у спілкуванні з іншими людьми [с. 122, Соціалізація особистості: монографія / В. Москаленко. Київ: Фенікс, 2013. 540 с.].

Людина, з'являючись на світ, не має ніяких навичок, ні здібностей для існування. Ті якості, які забезпечують її життєдіяльність в даному соціумі, вона набуває в процесі взаємодії з іншими людьми.

Проблема вивчення особистості в соціально-педагогічних та психологічних науках є однією з провідних, бо характеризує соціальні явища,

взаємозв'язки людей у суспільстві, необхідно розуміти, що впливає на вчинки кожної конкретної людини. Особистість як суб'єкт діяльності існує і взаємодіє зі світом як цілісність.

Особистість характеризується системою ідентичностей, зміст яких визначається об'єктами, з якими ідентифікує себе суб'єкт.

Особистість у філософії розглядається як стійка система соціально-значущих рис, що характеризують індивіда як члена того чи іншого суспільства чи спільноти

Структура особистості, на думку філософа В.Джемса, має наступні рівні: органічний, соціальний і духовний. Органічний рівень обумовлює прагнення тілесної субстанції людини, соціальний – дії суспільно залежного індивіда, а духовний – розвиток інтелектуальних, релігійних та моральних спрямувань.

Інтеракціоністична теорія соціалізації особистості Ч.Кулі, Дж.Міда й Г.Тарда. Інший підхід до процесу соціалізації пропонував американський психолог, представник психологічного напрямку Чарльз Хортен Кулі (1864 – 1929 рр.).

З його ім'я пов'язують створенням концепції «дзеркального Я» та теорії «первинних груп». Основу теорії «дзеркального Я» Ч.Кулі становить ідея міжособистісного спілкування у процесі засвоєння соціальних ролей. «Соціальне джерело життя людини набувається у спілкуванні з іншими людьми».

Ч.Кулі вважав, що особистість ототожнюється зі світом людей, які її оточують, учить дивитися на себе очима інших, розуміти їхню поведінку. Водночас людське «Я» є соціальним і формується у суспільстві в результаті соціальної взаємодії. Учений зазначав, що у процесі міжособистісного спілкування, яке проходить відповідно до об'єктивних законів, закріплених у системі соціальних ролей, формування особистості відбувається завдяки саме ефекту «дзеркального відображення», тобто уявлень людини про те, як її оцінюють інші. Дослідник писав, що подібно до того, як ми бачимо у дзеркалі своє обличчя, фігуру та одяг, і вони для нас представляють інтерес, тому що належать нам, так і в своїй уяві ми намагаємося уявити, як в думках інших людей відображається наша зовнішність, манери, цілі, вчинки, характер, друзі і т.д., і це певним чином діє на нас. Проте «людський психологічний потенціал не ділиться на соціальний та позасоціальний: він увесь у цілому – частина людського життя, і його соціальний і моральний прогрес полягає не стільки у розвитку одних здібностей чи інстинктів і придушенні інших, скільки в підкоренні всіх тих сторін прогресивної організації життя, яку ми знаємо в собі як совість» Кулі Ч. Человеческая природа и социальный порядок / Ч. Кули. Мова йде про те, що Ч.Кулі не обмежується сферою спілкування, він наголошує на тому, що до цього

процесу повинна включитися й самосвідомість особистості як ще одна необхідна сфера, у якій відбувається процес соціалізації особистості.

Символічний інтеракціонізм Дж.Міда. Ідею про те, що соціалізацію слід розглядати як результат міжособистісного рольового спілкування в умовах конкретного соціокультурного середовища, підтримував американський соціолог, представник теорії інтеракціонізму Джордж Герберт Мід (1863 – 1931 рр.).

Людина, з позицій Дж. Міда, є активною соціальною істотою. При цьому активність визначається внутрішньою психологічною структурою особистості, яка складається з «Me» – «соціальне Я» (це образ, що представляє собою ті установки, систему поглядів, які бачать у людині оточуючі її люди); «I» – «індивідуальне Я» (імпульсивний, спонтанний вияв індивідуальності людини) та «Self» «самість (ідентичність)» (результат стійкої взаємодії «соціального Я» та «індивідуального Я»). Відповідно до такої внутрішньої психологічної структури особистості Дж.Мід розглядає соціальну поведінку людини як серію імпульсивних дій з боку «I» та зворотної реакції на ці дії «Me». У результаті такої взаємодії утворюється «Self» як єдиний образ особистості. Проте Дж.Мід зазначає, що людина усвідомлює свою «самість» (ідентичність), лише тоді, коли споглядає себе збоку очима інших, ніби набуваючи ролі іншої людини. У зв'язку з цим дослідник наголошує на тому, що соціалізація людини повинна відбуватися на двох рівнях: індивідуальному, коли людина реагує на зовнішнє відносно неї оточення (ідентифікує), та соціальному, коли зовнішнє відносно неї оточення реагує на дії людини, а результатом такої взаємодії є соціалізована особистість. Провідним механізмом соціалізації особистості вчений визначав саме ідентифікацію (ототожнення, подібність об'єктів пізнання за спільними рисами, ознаками). Але подальші розробки саме механізмів соціальних взаємозв'язків та відносин особистості випали з поля зору дослідника.

Аналізуючи стадії розвитку соціального «Я» (набуття дитиною рис соціальнозначущих ролей), Дж. Мід зазначає, що на першій стадії (розвитку соціального «Я») діти копіюють поведінку дорослих у грі, навіть не розуміючи її; друга стадія дає можливість дітям у рольових іграх виконувати «дорослі ролі», зрозуміти взаємозалежність дорослих один від одного в повсякденному житті; на третій стадії розвитку соціального «Я» діти засвоюють правила та норми, що існують у суспільстві. Саме гру Дж.Мід вважав «переходом у житті дитини від прийняття ролі інших у забаві до організованої ролі в системі ролей, що є суттєвим для самосвідомості у повному розумінні цього терміна» **Мід Дж. Г. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста / Дж. Г. Мід; [пер. з англ. та передмова Т. Корпало]. – Київ : Укр. центр духовної**

культури, 2000. – 416 с, с. 138–139. Приймаючи ролі іншого, які «задає» дитині суспільство, вона не просто їх «приміряє», а «інтерпретує», пристосовується, активно соціалізується.

Соціалізація особистості, з погляду інтераціоналізму Дж.Міда, – це процес активної соціальної взаємодії людей, основою якої є безпосередня комунікація. Поведінка людей при цьому визначається не власними індивідуальними характеристиками, а очікуваннями інших людей стосовно соціальних позицій індивіда. Мета соціалізації особистості, за Дж.Мідом, полягає в інтеграції особистості до соціуму шляхом засвоєння нею соціальних норм і цінностей, через систему соціальних ролей.

В основу поведінки людини, на думку Р.Кеттела та Г.Айзенка, покладено певні гіпотетичні якості, за допомогою яких можна описати структуру особистості. Зокрема, К.Юнг поділяв людей на дві категорії: екстраверти та інтроверти, які по-різному сприймають та впливають на оточення. Привертає увагу ієрархічна теорія потреб людини, розроблена А. Маслоу. Він вважав, що людина стає особистістю лише тоді, коли вона не обмежується задоволенням примітивних фізіологічних потреб, а намагається бути соціально активною, розгорнути свій внутрішній потенціал, який веде до самореалізації та самовизначення в суспільстві.

Належний розвиток щодо місця спадковості та середовища в процесі соціалізації отримала теорія інстинктів з наступним висновком: індивід народжується людиною не за поведінкою, а тільки за фізіологічною будовою і стає нею в ході соціалізації, тобто в процесі засвоєння культури у широкому розумінні. А природа людини проявляється у тому, що вона здатна засвоїти культуру, увійти в суспільство, соціалізуватися, стати соціальною істотою.

Людина є біологічний організм з певною спадковістю і це не можна забувати. Від природи вона отримує певний набір якостей, які, безумовно, впливають на те, як буде проходити процес соціалізації.

Спадковість – це певні закладені в генетичну програму якості та особливості, які передаються дітям від батьків. Спадковість передбачає як передачу особливостей статури, кольору волосся, очей, шкіри, так і формування певних нахилів до різних видів діяльності. Спадкові та вроджені особливості складають певний потенціал, що визначає схильність людини до розвитку. У процесі соціального розвитку і виховання він може бути реалізований, збільшений, послаблений або зовсім не реалізований.

Людина, народжуючись як біологічний організм, вступає в контакт з оточуючим світом, стає особистістю, яка характеризується певними рисами. Індивідом народжуються, особистістю стають, індивідуальності набувають.

Людина як індивідуальність відтворює себе в продуктивних діях, її вчинки викликають інтерес лише в тій мірі, в якій вони отримують органічне предметне втілення. Індивідуальність – це особлива, самобутня, природна та соціальна своєрідність відображення людиною своїх здібностей, потягів, особистісного ставлення та життєвих смислів у світі. Розвиток індивідуальності визначається системою виховання і самовиховання.

Про особистість можна казати протилежне: вона викликає інтерес саме вчинками. Особистість – це соціальний стан індивіда та індивідуальності, притаманний тільки людині і виявляється у стійкому комплексі проявів відносин, гнучкої зміни поведінки його в суспільстві. Особистість складають ті якості, які людина отримує у процесі соціальної взаємодії, пізнання, стосунків, діяльності, спілкування на основі власної активності й самостійного творення себе.

Особистість – завжди суспільно розвинена людина. Особистість є сукупність трьох основних складових:

- соціальні фактори (середовище, умови, норми, регулятивні);
- біогенні задатки;
- психологічне ядро – «Я».

Природа багато дає людині від народження. Вродженими є не тільки біологічні характеристики, а й психологічні елементи особистості, такі як воля, характер, уява, нахили, здібності, темперамент. Але зробити людський організм особистістю може тільки соціалізація (див. схему №1).

В її процесі виховні групи (сім'я, школа, друзі) передають людині цілу низку цінностей, точніше, їх систему. В центрі її знаходиться культурний ідеал особистості. В ньому «збираються» вимоги соціальної групи. Потяг до ідеалу вводить особистість у певне (етнічне, молодіжне тощо) середовище. Оцінка середовищем залежить від ступеня засвоєння особистістю ідеалу. Досвід, який засвоїла особистість, поступово стає часткою її самої. Це є суб'єктивний досвід.

Соціалізація – це процес і результат засвоєння з наступним активним відтворенням індивідом соціального досвіду.

Таким чином, процес соціалізації пов'язаний зі спілкуванням і спільною діяльністю людей. Однак, з точки зору психології, соціалізація не може розглядатись як механічне відображення соціального досвіду. Засвоєння цього досвіду суб'єктивне: сприйняття одних і тих же ситуацій може бути різним у залежності від характеру, рівня спілкування, культури тощо. Тобто різні

особистості з об'єктивно однакових ситуацій виносять різний досвід. На цьому положенні базується єдність двох протилежних процесів – соціалізації та індивідуалізації. Іншими словами, соціальний досвід, який покладено в основу процесу соціалізації, не тільки суб'єктивно засвоюється, а й активно перероблюється, стаючи джерелом індивідуалізації особистості.

Ставлення оточення до людини визначається тим, наскільки її поведінка відповідає його очікуванням. Поведінка людини обумовлюється позицією, яку вона займає у суспільстві. Соціальний статус – позиція людини в суспільстві, що характеризується певними правами та обов'язками. Статус визначає поведінку людини.

У процесі соціалізації людина засвоює накопичений людством соціальний досвід у різних сферах життєдіяльності, що дозволяє їй засвоювати певні життєво важливі соціальні ролі. Роль – це життєдіяльність людини у систему норм, що визначають її поведінку, спілкування та стосунки у даній соціальній позиції. Соціальна роль – виконання людиною певного соціального статусу відповідно до потреб буденного життя, професійної діяльності, виконуваних функцій. Соціальна роль засвоюється людиною на рівні знання сутності діяльності (знайомство), уміння її виконувати (засади діяльності), володіння роллю на рівні досвідченої людини, спеціаліста). У процесі соціального розвитку людина може засвоювати ролі як позитивні, так і негативні.

У процесі виконання соціальних ролей людина відокремлює себе від оточуючого світу, усвідомлюючи своє суб'єктивне «Я». Усі соціальні ролі будуть коливатись відносно суб'єктивного «Я» особистості, ніколи не відхиляючись далеко.

Існує ще один елемент особистості, який також виникає в ході соціалізації, – відображене «Я». Це комплекс уявлень, які кожен з нас має про себе на основі того, що він знає, що про нього думають люди.

Відображене «Я» – це своєрідний контролер особистості, який визначає реакцію оточуючих на поведінку індивіда.

Структура особистості складна. Недарма існує понад 90 визначень у психології. Викликає інтерес концепція Г.С.Костюка, за якою індивід стає суспільною істотою, тобто особистістю, в міру того, як у нього формується свідомість і самосвідомість, утворюється система психічних властивостей, здатність брати участь у житті суспільства, виконувати соціальні функції.

Розрізняючи поняття «індивід» і «особистість», вважає, що структура особистості являє собою стійку і динамічну систему психічних властивостей, яка

безпосередньо зумовлена характером її діяльності, і, при цьому включає в себе свідомість, самосвідомість, спрямованість, психічні процеси.

Найбільш обґрунтована структура, яку розробив К.К.Платонов. Вона включає:

- спрямованість особистості (переконання, світогляд, інтереси, потреби тощо);
- досвід особистості (уміння, навички, знання, звички);
- особливості психічних процесів (відчуття, сприйняття, увага, пам'ять, мислення, емоції, почуття, воля);
- біопсихічні властивості (темперамент, вікові, статеві, патологічні властивості).

Особистість – це соціально-психологічна категорія і, разом з тим, неповторна динамічна інтеграція успадкованих і набутих механізмів, процесів психічної діяльності, які знаходяться в неперервній взаємодії.

Найважливішими компонентами структури особистості – зазначають вітчизняні соціальні педагоги О.В.Безпалько, І.Д.Зверева, Т.Г.Веретенко, Ж.В.Петрочко та ін. – є пам'ять, культура, діяльність.

Пам'ять – система знань, засвоєних особистістю в процесі її життєдіяльності. Вона є відображенням дійсності у формі як певної системи наукового знання, так і повсякденних знань відповідно до мети, яку переслідує особистість.

Культура особистості – сукупність соціальних норм і цінностей, якими вона керується в процесі практичної діяльності. Постає як реалізація потреб та інтересів особистості, визначає особливості, взаємодії суб'єктів соціального процесу.

Діяльність – цілеспрямований вплив суб'єкта на об'єкт. Поза відносинами суб'єкта та об'єкта діяльність не існує. Вона завжди пов'язана з активністю суб'єкта, яким у всіх випадках є людина або персоніфікована нею соціальна спільнота. Об'єктом діяльності можуть бути і людина, і матеріальні або духовні умови життя.

У взаємодії структурних елементів особистості формуються певні переконання – стандарти, за допомогою яких людина виявляє свої соціальні якості. Ці стандарти називають стереотипами. У свідомості людини вони постають як емоційно окреслені образи будь якого явища суспільства, схема, в якій поєднані елементи опису і оцінки. Як спрощений варіант дійсності стереотипи сприймаються індивідом не критично, а засвоюються під впливом його соціального оточення.

Певною мірою умовно можна вирізнити три групи завдань, які вирішує людина на кожному віковому етапі або етапі соціалізації: природно-культурні, соціально-культурні і соціально-психологічні.

Природно-культурні завдання – досягнення певного рівня фізичного і сексуального розвитку.

На кожному віковому етапі людині необхідно: досягти певного ступеня пізнання тілесного канону, властивого тій культурі, в якій вона живе; засвоїти елементи етикету, символіки, кінетичної мови (жести, поза, міміка, пантоміміка), пов'язані з тілом і статевою поведінкою; розвинути і (або) реалізувати фізичні і сексуальні задатки; вести здоровий спосіб життя, адекватний статі і вікові (гігієна, режим, харчування, способи збереження здоров'я і оздоровлення організму, фізичного саморозвитку, керування своїм психофізичним станом); перебудувати самоставлення до життя, стиль життя відповідно до статево-вікових та індивідуальних можливостей.

Все це має деякі об'єктивні і нормативні відмінності в тих або інших регіонально-культурних умовах (різні темпи статевого дозрівання, еталони мужності й жіночності в різних етносах, регіонах, вікових і соціальних групах і т. ін.).

Соціально-культурні завдання – пізнавальні, морально-етичні, ціннісно-сміслові – специфічні для кожного вікового етапу в конкретному соціумі в певний період історії. Ці завдання об'єктивно визначаються суспільством у цілому, а також етнорегіональними особливостями і найближчим оточенням людини.

Специфічні соціально-культурні завдання постають перед людиною на кожному віковому етапі в процесі участі в житті суспільства. Від неї чекають: а) прилучення до певного рівня суспільної культури, володіння певною сумою знань, умінь, навичок, певного ступеня сформованості цінностей; б) вирішення завдань, пов'язаних з участю в сімейному житті, виробничо-економічній діяльності і т. ін.

Завдання соціально-культурного ряду мають мовби два шари.

В першому – завдання, поставлені людині у вербалізованій формі інститутами суспільства і держави.

В другому – завдання, які сприймаються нею з соціальної практики, характерів, звичаїв, психологічних стереотипів безпосереднього оточення. Причому ці два шари не збігаються між собою й більшою чи меншою мірою суперечать один одному. Крім того, і той, і другий можуть не усвідомлюватися

людиною або усвідомлюватися частково, а подеколи тією або іншою мірою спотворено.

Соціально-психологічні завдання – це становлення самоусвідомлення особистості, її самовизначення в актуальному житті і на перспективу, самореалізація і самоствердження, які на кожному віковому етапі мають специфічний зміст і способи їх вирішення.

Самоусвідомлення особистості можна розглядати як досягнення нею в кожному віці певної міри самопізнання, наявності відносно цілісної «я»-концепції, певного рівня самоповаги і міри самосприйняття. Так, наприклад, перед підлітком стоїть завдання пізнати ті компоненти свого «я», які пов'язані з усвідомленням схожості з іншими людьми і відмінності від них, а перед юнаком – тих, від яких залежить світогляд, визначення свого місця у світі і т. ін.

Самовизначення особистості передбачає віднайдення нею визначеної позиції в різних сферах актуальної життєдіяльності і вироблення планів на різні відрізки майбутнього життя.

Самореалізація передбачає задовільну для людини реалізацію активності в значущих для неї сферах життєдіяльності і (або) взаємостосунків. Водночас треба, щоб успішність цієї реалізації визнавалася і схвалювалася значущими для людини особами. Самореалізація може мати різноманітні форми. Вони можуть бути соціально цінними, соціально корисними, соціально прийнятними, а також асоціальними і антисоціальними.

Самоствердження – досягнення людиною суб'єктивного вдоволення результатом і (або) процесом самореалізації.

Підкреслимо ще раз, вікові завдання – об'єктивні. Для їх вирішення людина ставить (або не ставить) перед собою певні цілі. Залежно від того, наскільки повно і адекватно усвідомлені чи відчуті завдання і від деяких інших обставин, дії людини можуть бути більш або менш адекватні віковим завданням, а також відповідати особистісним ресурсам, потрібним для їхнього досягнення.

Важливо зазначити, що людина усвідомлено чи не-усвідомлено визначає реальність і успішність досягнення тих або інших цілей. Це дозволяє їй, виявивши розходження між своїми потребами (цілями) і об'єктивними можливостями їх реалізації (досягнення цілі), певним чином на це реагувати. Людина може змінювати цілі, шукати реальніші шляхи для їх досягнення, нарешті, самозмінюватися.

Вирішення завдань трьох названих груп є об'єктивною необхідністю для її розвитку. Якщо якась група завдань або суттєві завдання якоїсь групи

залишаються невирішеними на тому чи іншому віковому етапі, то це робить соціалізацію людини неповною.

Можливий і такий випадок, коли те або інше завдання, невирішене в певному віці, зовні не позначається на її соціалізації, але через певний період часу (інколи досить значний) воно «виринає», що призводить до мовбито невмотивованих вчинків і рішень, до дефектів соціалізації.

В цілому треба зазначити, що тією мірою, наскільки людина активна у вирішенні об'єктивних завдань, наскільки вона є творцем свого життя (сама ставить перед собою ті або інші цілі), настільки вона може розглядатися як суб'єкт соціалізації.

Людина не тільки об'єкт і суб'єкт соціалізації. Вона може стати її жертвою. Це пов'язано з тим, що процес і результат соціалізації містять у собі внутрішню суперечність.

Успішна соціалізація передбачає, з одного боку, ефективну адаптацію людини в суспільстві, а з другого – здатність певною мірою протистояти суспільству, а точніше – частині тих життєвих колізій, які заважають розвитку, самореалізації, самоствердженню людини.

Таким чином, можна констатувати, що в процесі соціалізації закладений внутрішній, до кінця не розв'язний конфлікт між ступенем ідентифікації людини з суспільством і ступенем відособлення її в суспільстві. Інакше кажучи, ефективна соціалізація передбачає певний баланс між ідентифікацією з суспільством і відособленням у ньому.

Людина, цілком адаптована в суспільстві і не здатна якоюсь мірою протистояти йому, тобто конформіст, може розглядатися як жертва соціалізації. В той же час людина, не адаптована в суспільстві, також стає жертвою соціалізації – дисидентом, правопорушником або ще якось ухиляється від прийнятого в цьому суспільстві способу життя.

Будь-яке модернізоване суспільство тією чи іншою мірою продукує обидва типи жертв соціалізації. Але треба мати на увазі таку обставину. Демократичне суспільство продукує жертви соціалізації головним чином всупереч своїм цільовим настановам.

Тоді як тоталітарне суспільство, навіть декларуючи необхідність розвитку неповторної особистості, насправді цілеспрямовано продукує конформістів і, як побічний неминучий наслідок, осіб, які ухиляються від запроваджуваних у ньому норм.

Навіть необхідні для функціонування тоталітарного суспільства люди-творці нерідко стають жертвами соціалізації, бо прийнятні для нього лише як «специ», а не як особистості.

Гострота описаного конфлікту пов'язана як з типом суспільства, в якому розвивається і живе людина, так і зі стилем виховання, характерним для суспільства в цілому, для тих або інших соціокультурних верств, конкретних сімей і виховних організацій, а також з індивідуальними особливостями самої людини.

Виходячи з дослідження Е.Комарової, можна зробити висновок, що:

1. Будь-яка особистість має особливі біологічні і психологічні характеристики, які не визначають її поведінку, але надають їй індивідуального характеру.

2. У процесі соціалізації людський організм стає особистістю:

- набуває культурний ідеал та намагається йому наслідувати;
- виконує різні соціальні ролі, що дає змогу включитися в суспільне життя;
- формує суб'єктивне «Я» як основу своєї поведінки;
- створює джерельне «Я», контролює його за допомогою своєї поведінки.

Всі ці елементи особистості повинні взаємодоповнюватися один одним.

Якщо є ця гармонія в особистості, це здорова особистість, яка здатна вступати у соціальні стосунки з іншими людьми.

Звернемо увагу на те, що в людині протягом усього життя паралельно йдуть два взаємопов'язані процеси: процес її особистого становлення та процес соціалізації. Особистісне, внутрішнє становлення відбувається в боротьбі культурного начала з інстинктами. Соціалізація є процес входження людини у спільноту, її знайомство поступово розширюється колом різноманітних спільнот, виробленням людиною взаємовідносин з новими спільнотами, прийняттям тих чи інших установок, які є характерними для певної спільноти, засвоєнням людиною своєї ролі в спільнотах і в суспільстві в цілому.

Небезпека, яка очікує на людину в процесі соціалізації, полягає в тому, що, опинившись у певній спільноті, особистість зупиняється на цьому, не намагається більше розширювати коло спільнот, сприймає як керівництво до дії лише ті установки, які вже діють у зручній для неї спільноті. Чим до більшої кількості спільнот відноситься людина, тим більш терпимою та толерантною вона стає.

1.3. Природне і соціальне середовище як умова соціалізації людини

Становлення особистості та її розвиток у соціумі можуть бути успішними лише за умови врахування всіх зовнішніх та внутрішніх чинників, які на неї впливають. Серед них: спосіб життя особистості, який може сприяти її розвитку чи протидіяти йому; умови життя, в яких відбувається становлення певного

способу життя; національні особливості, особливості природного середовища; просторові та часові умови життя особистості та мікрогруп, виховні системи суспільства та індивідуальні особливості, які склалися в цих системах.

Успішність процесу соціалізації особистості можлива лише у разі групуванні врахування всіх умов оточуючого середовища за основними ознаками. З огляду на важливість середовища його вивчають у філософії, етиці, соціології, екології, педагогіці, психології як міждисциплінарне поняття.

Представники філософської науки вважають, що життєдіяльність особистості в дитячому віці дуже умовне і поділяється на соціосферу (оточуючий соціум) і біосферу (ноосферу) – сферу розуму, накопичення матеріалізованих думок. Загалом філософія трактує середовище як основне оптимальне співвідношення фізичного, духовного, культурного та естетичного середовищ. До поняття «середовище» зараховують матеріальні й духовні компоненти, які щодо особистості існують об'єктивно.

З точки зору сучасних соціологічних теорій та практики середовище розглядають в межах соціального мікросередовища. Його визначають як об'єктивну соціальну реальність, яка є сукупністю матеріальних, політичних, ідеологічних і соціально-психологічних факторів, що безпосередньо взаємодіють з особистістю і активно на неї впливають в процесі її життєдіяльності. Мікросередовище при цьому є специфічним виявленням загального соціального середовища (макросередовища) і одним із складників системи «макросередовище – мікросередовище-особистість».

У психології під середовищем розуміють суб'єктивно пережиту об'єктивну реальність, а саме те, що певною мірою стосується особистості і з чим вона вступає у безпосередню взаємодію у своєму житті. На думку Л.Виготського (1896-1934) важливого значення набуває так звана «Соціальна ситуація розвитку», яку він визначав як особливе сполучення внутрішніх процесів розвитку особистості і зовнішніх умов, що є типовим для кожного вікового етапу розвитку людини і визначає її психічний і соціальний розвиток.

Соціальна педагогіка синтезує аналітичні дані багатьох галузей наукового пізнання і розглядає життя людини в її взаємозв'язку із навколишнім середовищем. Так, під навколишнім середовищем в екології розуміють середовище життя і діяльності людини, оточуючий людину природний і створений нею матеріальний світ.

Соціалізація особистості як послідовність переходу від однієї якісної ступені до іншої визначається рядом чинників. Ці чинники відображаються в основних новоутвореннях кожної вікової стадії.

Традиційно виділяються зовнішні та внутрішні чинники, взаємодія яких визначає динамічну спрямованість розвитку. Фактори, в свою чергу, що діють у навколишньому середовищі поділяють на типи: фактори живої і неживої природи, антропогенні фактори.

До факторів неживої природи відносять – хімічні (газовий склад повітря, фізичні або кліматичні (сонячна енергія, вологість, освітленість), топографічні (характер рельєфу, висота над рівнем моря), едафічні (механічний склад ґрунту, вологоємність).

Фактори живої природи – це сукупність живих організмів, які своєю життєдіяльністю впливають на неживі організми.

Антропогенні фактори – внесені в природу людською діяльністю зміни, що впливають на органічний світ.

Кожний фактор може діяти на людину з різною інтенсивністю. Проте, для нормального існування організмів у середовищі повинні діяти тільки періодичні фактори.

Отже, в екології під поняттям «середовище» розуміють сукупність природних явищ, з якими організм перебуває у прямих чи опосередкованих відносинах.

Система «людина-життєве середовище» є складною системою в тому розумінні, що до неї, як правило, входить велика кількість змінних, між якими існує велика кількість зв'язків. Людина є одним із елементів вищезазначеної системи, у якій під терміном «людина» розуміється не лише істота, індивід, але й група людей, колектив, мешканці населеного пункту, регіону, країни, суспільство, людство загалом. Люди в глобальній системі «людина-життєве середовище» є складовими соціальної спільноти.

Соціальна спільнота – форма соціальної взаємодії, реально існуюча сукупність людей, об'єднаних відносно стійкими соціальними зв'язками, яка має спільні ознаки, умови і спосіб життя, риси свідомості, культури, що надають їй неповторної своєрідності і цільності.

Життєве середовище-другий елемент системи «людина-життєве середовище». Воно складається з чотирьох компонентів: власне природного, перетвореного людиною природного середовища, середовища, створеного людиною, і соціального середовища. Три перших компоненти є природним середовищем, яке різною мірою трансформоване людиною, четверте – соціальне середовище, притаманне тільки людині. Розглянемо їх більш детально.

Власне природне середовище це середовище, що мало змінене людиною або змінене незначно і не втратило можливостей до самовідновлення і саморегулювання. Сьогодні цей простір займає 1/3 частину суші, але він дуже

швидко скорочується. Слід зазначити, що це малоосвоєні і малопридатні для життя людей території (високогір'я, льодовики, тропічні ліси тощо)

Середовище, перетворене людиною – це середовище, яке вже давно втратило здатність до само підтримання. Сюди належать культурні ландшафти, паркові зони тощо.

Середовище, створене людиною – це житлові і виробничі приміщення, промислові комплекси, забудовані частини міст. Таке середовище складається в процесі трудової діяльності людини і може існувати тільки за умови постійних витрат енергії з її боку, інакше воно зазнає руйнації.

Середовище, створене людиною, поділяється на побутове і виробниче.

Побутове середовище-це середовище проживання людини, яке містить сукупність житлових будівель, споруд спортивного і культурного призначення, комунально-побутових організацій і установ. Параметрами цього середовища є розмір житлової площі на людину, ступінь електрифікації і газифікації житла, наявність центрального опалення, холодної і гарячої води, рівень громадського транспорту тощо.

Виробниче середовище – це середовище, в якому людина здійснює свою трудову діяльність. Окрім специфічних параметрів, що характеризують, що визначають його призначення, є такі, що визначають безпеку праці, ступінь напруженості праці, психологічний клімат та багато інших.

Соціальне (соціально-політичне) середовище – охоплює соціальні взаємовідносини між людьми і виникає в результаті суспільного життя

Взаємовідносини характеризують життєдіяльність людини і поділяються на економічні, соціально-політичні, ідеологічні, культурні, побутові та інші. В їх основу покладені індивідуально-суспільні інтереси і потреби людей. Соціальні фактори мають не менший вплив на людину, ніж забруднення природного середовища. Загострення соціальних конфліктів може викликати напруження в суспільстві, появу гострих суперечностей, надзвичайних ситуацій, що можуть становити загрозу для громадської безпеки.

«Соціальне середовище» опосередковується іншими середовищами так само, як і вони опосередковуються соціальним середовищем. Соціальне середовище є видовим щодо більш загального поняття «середовище».

Середовище – це все, що оточує річ, рослину, тварину або людину і впливає на них безпосередньо або опосередковано.

Соціальне середовище – сукупність суспільних, матеріальних і духовних умов, факторів, відносин тощо, в яких існує особистість і які так чи інакше впливають на її свідомість і поведінку.

Соціальне середовище є складним структурним утворенням, в якому відображаються і взаємодіють різні сфери суспільного життя людини. Серед них:

- матеріальна (процеси матеріального виробництва, розподілу, обміну, споживання),

- соціально-політична – передбачає соціальні та політичні стосунки людей у суспільстві (класові, національні, групові, міждержавні. Саме ця сфера охоплює такі явища і процеси як революція, реформа, війна, класова боротьба. У цій сфері функціонують такі соціальні інститути як держава, громадські організації,

- духовна – це широкий комплекс ідей, поглядів, уявлень, тобто весь спектр формування свідомості, трансформації її від однієї інстанції до іншої (ЗМІ), перетворення та індивідуальний духовний світ людини,

- культурно-побутова – це такі явища, як виробництво культурних цінностей, життя сім'ї, побутові проблеми (організація відпочинку, вільного часу), освіта, виховання тощо.

Соціальне середовище це своєрідний показник інтеріоризації особистістю культури, рівня соціального розвитку, способу життя, цінностей суспільства. Вплив соціального середовища на формування особистості здійснюється лише в тому випадку і в тій мірі, в якій особистість в сама в результаті активного ставлення до соціального середовища здатна взяти його як орієнтир у своїй життєдіяльності. В такому разі правомірно говорити про співвідношення провідного впливу соціального середовища і конкретного ставлення до нього особистості. Ці характеристики складають зміст соціальної ситуації її розвитку. Залежно від вікових особливостей, умов проживання, внутрішніх процесів розвитку особистості змінюються її переживання, ставлення до навколишнього світу.

Наявність соціального середовища-необхідна і обов'язкова умова соціалізації особистості. Воно охоплює її від моменту народження впливає на неї аж до останніх днів життя. Соціальне середовище, а саме – його вищезазначені сфери (політична, соціальна, духовна) формують певні очікування щодо поведінки особистості. Ці очікування певні соціальні інститути перетворюють на цілі, завдання і зміст соціального виховання.

У структурі соціального середовища виділяють макро- і мікро- рівні.

Макрорівень соціального середовища – це система суспільних відносин у суспільстві, загально створені умови існування для кожної людини, однакові для всіх (О. В. Безпалько). До його структури та змісту належить сукупність багатьох факторів (економічних, правових, ідеологічних, культурних тощо), які впливають на людину безпосередньо через закони, соціальну політику, цінності,

норми, засоби масової інформації, малі соціальні групи, до яких належить індивід

Мікрорівень (мікросоціум) соціального середовища – це конкретні умови життя особистості (сім'я, сусідство) та умови середовища найближчого оточення (вулиця, тип поселення, навчальний або трудовий колектив, громадські організації, формальні та неформальні об'єднання).

За принципом місцезнаходження групи у структурі суспільних відносин виділяють – робітниче, студентське, шкільне соціальне середовище. Конкретності соціальному середовищу та його ролі в житті людини додає розгляд його в соціально-психологічному плані, як сукупності стосунків особистості з певною групою.

Мікросоціум має ряд характеристик. Наприклад, просторові – визначають особливості його впливу на соціалізацію особистості в залежності від територіального розташування (у місті мікрорайон проживання розташовується в різних частинах міста і по-різному пов'язаний з іншими його частинами; село або селище може бути по-різному пов'язане або ізольоване від інших поселень. Від архітектурного планування мікросоціуму, в якому проживає людина залежить функціональна його мікроструктура, наявність або відсутність місцю для ігор дітей і підлітків, можливість для проведення часу невеликими групами молоді. Демографічні характеристики мікросоціуму (етнічна належність, однорідність або неоднорідність мешканців, їх соціально-професійний склад та ін.) впливають на формування культурних та моральних цінностей особистості, її соціальну спрямованість.

Отже, соціальне середовище – це насамперед люди, об'єднані в різні групи, з якими кожний індивід перебуває в специфічних відносинах. Вони утворюють складні і різноманітні системи спілкування, в яких відображені багатий життєвий досвід, комплекс наукових і практичних знань суспільства, що впливає на мотиви поведінки і діяльності особистості. Об'єктивно існуючі можливості суспільства дають змогу індивіду проявити себе як особистість, реалізувати себе на основі поєднання інтересів усього суспільства загалом і кожної особистості зокрема.

1.4. Фактори та механізми соціалізації

Фактор (від лат. *facio* – роблю) – це умова, рушійна сила, причина якогось явища, процесу. Вивчаючи соціалізацію людини, слід визначити, в яких умовах відбувається цей процес.

Фактори соціалізації особистості в узагальненому вигляді можна об'єднати в чотири групи.

1. Мегафактори (мега – дуже великий, загальний) – космос, планета, світ, Інтернет, які тією чи іншою мірою прямо, а в основному через інші групи факторів впливають або можуть впливати на соціалізацію усіх жителів Землі.

2. Макрофактори (макро – великий) – країна, етнос, суспільство, держава, які впливають на соціалізацію людей, що живуть у певних країнах (цей вплив має як прямий характер, так і опосередкований іншими групами факторів).

3. Мезофактори (мезо – середній, проміжний) – умови соціалізації великих груп людей, що відрізняються за місцевістю та типом поселення, у яких вони живуть (регіон, село, місто, селище), за приналежністю до тих або інших субкультур.

4. Мікрофактори – фактори, що безпосередньо впливають на конкретних людей, які з ними взаємодіють, – сім'я, сусідство, групи однолітків, виховні організації, релігійні організації, різні суспільні, державні та приватні організації, мікросоціум.

Механізми соціалізації

Дослідники виділяють кілька універсальних психологічних та соціально-педагогічних механізмів соціалізації особистості.

До психологічних механізмів соціалізації можна віднести:

Імпринтинг (відбиття) – фіксування людиною на рецепторному і підсвідомому рівнях особливостей життєво важливих об'єктів, що впливають на неї. Імпринтинг відбувається переважно в дитячому віці. Однак і на більш пізніх вікових етапах можливо запечатління яких-небудь образів, відчуттів і т.п.

Так, травматичний досвід, отриманий у дитинстві (до 6 років) – приниження, жорстоке ставлення та ін., – залишаючи свій відбиток в емоційній сфері особистості, може позначитися у «відстроченому ефекті», породивши жорстоку або агресивну поведінку, емоційну холодність і т.п.

Екзистенціальний натиск (від лат. *exiіēpiā* – існування) – вплив умов буття людини, що визначає оволодіння нею рідною мовою (у ранньому дитинстві) і нерідними мовами на інших вікових етапах (у ситуації зміни мовного середовища), а також неусвідомлюване засвоєння норм соціальної поведінки, непорушних у її соціумі і необхідних для виживання в ньому.

Наслідування – довільне і мимовільне слідування яким-небудь прикладам і зразкам поведінки, з якими людина зіштовхується у взаємодії з оточуючими її людьми (у першу чергу зі значимими особами), а також пропонованими засобами масової комунікації.

Ідентифікація (ототожнення) – емоційно-когнітивний процес засвоєння людиною норм, установок, цінностей, моделей поведінки як своїх власних у взаємодії зі значимими особами та референтними групами.

Рефлексія – внутрішній діалог, у якому людина розглядає, оцінює, приймає або відкидає ті або інші норми, цінності, поведінкові сценарії, властиві родині, значимим особам, суспільству однолітків, різним соціально-професійним і етноконфесійним шарам і т.д. За допомогою рефлексії людина може формуватися та змінюватися в результаті усвідомлення і переживання нею тієї реальності, у якій вона живе, свого місця в цій реальності і себе самої.

Інтеріоризація – процес перетворення зовнішніх, реальних операцій соціальної діяльності у внутрішні, ідеальні.

Екстеріоризація – процес переходу від внутрішньої, психічної діяльності до зовнішньої, практичної.

Названі психологічні механізми соціалізації діють у руслі соціально-педагогічних механізмів соціалізації, до яких можна віднести:

Традиційний механізм соціалізації (стихійної) представляє собою засвоєння людиною норм, еталонів поведінки, поглядів, стереотипів, які характерні для її родини і найближчого оточення (сусідського, групи однолітків). Суспільні традиції, звичаї, стереотипи масової поведінки, розповсюджені у конкретних регіонах, поселеннях, етноконфесійних і соціальних шарах, що регулюють поведінку конкретних людей, містять у собі і просоціальні, і асоціальні, і антисоціальні (нецензурна лайка, пияцтво, злочинство і т.д.) елементи.

Їхнє засвоєння відбувається, як правило, на неусвідомленому рівні за допомогою закарбування, некритичного сприйняття пануючих стереотипів (тобто діють імпринтинг, екзистенціальний натиск, наслідування, ідентифікація).

Інституціональний механізм соціалізації функціонує у процесі взаємодії людини з інститутами суспільства і різними організаціями, як спеціально створеними для її соціалізації, так і реалізуючих соціалізуючі функції паралельно зі своїми основними функціями (виробничі, суспільні, релігійні, клубні та інші структури, а також засоби масової комунікації). У процесі взаємодії людини з різними інститутами і організаціями відбувається наростаюче нагромадження їм відповідних знань і досвіду соціально схвалюваної поведінки, а також досвіду імітації соціально схвалюваної поведінки і конфліктного або безконфліктного уникання виконання соціальних норм.

Треба мати на увазі, що засоби масової комунікації як соціальний інститут (преса, радіо, кіно, телебачення) впливають на соціалізацію людини не тільки за

допомогою трансляції певної інформації, але й через подання певних зразків поведінки героїв книг, кінофільмів, телепередач.

Таким чином, у руслі інституціонального механізму діють усі названі раніше психологічні механізми соціалізації

Стилізований механізм соціалізації діє в межах певної субкультури. Під субкультурою у загальному вигляді розуміється комплекс морально-психологічних рис і поведінкових проявів, типових для людей певного віку або певного професійного або культурного шару, що у цілому створює певний стиль життя і мислення тієї або іншої вікової, професійної, соціальної, етноконфесійної та інших груп. Але субкультура впливає на соціалізацію людини настільки і у тій мірі, наскільки і якою мірою члени, що є її носіями, групи (однолітки, колеги та ін.) референтні (значимі) для неї.

Тобто у руслі стилізованого механізму діють у першу чергу наслідування та ідентифікація.

Міжособистісний механізм соціалізації функціонує у процесі взаємодії людини зі значимими для неї особами. У його основі лежить психологічний механізм ідентифікації. Значимими особами можуть бути батьки (у будь-якому віці), будь-який шановний дорослий, друг-одноліток своєї або протилежної статі та ін. Значимі особи можуть бути членами тих або інших організацій і груп, з якими людина взаємодіє, а якщо це однолітки, то вони можуть бути і носіями вікової субкультури. Але нерідкі випадки, коли спілкування зі значимими особами у групах і в організаціях може здійснювати на людину вплив, не ідентичний тому, який здійснює на неї сама група або організація. Тому доцільно виділяти міжособистісний механізм соціалізації як специфічний

1.5. Складові та етапи процесу соціалізації

Соціалізація відбувається в просторі і часі, у формальних і неформальних групах і різних інституціях, від народження і до смерті. В сучасних умовах соціалізація має багато характеристик, серед яких визначення агентів і засобів соціалізації, механізмів складових соціалізуючого процесу.

За своїм змістом соціалізація – це процес двобічний, який містить, з одного боку, засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків, з другого – активне відтворення індивідом системи соціальних зв'язків за рахунок його діяльності, входження в соціальне середовище. На думку сучасної української дослідниці А.Й.Капської, соціалізація має діяльний характер, а головним критерієм її успішності є вільне та активне включення індивіда в соціальне середовище. При цьому відбувається

розвиток і суспільства, і самої людини, яка, оволодіваючи новими ролями і правилами, набуває водночас спроможності і створювати щось нове, удосконалювати та перетворювати себе і світ.

Сучасна модель соціалізації відбувається із адаптивно-розвивальної моделі М. Лукашевича. Її сутність полягає в розумінні соціалізації людини як взаємодії із навколишнім середовищем протягом життя шляхом адаптації, що змінюють одна одну в кожній царині життєдіяльності.

Соціалізація відбувається під стихійним впливом на особистість різних обставин життя і завдяки цілеспрямованому формуванню особистості. На його основі розрізняють кілька видів соціалізації. Стихійна соціалізація людини відбувається внаслідок впливу на особистість різноманітних спеціально не створених обставин суспільного життя. Відносно спрямована соціалізація має на меті організацію в суспільстві певних економічних, законодавчих та інших передумов, які впливають на розвиток та життєвий шлях особистості (наприклад, початок навчання в школі, мінімальний освітній рівень, віковий ценз початку трудового життя тощо). Соціально-контрольована соціалізація (виховання) – це процес спеціально організованої передачі соціального досвіду особистості та розвитку її потенційних можливостей, який відбувається в різних державних і недержавних організаціях (школа, позашкільні заклади, дитячі та молодіжні організації тощо). Свідома самозміна людини проявляється як само будівництво або саморуйнування.

Виокремлюють первинну (підготовчу) та вторинну (активну) соціалізацію. Загалом третина життєвого шляху людини припадає на підготовчий і дві третини – на активний період соціалізації. Первинна соціалізація відбувається в дитинстві. Це найперша соціалізація, завдяки якій особистість стає повноправним членом суспільства. Вона ідентифікує себе з іншими та суспільством загалом, засвоює культурні цінності та норми поведінки. Орієнтовно вона триває до повноліття. Вторинна соціалізація – це кожний наступний процес, який допомагає попередньо соціалізованому індивіду входити в нові сектори світу його інституції. Поняття «вторинна соціалізація» введено для того, щоб відокремлювати трансформації особистості в пізніший період від процесу засвоєння нею знань, елементарних соціальних навичок у дитинстві.

Первинна соціалізація найбільш важлива для індивіда. Адже для дитини «конструюється» світ з його цінностями, нормами, які вона ще не може критично осмислити.

Фазами підготовчого періоду є: здатність задовольняти власні потреби засобами мови; інтеріоризація (уміння керувати собою, сприймати і виконувати

власні накази); подолання ситуативних бажань і прояв волі; зародження соціогенних потреб і формування світоглядних орієнтирів. У активному періоді соціалізації відбувається просування сходами статусу у процесі реалізації соціогенних потреб.

Виділяють родинну, економічну, політичну, релігійну, культурницьку, гендерну, професійну та інші соціалізації. В кожному її виді людина може виступати як об'єкт і суб'єкт соціалізуючого процесу.

Зміст процесу соціалізації визначається зацікавленістю суспільства в тому, щоб його члени активно володіли ролями чоловіка і жінки (гендерна соціалізація), могли брати участь в економічному житті (професійна соціалізація), створили міцну сім'ю (сімейна соціалізація), були законотворчими громадянами (політична соціалізація).

Характер вимог залежить від віку і соціального статусу. В цьому плані людина – об'єкт соціалізації.

У соціалізуючому процесі визначають два аспекти: змістовний і функціональний. Змістовний визначає «що» і «які» якісні ознаки формуються, функціональний – «як» і під впливом «яких» механізмів здійснюється це формування в процесі соціалізації.

Соціалізація як процес послідовного входження індивіда в соціальне середовище, що супроводжується засвоєнням та відтворенням культури суспільства внаслідок взаємодії людини зі стихійними на цілеспрямованими умовами її життя на кожному віковому етапі, прийняття певної часової періодизації. Єдиної думки науковців з цього приводу поки не існує. Прийнятною можна вважати шестифазову систему соціалізації. За такою схемою – переважний вплив на соціалізацію людини відбувається у родині, де реалізуються перші міжособистісні зв'язки, започатковується формування свідомості, опановується мова, як визначального способу взаємодії індивіда із соціумом. Це перша фаза соціалізації.

У другій фазі встановлюються і розвиваються початкові соціальні зв'язки. Вони відбуваються за межами родини.

Третя фаза – опанування основними знаннями і суспільним досвідом. Вона характеризується завершенням навчання і переходом людини у стан відтворення. Остаточне формування світогляду, забезпечення творчих потреб людини відбувається у четвертій фазі соціалізації.

Найвищого рівня соціалізації і утвердження можливості творити суспільно і особистісно значущої вартості відбувається у п'ятій фазі, коли повною мірою

розкриваються якості особистості, людина робить висновок про відповідність обраного шляху.

Останній фазі, шостій, властиві послаблення соціальних зв'язків, зниження фізичної і психічної активності.

Традиційно європейська наука вивчає соціалізацію в онтогенезі, тобто від дня народження людини.

Одним із перших соціалізацію як процес, що триває все життя, описав О. Брім. Він зазначав, що соціалізація дітей та дорослих має ряд відмінностей, а саме:

- соціалізація дорослих націлена на зміну поведінки в новій ситуації, а в дітей робиться акцент на формуванні ціннісних орієнтацій.;

- дорослі, спираючись на свій соціальний досвід, здатні оцінювати норми та сприймати їх критично, тоді як діти можуть лише засвоювати їх:

- соціалізація дорослих дає їм змогу здобути потрібні навички (часто конкретного характеру), а соціалізація дітей пов'язана більшою мірою із мотивацією.

Американський соціальний психолог Е. Еріксон (1902-1994) розглядає етапи соціалізації як вікові стадії, на яких індивід має певні проблеми, які виникають на життєвому шляху. Він вважає, що нерозв'язана проблема негативно впливає на соціалізацію взагалі.

Стадія 1. Дитячий (немовля) період. Проблема – довіра чи недовіра до оточення (їжа, безпека, ласка).

Стадія 2. Вік 1-2 роки. Проблема – автономія або сором і сумнів. З одного боку, дитина відстоює свої права, з другого – батьки підвищують вимоги до неї, соромлять, якщо вона не вміє виконувати фізіологічні та інші обов'язки.

Стадія 3. Вік від 3 до 5 років. Основна проблема – ініціатива або почуття провини. Усвідомлюється відмінність між хлопчиками і дівчатками, виявляється дух суперництва, розвиваються допитливість та уявлення. Надмірні утиски з боку дорослих призводять до безініціативності в подальшому.

Стадія 4. Молодший шкільний вік. Проблема – старанність або недбайливість. На цій стадії відбувається навчання колективній роботі, формуються взаємовідносини. Головне – надбання впевненості в собі, своїх здібностях.

Стадія 5. Підлітково-юнацький вік. Основна проблема – становлення індивідуальності (ідентифікація) або рольова дифузія (невизначеність у виборі ролей). Пошук свого місця у житті, вибір подальшого шляху. Перші невдачі у виборі друзів, роботи тощо. Це може негативно вплинути на подальше життя.

Стадія 6. Молоді роки. Основна проблема – інтимність або самотійність. Головні цілі на цьому етапі – залицяння, одруження та інші види близьких стосунків.

Стадія 7. Середній вік. Основна проблема – продуктивність (творча діяльність) або стагнація (творчий застій). Ця стадія пов'язана з реалізацією індивіда у двох основних ролях – працівника і батька. На цьому етапі реалізується той потенціал, який індивід нагромадив протягом попередніх стадій соціалізації.

Стадія 8. Старість. Основна проблема – умиротворення або відчай. На цьому етапі соціалізацію індивіда визначає підведення підсумків власного життя й успішності попередніх етапів.

Дана концепція стадій розвитку особистості має певні переваги, бо окреслені в ній етапи соціалізації та види центральних завдань дають змогу коригувати соціальну допомогу людині протягом її життя.

Індивіду як у дитинстві, так і в дорослому віці доводиться долати складні, інколи критичні ситуації. Вони можуть виникати протягом життя, мають специфічні особливості на кожному етапі (стадії) розвитку людини, характеризуються певною закономірністю. Їх успішне подолання збагачує індивіда новим соціальним досвідом, забезпечують логічний перехід до наступної стадії. Якщо соціалізація на попередньому етапі не відбулася, або відбулась частково, це негативно впливає на наступні етапи, ставить соціалізацію людини в цілому під сумнів. Найвищий рівень завжди залишається провідним, але може реалізуватися лише за допомогою нижчих рівнів і в цьому від них залежить. Наприклад, на початкових етапах психічного розвитку дитини на першому плані перебуває механізм біологічного пристосування. Його дія забезпечує становлення сприймань та емоцій дитини. З віком, цей механізм трансформується, виконуючи інші завдання, вступаю у взаємодію із психічними та соціальними механізмами соціалізації реалізує вищі рівні діяльності. Співвідношення цих механізмів у соціалізації різних людей у поєднання з індивідуальною структурою особистістю може мати багато варіантів, чим і пояснюється несхожість людей, які соціалізувалися у схожих умовах.

Існує певний набір емпіричних показників соціалізованості (осмислено, неосмислено) як результат соціалізації в цілому, які можна використовувати в практиці соціальної роботи. На основі вивчення учнів середніх і старших класів вони поєднані в чотири блоки: психологічний, інструментальний, комунікативний, соціальний. Для кожного з них характерні певні новоутворення та обов'язки розвитку. Наприклад, психологічний блок вміщує такі важливі

обов'язки розвитку, як: власний погляд на проблему незалежність вчинків, творчий підхід до формування власних життєвих подій, розгортання власного життєвого потенціалу тощо; комунікативний – уміння працювати в групі, уміння налагоджувати контакти та ін. Це далеко не повний перелік обов'язків особистості, але батькам та педагогам він може допомогти і при впровадженні особистісно-орієнтованого підходу до дитини обов'язково дасть певні результати. Ми стикаємося з тим, що більшість батьків виховують дитину інтуїтивно і знання алгоритму обов'язків дитини певного віку стане їм в пригоді.

В загальному вигляді критерії соціалізованості людини визначаються як:

- зміст сформованих установок, стереотипів, цінностей, картини світу;
- адаптованість особистості, її спосіб життя, нормо слухняна поведінка;
- соціальна ідентичність (групова, загальнолюдська);
- рівень незалежності, впевненості і самостійності, ініціативності і незакомплексованості, розкутості.

Важливу роль у тому, якою виросте особистість, як відбудеться її становлення, відіграють люди, за допомогою яких здійснюється процес соціалізації Їх називають агентами соціалізації. Агенти соціалізації розрізняються за функціями і завданнями, які вони виконують на різних вікових етапах життя людини, так і тим, наскільки вони для неї значущі, як будується взаємодія, у якому напрямку та якими засобами здійснюють свій вплив.

Вплив суспільства на особистість відбувається або безпосередньо, або через групу. Організація процесу соціалізації особистості в межах суспільства відбувається завдяки існуючій системі інститутів соціалізації. Їхнє існування спрямоване на розвиток особистості.

Агенти та інститути, як і соціалізація загалом, поділяють на первинні (безпосереднє та найближче оточення людини: батьки, друзі, вчителі та ін.) та вторинні (представники адміністрації школи, інституту, церкви, правоохоронний органів, формальні організації тощо).

Розширення і поглиблення соціалізації індивіда здійснюється у трьох основних сферах: діяльності, спілкуванні, самосвідомості.

1.6. Адаптація як вагомий чинник і складова соціалізуючого процесу: біологічний і соціальний аспект

Термін «адаптація» виник у другій половині ХУІІІ ст., як пристосування організмів до умов існування.

Введення його в науковий обіг пов'язують з ім'ям Ауберта, який використав цей термін для характеристики явищ пристосування чутливості

органів зору (або слуху), що виражається у підвищенні чи зниженні чутливості у відповідь на дію адекватного подразника.

Адаптація людини – це адаптація біопсихосоціального об'єкта, і вона, звичайно, має принципові відмінності від інших видів, хоча і містить їх загальні закономірності. Соціальні фактори всебічно опосередковуються у людини в індивідуальні і популяційні процеси адаптації, особливо в несприятливих і екстремальних умовах.

Адаптація людини – це перш за все її норма реакцій. Адаптація має загальний характер, але вона також індивідуальна для кожної людини.

Адаптаційні процеси – це загальні і конкретні процеси в часі і просторі і мають суперечливий характер, що виражається у відносності і абсолютності цих процесів, їх дискретності і безперервності, статичності і динамічності.

Широкий інтерес до проблеми адаптації людини дає змогу твердити про універсальність класу адаптивних явищ. Тому важливо з міждисциплінарних позицій розглянути це багаторівневе явище. Воно має біологічну, психічну і соціальну природу. Головною в адаптації людини як складової соціалізуючого процесу є соціальна складова – соціальна адаптація).

Розглянемо кожний із складових елементів (рівнів) адаптації – біологічний, психічний, соціальний.

Біологічна адаптація.

Біологічна адаптація зумовлена переважно структурами, притаманними лише людині (рука, горло, рот та інші органи) Характер праці, трудової функції та соціального середовища стали головними у формуванні специфічно біологічних утворень. Саме праця та доцільна діяльність людини створила її тілесну організацію. Під впливом праці людина, зберігаючи свою біологічну природу, перетворюється разом з тим у суспільну істоту. В процесі біологічного розвитку, завдяки праці, людина звільнилася від влади суто еволюційних механізмів і набула своєї «над біологічної», соціальної сутності. З цього моменту її адаптація набула характеру не просто пристосування, а змін цього середовища згідно із своїми потребами.

Психологічна адаптація.

Психологічна адаптація особистості в суспільстві відбувається завдяки таким психологічним механізмам, як рефлексія, ідентифікація, емпатія, прийом зворотнього соціального зв'язку тощо і націлена на

Психологічна адаптація-особливий вид психічної діяльності людини і виникає у відповідь на зміни зовнішнього середовища. Цей вид адаптації викликає ряд потреб, які активізують психіку людини. Серед них:

1. Потреба у психічному підкріпленні біологічної адаптації, має переважно рефлекторний, пристосувальний характер.

2. Орієнтувальні потреби пов'язані і формуються в процесі саморегулювання поведінки. Вони дають можливість особистості обирати такі форми поведінки, що дають змогу досягти мети і уникнути шкідливих наслідків.

Структура орієнтувальних потреб включають пізнавальну потребу, потребу в емоційному контакті, потребу у змісті життя.

Пізнавальна потреба-прагнення індивіда до пізнання незрозумілих явищ.

Потреба в емоційному контакті відповідає за регулювання поведінки людини залежно від емоційних ставлень інших людей.

Потреба у змісті життя – формує прагнення співвідносити цінність власної особистості з різними рівнями колективних і загальнолюдських цінностей.

Реалізація орієнтувальних потреб, мотивує поведінку людини. Вона спрямована на дослідження і аналіз нової ситуації середовища, спираючись на емоційні оцінювання людей, співвіднесення із сукупністю суспільних цінностей. Зміни в навколишньому природному чи соціальному середовищі створюють елемент новизни ситуації і стають джерелом виникнення нових орієнтувальних потреб.

Соціальна адаптація

Соціальна адаптація – процес приставання індивіда до умов соціального середовища, формування адекватної системи стосунків із соціальними об'єктами, інтеграція особистості в соціальні групи, діяльність щодо освоєння стабільних соціальних умов, прийняття норм і цінностей нового соціального середовища. Психологічна та соціальна адаптація знаходяться у взаємозалежності. Без психологічної адаптації, що спонукає людину до адаптивної діяльності, яка немовби «дає старт» соціальній адаптації, остання була б просто неможлива. Впливати на розвиток соціальної адаптації біологічне в людині може лише завдяки її психіки. На соціальну адаптацію впливає рівень психічної організації індивіда, а саме, його

- індивідуальні психічні ознаки – специфіка почуттів, емоцій, волі, уваги, мислення тощо,

- характеристики темпераменту (інтенсивність, темп реакцій, ригідність, пластичність),

- риси характеру особистості (цікавість, відповідальність, комунікабельність, працелюбність чи ледарство).

Мета і програма соціальної адаптивної діяльності також формуються на психологічному рівні адаптації.

Роль психічного теж не варто переоцінювати: роль психічного в адаптаційному процесі зводиться в основному до усвідомлення, мотивації і надання процесу особистісної специфіки. Тоді як причини, що породжують соціальну адаптацію і визначають її сутність, лежать в сфері соціальної дійсності.

Процес соціальної адаптації безперервний. В навколишньому середовищі відбуваються постійні зміни соціальної дійсності, які потребують нових способів пристосування індивіда. Періоди підвищеної адаптивної інтенсивності співвідносяться з поживленням соціальної діяльності суспільства. Зменшують інтенсивність соціальної адаптації індивіда спонукають уповільнення явищ соціальної трансформації.

Значну роль в процесі соціальної адаптації відіграє адаптаційний потенціал людини. Це рівень можливостей особистості ввійти в нові умови соціального середовища, а також ті, що перебувають у постійних змінах. Він пов'язаний з адаптивною підготовкою особистості, тобто тими вміннями та навичками пристосування, які індивід набуває в процесі життєдіяльності.

Форми соціальної адаптації

Акомодація – повне підпорядкування вимогам середовища без їхнього критичного аналізу.

Конформізм – вимушене підпорядкування вимогам середовища.

Асиміляція – свідоме і добровільне прийняття норм та цінностей середовища на основі особистісної солідарності з ним.

Розрізняють активну та пасивну адаптацію.

У процесі активної адаптації індивід виявляє певну зацікавленість, прагне енергійно взаємодіяти із середовищем, впливати на його розвиток і зміни, долати труднощі й перешкоди, вдосконалювати суспільні процеси. При пасивній адаптації індивід не прагне до змін оточуючої дійсності, пасивно реагує на існуючі норми, оцінки, способи діяльності, слабо мобілізує біологічні та психологічні ресурси для пристосування в соціальному середовищі. (Мала енциклопедія, Соціальна робота I).

Дезадаптація (від лат. приставки de... або фр. Des... – зникнення, знищення, повна відсутність) – термін, протилежний адаптації, суть якого виявляється у невідповідності соціопсихологічного та психофізіологічного статусу людини вимогам ситуації життєдіяльності, що не дозволяє адаптуватися до умов середовища свого існування.

Дезадаптація може розглядатися як процес – зниження адаптаційних можливостей людини до умов життєдіяльності або якихось конкретних умов (напр.. у дошкільному закладі, школі, в класі). Може бути малопомітною зі

сторони, але мати серйозні наслідки для людини, яка має таку проблему, різко вираженою, що виявляється повною непристосованістю до певної ситуації. Тривала дезадаптація може призвести до затримки у психічному розвитку, формувати негативні установки або тривожність.

Дезадаптація як прояв виявляється у нетипових формах поведінки і ставленнях індивіда до результатів діяльності у конкретному середовищі. Може мати індивідуальні форми виявлення.

Дезадаптація – як стан індивіда, за якого він виявляється неспроможним задовольняти власні потреби, самоствердитись і само реалізуватися прийнятим для даного середовища засобом і тому зазнає страждань, або порушує встановлені норми та правила поведінки та задовольняє свої потреби таким способом, що завдає шкоди йому, природному середовищу або суспільству.

Дезадаптація як результат є свідченням щодо порівняльної оцінки якісно нового стану і проявів, які не відповідають умовам середовища і для даної людини є нетиповим – вони заперечують, протирічать тим соціальним нормам, які характерні і прийняті саме в цьому середовищі.

Дезадаптація є наслідком порушення соціальної адаптації індивіда.

Відносно середовища розрізняють шкільну (особливо характерну для учнів початкової школи, яким незрозумілі вимоги класно-урочної системи або у яких не складаються взаємини з однокласниками чи педагогом), сімейну (особливо в умовах нової сім'ї для прийомних дітей або таких, що тимчасово взяли на виховання, чи в умовах повторного шлюбу батьків, де діти для когось нерідні) та ін.

Відносно людей вживають термін «дезадаптований» і розрізняють наступні категорії: дезадаптовані діти, дезадаптована група (такі, що з різних причин не можуть нарівні з ровесниками чи іншими подібними групами пристосуватися до умов середовища їх життєдіяльності: групи дитячого садочка, класного колективу, групи ровесників, що заважає їм природні для віку і ситуації задачі, впливає на розвиток і діяльність)

Причини соціальної дезадаптації приховані у невідповідності між умовами життєдіяльності і можливостями індивіда. Соціальні умови е дозволяють або заважають індивіду задовольнити свої потреби, а індивід через власні якості нездатний використати можливості, що йому надає середовище, пристосуватися до його вимог або змінити ці умови. Негативні соціальні умови впливають безпосередньо на індивіда, послаблюючи його адаптивні можливості і заважаючи особистісному розвитку.

Основні причини дезадаптації: особистісні, середовищі або їх сукупність.

Особистісні пов'язують з недостатньою реалізацією соціальних потреб особистості. Можуть виникати в результаті тривалої хвороби чи ізоляції (наприклад, у пенітенціарних установах), обмежених можливостей спілкування, переключення на інший вид діяльності (тривала відпустка, літні шкільні канікули).

Середовищні причини пов'язані з дією зовнішніх факторів на особистісні прояви особистості (несприятливі сімейні обставини, недостатність уваги, неприйняття колективом, насилля, жорстоке ставлення, негативний вплив ЗМІО та ін..

Наслідком соціальної дезадаптації можуть стати соціальна ізоляція індивіда, втрата ним соціального статусу, соціально корисних зв'язків, девіантна або само руйнівна поведінка індивіда.

З іншого боку – особисті деформації, недостатній фізичний розвиток, затримки психічного розвитку, типові нервові розлади, самотність, проблеми у взаєминах з іншими

Соціальна профілактика дезадаптації має передбачати як усунення соціальних чинників (покращення загальних умов життєдіяльності людей, збільшення можливостей для задоволення ними потреб різного рівня, забезпечення соціально-правового захисту та доступність соціальних послуг), так і надання допомоги особистості у подолання дезадаптивних якостей і підвищення здатності вирішувати проблеми та задовольняти потреби (Соціальна педагогіка: словник-довідник / За заг ред. Т.Ф. Алексеєнко. Вінниця: Планер, 2009. 542 с.

Таким чином, можна сказати, що:

1. Адаптація людини є складним соціально зумовленим явищем, для якого характерні суперечлива єдність трьох рівнів адаптивної поведінки людини: біологічного, психологічного та соціального при провідній ролі соціального.

2. Адаптація є складовим механізмом соціалізації, що відбувається як сукупність адаптації до різноманітних життєвих ситуацій, під час яких нагромаджується соціальний досвід, засвоюються норми та цінності. Кожний новий рівень збагачує людину соціальний досвід, полегшує подальшу адаптацію людини.

3. Адаптація спричиняється змінами у взаємодії людини із навколишнім світом, діяльністю, пов'язаною з покращенням цієї взаємодії за допомогою оцінювання і корекції особистої поведінки та навколишнього середовища.

Питання для самоконтролю

1. Дайте характеристику сутності поняття «соціалізація».
2. Що є змістом процесу соціалізації?

3. Об'єктом яких наук стала проблема соціалізації особистості.
4. Хто із науковців соціальної сфери минуло та сучасного досліджував проблему соціалізації особистості?
5. Хто ввів поняття «соціалізація» в науковий обіг.
6. Дайте характеристику основним підходам щодо розуміння сутності процесу соціалізації особистості.
7. Охарактеризуйте процес соціалізації крізь призму психологічного напрямку Чарльз Хортен Кулі.
8. Процес соціалізація в символічному інтеракціонізмі Дж.Міда.
9. Значення концепції «дзеркального Я» та теорії «первинних груп» Ч.Кулі.
10. Концепції особистості та їх роль в процесі соціалізації.
11. Роль природнього та соціального середовища в процесі соціалізації людини.

Тема 2. Моделі, форми та зміст соціальної компетентності особистості

2.1. Моделі соціалізації особистості в суспільстві

Сучасною тенденцією розвитку теорії соціалізації є перехід від досліджень загальної теорії до створення окремих моделей соціалізації: статевої, економічної, політичної, професійної, етнічної, інформаційної тощо. На сучасному етапі теорія соціалізації, накопичивши певну кількість загальнотеоретичних положень, може рухатись далі. Так з'являються окремі моделі соціалізації, які є теоретико – емпіричними теоріями і в своїй сукупності являють систему більш глибокого пізнання процесу соціалізації.

Політична соціалізація – процес розвитку, під час якого дітей та підлітків сприймати ідеї, політичні позиції та поведінки, характерний для цього спільність. Іншими словами, Політична соціалізація зводиться до поглинання політичні цінності та норми, необхідні для адаптації поточної політичної системи та продуктивності різного роду політичної діяльності. Політична соціалізація є одним з напрямків загального процесу соціалізації осіб. Основні агенти політичної соціалізації – такі соціальні установи, як освіта, ЗМІ, сім'я та ін. Важливу роль в процесі політичної соціалізації в сучасному суспільстві виконують політологи та політичні науки як науково – освітні дисципліни.

Термін "Політична соціалізація" був вперше представлений в 1959 році американським ученим Г. Нейменом.

Серед агентів соціалізації на ранній стадії розвитку теорії найбільшу увагу дослідників було зосереджено на дві складових: сім'ї та групи однолітків. Багато вчених, які вивчали у 60-70-х роках проблему політичної соціалізації, дотримувалися тези про те, що сім'я індивіда є основним соціалізуючим агентом на етапі латентної політичної соціалізації.

На тлі політичних змін, які мали місце в світі в кінці двадцятого століття, змінено і теоретичні підходи до визначення політичної соціалізації. Так, за останні десять років минулого століття, соціалізація втрачає свій "вертикальний" характер. Це пов'язано з тим, що в традиційних суспільствах відображаються особливості риси модернізації. Наприклад, однією з цих рис стає зниження ролі авторитета віку – старший вік батьків, вчителів, тощо- вже не є підставою для поваги до їх політичних ідей і автоматичного відтворення молодими поколіннями; те ж саме відбувається відносно родинних зв'язків. Роль спорідненості в таких питаннях суттєво зменшується. Крім того, соціалізуючий процес рухається не тільки в «один бік» – від соціалізуючих агентів до тих, що є об'єктом соціалізації, від старшого покоління до молодшого – а також і навпаки. Відтепер

варто говорити про те, що молоді люди також здатні передати свої власні політичної орієнтації батькам.

В результаті дослідження особливостей феномену політичної соціалізації особистості можна зробити деякі коротенькі висновки.

Політична соціалізація – це становлення політичних якостей особистості, які формуються через інтеріоризацію нею політичних цінностей певного суспільства, в результаті чого вона стає суб'єктом політичної системи цього суспільства.

Економіка будь-якого суспільства здатна функціонувати через суб'єкта економічних відносин, особистісні риси якого узгоджувались би з основними принципами економіки цього суспільства. Ринкова економіка, наприклад, вимагає від індивідів особистісних рис, які б узгоджувались з такими принципами, як лібералізація виробництва, фінансів, приватна власність. Тому актуальним стає питання економічної соціалізації особистості.

Поняття «соціалізація» з'явилося ще в 1836 році, однак його корелят «економічна соціалізація» виникло порівняно недавно. Вперше як самостійна концепція економічна соціалізація стала вживатись у неомарксистських аналізах соціалізації. Незалежно і одночасно це поняття починає вживатись в дослідженнях економічної поведінки науковцями школи економічної психології.

В широкому розумінні економічну соціалізацію можна розглядати як процес входження підростаючої людини в економічну сферу суспільства, як формування у неї економічного мислення, як процес інтеріоризації нової реальності, що включає пізнання економічної дійсності, засвоєння економічних знань, набуття навичок економічної поведінки і реалізацію їх в реальній дійсності.

Цілі і задачі економічної соціалізації у більшості співпадають з цілями і задачами економічного виховання, оскільки їх методи й засоби використовуються з однаковою метою впливу на економічну свідомість особистості.

Процес економічної соціалізації індивіда пов'язано з його соціальними умовами різного рівня: з соціально-економічними проблемами суспільства, з повсякденним життям, яке відбувається в різних групах, з впливом різноманітних засобів, що здійснюються різними агентами соціалізації.

Провідна роль належить такій формі впливу на особистість як включеність дитини в ті чи інші сфери діяльності, в яких засвоюються економічні знання і досвід економічної поведінки. В зв'язку з цим деякі дослідники (А.В. Бояринцева) розрізняють трудову, споживчу і власне економічну соціалізацію.

Метою споживчої соціалізації в дитинстві є набуття навичок споживчої (купівельної) здатності і засвоєння знань з економічних понять, що характеризують різні аспекти споживання: гроші, купівля, місце купівлі та ін. Цілю трудової соціалізації дітей стає формування ставлення до праці через поведінкові аспекти в різних сферах (домашня праця, учбова діяльність та ін.). Власне економічна діяльність в дитинстві спрямована на засвоєння специфіки функціонування і виявлення таких соціоекономічних феноменів, як багатство-бідність, банк, реклама, інвестиції та ін.

Професійна соціалізація особистості

В науці існують різні підходи до розкриття сутності професійної соціалізації. Їх узагальнення дозволяє зробити висновок про те, ще професійна соціалізація особистості полягає у залученні її до обраної або тій, що просто зацікавила професії шляхом ознайомлення з навчальною, художньою або іншою літературою, отримання інформації ЗМІ, розповідей родичів, знайомих, спостереження за діями професіоналів та результатів професійного навчання тощо. Професійна соціалізація здійснюється як стихійно у взаємодії з іншими людьми, через передачу навичок і досвіду культури, так в процесі цілеспрямовано організованої діяльності.

Професійна соціалізація тісно пов'язана з трудовими діями, через які відбувається підготовка людини до професійно-трудової діяльності. Без них вона не може бути повноцінною. Для забезпечення ефективності цієї підготовки виникає необхідність пов'язувати цю соціалізацію з педагогічно організованою працею, тобто здійснювати професійно-трудова соціалізацію.

Професійно-трудова соціалізація – це професійний розвиток людини, заснований на розвитку його професійних якостей. Вона починається з ранньої трудової освіти і продовжується протягом усього життя у взаємодії з оточуючим середовищем. При цьому відбувається засвоєння соціальних норм і культурних цінностей, професійний саморозвиток особистості і її самореалізація в суспільстві, до якого особистість належить. В професійно-трудова соціалізацію входять і трудове виховання, і професійна освіта, и спонтанне присвоєння відповідних якостей.

Трудове виховання розглядають як цілеспрямований процес формування навичок загальної трудової культури, поваги до праці, готовність виконувати фізичну та розумову роботу на користь суспільству та сім'ї, добросовісно і творчо ставитися до праці, культури і відповідних звичок раціональної праці.

Трудове виховання – це формування стійкої звички до трудових зусиль і подолання пов'язаних з цим важких або неприємних відчуттів. Ця звичка

поступово переростає в якість особистості, яке називається працелюбством. Звідси уявлення про трудове самовизначення особистості як про процес формування особистістю свого ставлення до праці через узгодження особистісних та трудових потреб. Трудове самовизначення співвідноситься з професійним самовизначенням і є першим етапом останнього. Тому професійну соціалізацію особистості можна визначати як її професійно-трудова соціалізацію, в основі якої покладено потребу працювати протягом усього життя.

Культурна соціалізація особистості та її різновиди

Самовизначення в соціально-професійній структурі суспільства пов'язане не тільки з тим, що різко змінюється характер і спрямованість соціальної і професійної кар'єри, а й з адаптацією до нової соціокультурної реальності.

Соціалізація – процес інтеграції людини в людське суспільство, набуття досвіду, який потрібен для виконання соціальних ролей. Соціалізація виступає базовим процесом включення людини у дане суспільство, елементами або частинами якого можуть бути виховання, навчання, дорослішання, адаптація і змужніння, а різновидами соціалізації стосовно до культури є інкультурація, аккультурація і асиміляція.

Інкультурація – це триваючий все життя процес засвоєння традицій, звичаїв, цінностей і норм рідної культури.

На відміну від нього, аккультурація означає часткове засвоєння традицій і цінностей чужої культури.

Повне занурення в чужу культуру, що означає, що індивід забув традиції та цінності рідної культури, називається асиміляцією.

М. Дж. Херсковиц запропонував поняття «інкультурація як процес освоєння людиною притаманного культурі світобачення і поведінки, в результаті чого формується її когнітивна, емоційна та поведінкова схожість з членами даної культури та відмінність від членів інших культур. Процес інкультурації починається з моменту народження – з придбанням дитиною перших навичок і освоєння мови – і відбувається без спеціального навчання, в ході повсякденної взаємодії з дорослими людьми на основі накопичення власного досвіду.

Інкультурація – процес входження дитини в певну етнічну культуру. Кінцевий результат процесу інкультурації – людина, компетентна у мові, ритуалах, звичаях та цінностях своєї культури. Процеси соціалізації та інкультурації відбуваються одночасно, і без входження в культуру людина не може існувати і як член суспільства.

Соціалізація та інкультурація формує соціокультурну адекватність особистості; і навпаки, девіантність (поведінка, що відхиляється від прийнятих

соціальних, культурних, правових норм) проявляється у людей при порушенні соціалізації, а також у випадку руйнування, відмирання соціально-культурних норм в суспільстві.

Соціокультурно-адекватна поведінка особистості детермінована культурної мотивацією (індивідуальні і групові інтереси, потреби і потреби, адаптація, цілепокладання, самоорганізація і саморегуляція, самоідентифікація, соціальні ролі і функції особистості, статус, престижність, тощо).

Отже, соціалізація – не тільки власне соціальний, але й культурний процес, бо відбувається за допомогою механізмів культури. Освоєння і засвоєння національної культури, набуття рис національного способу життя, його норм і цінностей завершується національно-громадянська соціалізація особистості.

Сімейна соціалізація

В узагальненому вигляді вітчизняна наука процес впливу сім'ї на виховання підростаючого покоління визначає як сімейне виховання. Однак, І.С.Кон висунув ідею про комбінацію цілеспрямованого впливу сім'ї і внутрішньо сімейної атмосфери на розвиток прийдешніх поколінь.

Виходячи із досліджень по проблемам соціалізації та сімейного виховання, можна визначити сутність сімейної соціалізації як стихійний вплив всього укладу життя сім'ї, в межах якого відбувається програвання соціальних ролей (батька, брата, сестри, матері і т.п) і накопичення дитиною соціального досвіду відносно побудови взаємодії з оточуючим світом у всіх сферах життєдіяльності.

М.Куннігам розглядав сімейну соціалізацію в контексті формування статевих відмінностей дітей, звужуючи процес соціалізації до моделювання певного типу поведінки дитини під впливом безпосереднього зразка дорослого.

В психолого-педагогічній літературі сімейна соціалізація розуміється з одного боку як підготовка до майбутніх сімейних ролей, з іншого – як вплив, що здійснюється сім'єю на формування компетентної, зрілої особистості.

В будь-якому випадку, сімейна соціалізація може бути охарактеризована як традиційна культурно-історична модель, в якій за рахунок некритичного сприйняття, зразка батьків і старших членів сім'ї відбувається засвоєння інформації про існуючі моделі і норми поведінки у повсякденному житті.

Специфіка сімейної соціалізації полягає в тому, що в цьому процесі беруть участь оточуючий світ, дорослий дитина, кожний з яких приймає позицію суб'єкта.

Не варто ідентифікувати поняття «сімейна соціалізація» з домашнім вихованням.

Домашнє виховання орієнтовано на повсякденне життя людини. Його мета – підготувати дитину до життя. Моральна гарантія благополуччя життя людини – добросовісна праця, до якої привчають дитину з ранніх років. Про це свідчить народна мудрість, концентрована в казках, оповідях, поговірках і настановах. Домашнє виховання є лише частиною сімейної соціалізації.

Сім'я в житті дитини відіграє дуже важливу роль. Методами і механізмами сімейної соціалізації є наслідування, імітація, ідентифікація, копіювання, підкріплення. Саме наслідуючи дорослих, імітуючи звички і поведінку дорослих, дитина приймає на себе соціальні ролі, які їй стануть у нагоді в майбутньому, засвоює і накопичує свій соціальний досвід.

Сім'я здійснює соціалізуючий вплив на особистість за допомогою нормативного та інформаційного впливу. Це відбувається за допомогою санкцій, які використовують батьки, і соціального навчання.

Соціалізацію в сім'ї можна трактувати як формування базової ієрархії потреб: потреби у фізичному, психологічному та соціальному самозбереженні. Кожний рівень сімейної соціалізації може бути вищим і, відповідно, визначати ту чи іншу спрямованість особистості.

Гендерна соціалізація

Гендерна соціалізація починається з моменту народження дитини та встановлення її біологічної статі. Саме біологічна стать дає напрямок у вихованні дитини. Дівчинку виховують так, як «прийнято» виховувати дівчат і чекають від них відповідної поведінки. Хлопчика виховують так, як «прийнято» виховувати хлопців і також чекають від них відповідної поведінки.

Гендерна соціалізація – це процес засвоєння людиною соціальної ролі, визначено для неї суспільством від народження, залежно від того, чоловіком або жінкою вона народилася.

Гендерні ролі – норми та правила поведінки жінок і чоловіків, що ґрунтуються на традиційних очікуваннях, пов'язаних з їх статтю. Вони відрізняються в суспільствах з різною культурою і змінюються із часом.

Перше осмислення свого «я» проходить саме на гендерній основі, коли дитина ідентифікує себе з відповідною біологічною статтю.

Гендерна ідентичність створюється протягом всього життя людини під час засвоєння індивідом культурної системи того суспільства, у якому вона живе під час гендерної соціалізації. Зміст гендерної соціалізації визначається рівнем соціально – економічного розвитку суспільства, особливостями культури та конкретним способом життя індивіда.

Гендерна ідентичність, точніше, її необхідна складова – розуміння константності своєї статі, – формується у дітей у віці 5 -7 років, а у подальшому іде її розвиток і змістовне насичення за рахунок власного досвіду.

Значимість агентів соціалізації на різних етапах життєвого шляху різна. У період немовляти і дитинства (первісної соціалізації) провідну роль відіграють сім'я, групи однолітків, відповідні засоби масової інформації, школа тощо. Безпосередньо це і утворює середовище, з яким індивід себе ідентифікує і існування якого він підтримує.

Засвоєння індивідом культурної схеми гендера відбувається через конструювання розходжень між статями. Соціалізація чоловіків і жінок формується в різних соціально-психологічних умовах. Гендерна соціалізація включає дві взаємозалежні частини:

- опанування прийнятих моделей чоловічої та жіночої поведінки, відносин, норм, цінностей і стереотипів;
- вплив соціального середовища на індивіда з метою прищеплення йому визначених суспільством правил і стандартів поведінки для чоловіків і жінок.

Засвоюються, насамперед, колективні, загальнозначущі норми. Вони стають частиною особистості і підсвідомо нею керують. Уся інформація, що пов'язана із диференційованим поведінням, відбивається у свідомості людини у вигляді гендерних схем. Основні агенти соціалізації – соціальні групи і контексти: родина, однолітки, засоби масової інформації, робота, клуби за інтересами, церква.

Механізмами для здійснення гендерної соціалізації є:

- диференціальне посилення, коли прийнятне гендерно-рольове поведіння заохочується, а неприйнятне – карається соціальним несхваленням;
- диференціальне наслідування, коли людина вибирає статево-рольові моделі в близьких їй групах – родині, серед однолітків, у школі – і починає наслідувати прийняте там поведіння.

Суспільство при формуванні статевої ролі і статевої свідомості орієнтується у вихованні на стандарти фемінність – маскулінність. При цьому толерантно ставиться до маскулінної поведінки дівчинки, але засуджує феміністичну поведінку хлопчика. Джерела гендерного конфлікту лежать у дитинстві. Так, дівчинки-спортсменки, що займаються чоловічими видами спорту, у сім разів частіше мають чоловічу спрямованість дитячих ігор, у 15 разів частіше бувають лідерами в компанії хлопчиків.

Статево-рольова соціалізація проводиться протягом усього життя людини, тільки з дорослішанням росте самостійність у виборі цінностей і

орієнтирів. У деяких ситуаціях люди можуть переживати гендерну ресоціалізацію, тобто руйнування раніше прийнятих цінностей та засвоєння нових моделей поведінки.

Головна роль у гендерному вихованні належить освітньо-виховним установам. Дитина проходить через низку установ, утворених суспільством: дошкільні, середні, вищі навчальні заклади, позанавчальні заклади (центри, клуби, бібліотеки) та установи культури. На шкільні роки дитини припадає основний період формування гендерної культури, громадянських цінностей, самоусвідомлення себе чоловіком або жінкою.

Важлива роль у формуванні гендерних цінностей належить сімейному вихованню. Саме в родині у світогляді молодої людини формуються базові уявлення щодо поняття чоловічого і жіночого. Батькам необхідна певна установка на цілеспрямоване гендерне виховання своєї дитини, усвідомлення високої відповідальності за підготовку юнака або дівчини. Вони можуть використовувати сучасний педагогічний досвід, підтримуючи співробітництво з навчальною установою, учителями, слухати спеціальні лекції, читати літературу. Тільки за таких умов можливе формування у молодої людини гендерної чуйності і культури.

На становлення гендерної свідомості впливають суспільні (неурядові), молодіжні, жіночі, правозахисні організації, засоби масової інформації, пропагуючи ідеї рівності, публікуючи відповідні матеріали, випускаючи навчальні телепередачі.

Велику допомогу у досягненні гендерної рівності надають різноманітні благодійні організації і фонди, підтримуючи організацію конкурсів, семінарів, тренінгів, надаючи гранти для розробки науково-методичних матеріалів, посібників, підручників, фінансової підтримки публікацій.

Викладені загальні методологічні позиції теорії соціалізації можуть мати практичне значення у разі їх «заземління» відносно конкретних сфер суспільства, в просторі яких здійснюється процес соціалізації особистості. Особливості цих просторів висувають до суб'єктів соціальних взаємодій конкретної суспільної сфери певні вимоги до їх властивостей, які здатні забезпечити функціонування як самих соціальних сфер, так і входження в них індивідів.

2.2. Формування соціальної компетентності молоді

На даному етапі розвитку суспільства більшість людей, особливо молодь, відчувають невпевненість, розчарування через невміння опанувати соціальною дійсністю, робити власний вибір, приймати рішення, самостійно проектувати

власне життя. Отримавши диплом, певний набір умінь, навичок, умінь впроваджувати теоретичні знання на практиці) професійно компетентна молодь практично безпорадна, тому що не може успішно інтегруватися в суспільство через повну або часткову відсутність соціальної компетентності.

Існують різні тлумачення поняття «соціальна компетентність». Найбільш універсальним стосовно молоді людини в сучасному українському суспільстві, на наш погляд, є визначення О.М.Любарської, яка визначає соціально компетентну особистість як таку, що володіє певними знаннями та цінностями, що необхідні для існування в соціумі; вміннями, що забезпечують відповідність поведінки певним умовам; якостям, що сприяють досягненню цілей.

Необхідними якостями соціальної компетентності є активність та гнучкість особистості. Активність особистості – ініціативний вплив на оточуюче середовище, на інших людей, на себе.

Активність залежить від мотивів поведінки особистості, її ціннісних орієнтацій, характеру та темпераменту.

Гнучкість особистості обумовлена мінливістю соціальної дійсності. Гнучкість має проявлятися у мисленні та поведінці: креативне застосування в нових ситуаціях засвоєних раніше форм поведінки, знань, вмінь та засобів діяльності раніше відомих засобів у нові лабільність, проявляється в якості поведінки здатність включатися у зовсім нові взаємозв'язки та вкладати у них відомий зміст.

Гнучкість – це той набір якостей, що проявляється в якості поведінки і допомагає особистості успішно пристосовуватися, змінюватися, коли в цьому є необхідність, не звертаючи увагу на ризик та невдачі, вміння змінювати план намічених дій. Це механізм розвитку соціальної компетентності. Він обумовлений її змістом. Зміст соціальної компетентності розкриємо через вихідну основу терміна «компетентність» – означає «знати», «вміти», «досягати», «відповідати»:

- «знати» – володіння знаннями, необхідними для здійснення соціальних технологій; наявність цінностей, які скеровують використання знань та вмінь;
- «вміти» – здатність особистості реалізовувати знання, вільно та свідомо самовизначатися яку внутрішньому духовному досвіді, так і у зовнішній соціальній дійсності;
- «досягати» – здатність здійснювати поставлені цілі в рамках закону, моралі, культури;
- «відповідати» – адекватність діяльності та поведінки особистості до вимог, які висувають до неї держава, соціум, родина, фах тощо.

Соціальна компетентність у кожному віковому періоді набуває нових форм та змісту.

Розглянемо, наприклад, підлітковий вік, оскільки він є переходом від дитинства до дорослості, проміжною ланкою між біологічною та соціальною зрілістю, і найважливішим чинником соціальної компетентності даного вікового періоду є дорослішання.

Суттю соціально-компетентного дорослішання є орієнтація на соціальне прийнятні якості дорослих, потяг підлітка знати та вміти будь-що по-справжньому, розвиток пізнавальної активності, а не копіювання зовнішніх ознак дорослості: паління, вживання психоактивних речовин, розваги, одяг, що не є маркером підліткового віку. Цей шлях зовнішньої дорослості може призвести до сформованості критичного рівня соціальної компетентності, інфантильності та дезадаптації.

Процес дорослішання відбувається в двох аспектах: психофізіологічному та психосоціальному.

Психофізіологічний аспект виявляється у трьох основних сферах соціалізації, в яких відбувається становлення особистості: самосвідомість, спілкування, діяльність. Самосвідомість старшого підлітка характеризується становленням готовності підлітка до життя в суспільстві дорослих людей, причому в ролі рівноправного учасника. Старший підліток починає відчувати себе дорослим, прагне бути і рахуватися дорослим. У нього ще немає відчуття повноцінної дорослості, проте є велика потреба у визнанні його таким. Реалізація даної потреби відбувається у формі самоствердження, що проявляється в усвідомленні та відстоюванні своїх прав.

Ступінь дорослості, а відповідно, сформованості соціальної компетентності, виявляється у вмінні аналізувати навколишні події та ситуації, адекватно оцінювати свої можливості, здатності приймати правильні рішення, свідомо здійснювати свій вибір у складних ситуаціях і будувати конструктивну взаємодію з оточуючим світом.

Перехід від дитинства до дорослості передбачає революційні зміни, які позначаються на всіх сферах психіки. Наявність когнітивних ресурсів, що забезпечують адекватний аналіз та інтерпретацію ситуації, сприяють розвитку соціальної компетентності. Формування цих ресурсів відбувається саме у старшому підлітковому віці, що проявляється у вмінні розв'язувати інтелектуальні задачі, здатності на системний пошук рішень, схильності до абстрактного та творчого мислення.

Для старшого підлітка також характерним стає рефлексивне мислення, що є ознакою розвитку самосвідомості. Так, для 13-річних підлітків властивим є розгляд рис свого характеру та особливостей взаємовідносин з людьми. Рефлексія трансформується та перетворюється в серйозний стимул для самовиховання підлітків. У 14-15-річних підлітків рефлексивність проявляється у зростанні критичності стосовно себе. Результатом свідомого ставлення до власних дій та вчинків є соціальна компетентність.

У старшому підлітковому віці активно розвивається міжособистісне спілкування, яке є основою формування нових особистісних якостей та школою соціальних відносин. Слід зазначити, що спілкування є одним із провідних видів діяльності. Центральне місце в житті підлітка займає спілкування з однолітками, в колі яких він прагне зайняти те становище, яке б відповідало його домаганням. Спілкування з товаришами набуває такої цінності, що нерідко відсуває на другий план і навчання, і стосунки з рідними, дедалі більше виходить за межі шкільного життя, охоплюючи нові інтереси, види діяльності, стосунки, та виділяється в окрему самостійну сферу життя.

Спілкування у старшому підлітковому віці має двовекторний характер: інтимно-особистісне та соціально-орієнтоване.

Інтимно-особистісне спілкування спрямоване на пошук друга. Дружба відіграє важливу роль у розвитку особистості старшого підлітка та є особливою темою його розміркувань. Вона є базою як пізнання іншої людини, так і самопізнання. Саме пошук друга, який був би схожим, здатний розуміти і прийняти, мав подібні здібності, є школою соціальних і особистісних відносин, без якої неможливий подальший розвиток соціальної компетентності. Взаємини з однолітками протилежної статі переростають в інтенсивні емоційні відносини та першу любов, що дає досвід, пізнання протилежної статі, вміння виконання соціальних ролей.

Соціально-орієнтоване спілкування створює для підлітка реальні умови його визнання як соціально значимої особи. Це обумовлено властивим підлітку активним потягом до прийняття нової соціальної позиції, з усвідомленням свого «Я» та ствердженням себе у дорослому світі. У підлітка з'являється потреба соціальної відповідальності як можливість та необхідність відповідати за себе та за інших людей на рівні дорослої людини.

Специфічна соціальна активність підлітків проявляється у готовності до засвоєння норм, цінностей та моделей поведінки, прийнятих у даному суспільстві. Почуття дорослості є відображенням нової життєвої позиції, яка проявляється у ставленні до себе, світу, інших людей.

Соціальна компетентність передбачає вміння встановлювати та підтримувати необхідні соціальні зв'язки, інструментом встановлення яких є мовлення. У даний віковий період мовлення розвивається і як засіб спілкування з іншими людьми, і як спосіб набуття знань, і як інструмент творення та засіб вираження емоційних станів і вольової регуляції поведінки, і як об'єкт вивчення.

Крім спілкування, до провідних видів діяльності старшого підлітка відноситься навчання. Пізнавальні потреби у підлітковому віці набувають стійкого інтересу в певній галузі знань, переростаючи у серйозне захоплення. При цьому зберігається посередній рівень зацікавленості навчанням у цілому. В залежності від наявності чи відсутності захоплення певною предметною діяльністю можна судити про процес формування соціальної компетентності підлітка.

Зазначимо, що відсутність у підлітка життєвого досвіду та опосередкованість особистісного досвіду приводять до необхідності співпраці підлітка й авторитетної дорослої людини в процесі навчання, що сприяє формуванню соціальної компетентності.

Для нормального рівня сформованості соціальної компетентності необхідний певний набір вольових рис характеру, які набувають помітного розвитку та становлення саме у старшому підлітковому віці: стійкість, цілеспрямованість, вміння долати перепони та труднощі. Однак при цьому важливо, щоб дані риси не переросли у вміння переступити через будь-що, а мета не виправдовувала засоби. Розуміння доцільності цілеспрямованості й стійкості відповідно ситуації та цілей поряд із вищевказаними вольовими рисами є наступним показником соціальної компетентності старшого підліткового віку.

У разі викривлення або затримки хоча б одного з психофізіологічних процесів дорослішання відбувається ускладнення та гальмування формування певного компонента соціальної компетентності.

Психосоціальним змістом дорослішання є пошук ідентичності, разом з якою формується соціальна компетентність.

Ідентичність передбачає як внутрішню цілісність, так і міжособистісну взаємодію – процес примирення з самим собою та знаходження свого місця в соціумі.

У старшому підлітковому віці першим кроком до самостійності є автономія від батьків. Набуття такої автономії як необхідний крок пошуку ідентичності та формування соціальної компетентності передбачає:

- емоційну емансипацію;

- формування інтелектуальної незалежності, критичне оцінювання проголошуваних будь-ким стверджень, здатність самотійно приймати рішення;
- поведінкову автономію, що проявляється в різних сферах життя підлітка: від вибору стилю одягу, кола друзів до вибору фаху. Ціннісні орієнтації підлітка не завжди співпадають з батьківськими, що призводить до конфліктних відносин.

Певний ступінь конфліктності з батьками необхідний для розвитку власної ідентичності. Повна відсутність конфліктів може означати, що старший підліток боїться шукати незалежність. Більша частина конфліктів відбувається на ґрунті неузгоджень стосовно стилю одягу, манер, поведінки тощо. Більш серйозні проблеми з батьками виникають тоді, коли останні намагаються занадто контролювати старшого підлітка. Авторитарна позиція батьків може викривити психосоціальний розвиток підлітка. Гіперопіка також загальмовує становлення соціальної компетентності.

Окрім того, реакцією на батьківський контроль може бути занадто великий потяг до самотійності, який призведе до проблем (рання вагітність, насильство тощо). Для уникнення такої проблеми найкращим є поступове збільшення рівня особистісної свободи та надання більших можливостей для самотійного прийняття рішень.

Вагому роль у пошуку ідентичності відіграють також однолітки, оскільки є тією групою людей, які мають схожий соціальний статус та забезпечують членство у групі в якості складової соціуму.

Внаслідок пошуку ідентичності інформаційно-репродуктивне перевантаження призводить до кризи ідентичності формування своєї самототожності, визнання себе як особистості, як індивідуальності; суперечливий життєвий досвід, отриманий в якості сина/доньки, учня, друга тощо, має бути об'єднаний в уніфіковане усвідомлення себе. Це той зламний момент, коли підліток має здолати труднощі пошуку задовольняючого фаху, статевої ролі та ідеології. Криза соціальної ідентичності є відображенням у свідомості індивіда невідповідності вже складеної ідентифікаційної системи особистості з новими вимогами реальності, яке актуалізує необхідність усвідомленого вибору нової ідентичності. Цей процес супроводжується переоцінкою існуючих цінностей та напрацюванням нових, а також динамікою співвідношення неусвідомлених та усвідомлених механізмів ідентифікації, які проявляються в умовах соціальної кризи.

Когнітивними процесами, які спрямовують вихід з кризи ідентичності та формують соціальну компетентність у старшому підлітковому віці, є самопізнання, самооцінка та самовизначення.

Процес самопізнання вивчення своєї внутрішньої сутності, яке реалізується внаслідок сприйняття своєї поведінки, дій, переживань, стимулює необхідність пошуку та усвідомлення власного «Я». Самооцінка розуміє під собою оцінювання підлітком власних фізичних характеристик, здібностей, моральних якостей та вчинків. Самоприйняття характеризується здатністю людини сприймати себе такою, яка є зі всіма недоліками та слабостями.

Частково неусвідомлені процеси самопізнання та самооцінювання обумовлюють свідомий акт самовизначення, який відображається у виявленні та ствердженні власної позиції в проблемних ситуаціях. Самовизначення є відображенням продуктивності особистісного розвитку та вибору життєвого шляху, усвідомлення своєї позиції в соціальній дійсності.

Потреба в самовизначенні та сам процес самовизначення в підлітковому віці є механізмом становлення соціальної компетентності особистості.

Суттю самовизначення підліткового віку є формування внутрішньої позиції дорослої людини, усвідомлення себе членом суспільства, необхідності вирішувати власне майбутнє. Самовизначення обумовлює спрямованість пізнавальних та інших інтересів особистості, в тому числі і професійних. Чим краще визначені та стійкіші наміри підлітка, тим серйозніші зусилля щодо підготовки себе до обраного фаху, які проявляються в самостійному опануванні необхідних знань.

Ідея вибору життєвого шляху, своїх ціннісних орієнтацій, свого друга, свого фаху є основними цілями соціальної компетентності старшого підліткового віку. Самовизначення проявляється у проектуванні своєї особистості та майбутнього.

Проектування відбивається у соціальних очікуваннях підлітків. Більшість очікувань має яскраве забарвлення. В цілому для підлітків характерне амбівалентне сприйняття сучасного і майбутнього, що є показником активного пошуку себе. Однак конструктивні соціальні очікування стимулюють активність особистості, сприяють побудові шляхів досягнення життєвих цілей.

Усвідомлення своїх життєвих цілей, реалістичний погляд на майбутнє, адекватна самооцінка є ознаками сформованості соціальної компетентності старшого підлітка.

Відсутність самовизначення констатує стагнацію, незрілість та ускладнює формування соціальної компетентності.

Самостійність та відповідальність є одними з основних характеристик соціальної компетентності.

Поняття самостійності та відповідальності тісно пов'язані між собою, становлення однієї категорії неможливо без другої.

Самостійність розглядається психологами як внутрішній самоконтроль, саморегуляція та передбачає внутрішню та зовнішню автономію. Самостійність проявляється у свідомому вільному виборі дії, поведінкової стратегії та передбачає відповідальність за цей вибір. Знання правових та соціальних норм дозволяє скеровувати або не скеровувати власну поведінку у соціально прийнятні межі, але передбачає відповідальність за неї. Вільний вибір дії, розуміння та прийняття відповідальності обумовлюють відчуття впевненості у собі.

Формування відповідальності неможливе без розвитку автономності особистості та забезпечення свободи прийняття рішень стосовно себе. У разі блокування самостійності в підлітковому віці загальмовується процес усвідомлення та прийняття відповідальності і, відповідно, формування соціальної компетентності.

Рівень соціальної компетентності старшого підлітка, умови й швидкість її формування залежать від осмислення підлітком себе та своєї приналежності до соціуму, розуміння своїх прав і обов'язків, ступеня включення в соціальні відносини та міжособистісну взаємодію. У ході дорослішання у старшого підлітка змінюється характер та особливості бачення себе в соціумі, сприйняття суспільства, ієрархії суспільних зв'язків, змінюються мотиви й ступінь їх відповідності суспільним потребам.

Отже, соціальна компетентність є багатогранною характеристикою особистості, яка своєю багатокомпонентністю охоплює множину та глибину функціонування особистості в соціумі. Формат соціальної компетентності охоплює соціальні мотиви, знання, навички, необхідні для успішної взаємодії з оточуючим середовищем, самопочуття та самоприйняття особистістю самої себе в мінливому соціумі.

Багатогранність соціальної компетентності проявляється в інтелектуальній, особистісній, комунікативній, інформаційній, моральній сферах.

Як наукова категорія «соціальна компетентність» – це набута здатність особистості гнучко орієнтуватися в постійно мінливих соціальних умовах та ефективно взаємодіяти з соціальним середовищем (О.М.Любарська).

Питання для самоконтролю

1. Дайте характеристику сутності поняття «соціалізація».
2. Охарактеризуйте систему факторів та механізмів процесу соціалізації.
3. Сучасна модель соціалізації М.Лукашевича та її характеристика.
4. Дайте характеристику етапам соціалізації Е. Еріксона.
5. Адаптація як вагомий чинник і складова соціалізуючого процесу.

Тема 3. Чинники соціального розвитку особистості

2.1. Роль сім'ї у соціальному формуванні особистості

В ході соціальної практики виникають певні види діяльності, для регулювання яких створюються соціальні норми. Ці норми концентруються і групуються в певну систему, яка забезпечує функціонування даного виду соціальної діяльності. Таку систему норм називають соціальним інститутом.

Соціальні інститути забезпечують можливість членам суспільства задовольняти свої потреби, стабілізують соціальні відносини, сприяють узгодженості, інтегрованості діяльності членів суспільства.

Процес демократизації суспільства та переходу до ринкових відносин позначився на життєдіяльності сучасної сім'ї, її матеріально-економічному становищі, житлово-побутових умовах, соціально-педагогічному потенціалі, морально-психологічному кліматі, особливостях організації вільного часу і на вихованні дітей.

Сім'я функціонує на основі спільного побуту, економічного, морально-психологічного укладу, виховання дітей, взаємної відповідальності. Роль сім'ї у суспільстві дуже важлива, тому що саме у родині формується і розвивається особистість людини, відбувається оволодіння соціальними ролями, необхідними для адаптації дитини у суспільстві.

Сім'я виступає як перший виховний інститут, зв'язок з ним людина відчуває все своє життя. У сім'ї закладаються основи людської моралі, розкривається внутрішній світ людини та індивідуальні якості особистості, формуються норми поведінки.

Зміст життєдіяльності сім'ї розкривається в її функціях. Сім'я в процесі свого існування взаємодіє з одного боку із суспільством, з іншого – окремими особами (членами сім'ї). Суспільні функції пов'язані з потребою суспільства в інституті сім'ї, індивідуальні – з потребами особи, яка належить до групи сім'ї.

Життєдіяльність сім'ї реалізується через основні функції:

- морально-економічну – бюджет сім'ї, участь у суспільному виробництві, набуття професії;
- функцію первинного соціального контролю, як реалізацію моральної регламентації поведінки членів сім'ї
- репродуктивну – продовження людського роду; дітонародження і духовно-моральне виховання людини;
- комунікативну – створення сприятливого сімейного мікроклімату, задоволення потреби людини у духовному спілкуванні;

- виховну – як засіб первинної соціалізації, формування особистості дитини, передача їй соціального досвіду;
- рекреативну – сприяє відпочинку і відтворенню особистості;
- функція соціалізації, що полягає у навчанні і догляді за дітьми, їх соціальному захисті. Вона реалізується через цілеспрямований вплив на людину з метою формування певних моральних і фізичних якостей, звичок, навичок, установок, цінностей, прищеплення відповідних взірців і норм поведінки.

Протягом життєвого шляху особистості сім'я є найближчим мікросоціальним оточенням людини і провідним мікрофактором соціалізації особистості. Основні соціалізуючі функції сім'ї полягають у забезпеченні фізичного та емоційного розвитку індивіда; формуванні статевої ідентифікації дитини; її розумового розвитку та розвитку здібностей і потенційних можливостей; забезпеченні почуття захищеності; формуванні ціннісних орієнтацій особистості; допомозі в оволодінні нею основними соціальними нормами. Сукупність виконання сім'єю названих функцій забезпечує повноцінність існування, саморозвитку та широку життєдіяльність сім'ї як соціального інституту.

Сучасні сім'ї різноманітні, і від того, в якій саме живе дитина, залежить, яким змістом наповнюється процес формування її особистості.

В основному, сім'ї поділяють на благополучні та неблагополучні. Благополучна сім'я визначається не матеріальною забезпеченістю сім'ї та побутовими зручностями, хоч, звичайно, вони мають неабияке значення для нормальної життєдіяльності членів сім'ї. Вона характеризується сприятливим мікрокліматом. У таких сім'ях існують спільність життєвої мети та інтересів у багатьох сферах духовного життя; розуміння душевних переживань іншого; прагнення допомогти один одному в розв'язанні тих чи інших сімейних та особистих проблем; доброта та чуйність; розуміння.

Важливу роль у спілкуванні батьків з дітьми відіграє зацікавленість у справах один одного, спільне обговорення різних життєвих проблем, взаємне довірливе ставлення

Неблагополучна сім'я – сім'я, яка через об'єктивні або суб'єктивні причини втратила свої виховні можливості, внаслідок чого в ній виникають несприятливі умови для виховання дитини.

До неблагополучних належать:

- сім'ї, де батьки – алкоголіки, дармоїди, ведуть аморальний спосіб життя;
- сім'ї з низьким морально-культурним рівнем батьків;
- сім'ї зі стійкими конфліктними ситуаціями у відносинах між батьками, батьками і дітьми;

- неповні сім'ї;
- сім'ї, зовні благополучні, в яких допускають серйозні помилки в системі виховання внаслідок педагогічної неосвіченості;
- нераціональна і недоцільна організація вільного часу дитини;
- бездоглядність, безконтрольність або односторонній контроль за дитиною;
- зайнятість батьків власними справами;
- незнання індивідуальних особливостей своєї дитини
- сім'я з активною, але неправильною педагогічною позицією;
- сім'я з порушеною системою спілкування між членами сім'ї.

У таких сім'ях відбуваються постійні конфлікти, що проявляються у сварках, суперечках, взаємних образах, грубоствах. У дітей формуються підвищена збудливість, страх, невпевненість у своїх силах.

Ми навели відомий класичний поділ сімей. Але в сучасному суспільстві, коли матеріальне становище значно впливає на уклад та мікро-клімат сім'ї, доцільно вивести наступну типологію сімей, де критеріями є психологічний клімат та матеріальний стан:

1) благополучно-стабільна – (сприятливий психологічний клімат +стабільний фінансовий прибуток);

2) благополучно-нестабільна – (сприятливий психологічний клімат +матеріальна нестабільність);

3) неблагополучно-стабільна – (несприятливий психологічний клімат (як правило, родини зі скритою формою неблагополуччя) + стабільний фінансовий прибуток);

4) неблагополучно-нестабільна (несприятливий психологічний клімат + нестабільний прибуток).

В кожній з наведених типів сімей на дитину впливають по-різному.

При цьому не слід як недооцінювати, так і переоцінювати роль батьківського впливу, оскільки існують чинники, що обмежують ефективність цього впливу. На думку І.Кона, такими чинниками є:

1) вік дитини (в ранньому дитинстві ключовою фігурою є мати, пізніше вплив батька прирівнюється до материнського, пізніше на зміну їм приходять однолітки та суспільні інститути соціалізації);

2) стать дитини (міра батьківського впливу та успіх у вихованні дітей залежать від статі дитини. Позасімейне оточення є більш важливим для хлопця, ніж для дівчини);

3) існування інших агентів соціалізації (в межах родини та поза нею);

4) ступінь відмінності в умовах життя, ціннісних орієнтаціях між поколінням батьків та поколінням дітей;

5) амбівалентність батьківських почуттів та їх соціально-психологічних наслідків (посилення батьківської турботи і, разом з тим, обмеження внутрішньої свободи дітей сприяє формуванню соціальної безвідповідальності);

6) компенсаційні механізми соціалізації, які урівноважують або зводять нанівець виховні зусилля батьків.

Крім того, відсутність одного з батьків створює передумови до порушення гармонійного розвитку особистості і, відповідно, до ускладнення механізмів соціалізації особистості. Найбільшу користь батьківська та материнська любов приносить в єдності.

Кожна сім'я характеризується певною системою норм, що регулюють взаємовідносини між її членами .

Сімейні норми – це установки і правила поведінки у сімейній взаємодії, спосіб, механізми регулювання стосунків між подружжям, батьками та дітьми, а також іншими родичами . Формами прояву сімейних норм є вимоги, настанови, поучіння, деталізовані правила і приписи. Дотримання сімейних норм контролюється за допомогою формальних і неформальних санкцій. Особливо дієвими виявляються такі негативні неформальні санкції як здивування, зневага, незадоволення, глузування, погрози.

Особливістю сім'ї як соціального інституту є те, що на відміну від формальних об'єднань людей, відносини між її членами реалізуються одночасно у площині формальних і неформальних стосунків. Добробут і конфлікти в родині багато в чому залежать від ступеня відповідності формальних і неформальних стосунків у родині.

Найбільш загальним фактором, що характеризує сім'ю є психологічна атмосфера, психологічний клімат родини, який ще називають морально-психологічним.

Морально-психологічний клімат – це умови, що сприяють або заважають успішній взаємодії членів сім'ї та їх особистісному розвитку, виникають внаслідок сукупності настроїв і стосунків членів сім'ї. В основу сприятливого клімату покладено подружню сумісність. Сприятливий клімат має наступні ознаки: єдність поглядів, думок, ціннісних орієнтацій, згуртованість членів родини; можливість всебічного розвитку особистості; доброзичлива вимогливість між членами сім'ї; почуття захищеності; взаємодовіра і взаємоповага; потяг до сумісного проведення дозвілля та виконання домашніх обов'язків; відкритість сім'ї, повноцінні зовнішні контакти. Але може бути і атмосфера прихованої

ворожості, недовіри, формалізація стосунків, дріб'язкова опіка, незадоволення один одним навіть до емоційного відчуження.

Порушення емоційних відносин у сім'ї негативно впливає на формування особистості. Стосунки між матір'ю та батьком мають вирішальний вплив на соціалізацію дітей, оскільки холодність матері щодо чоловіка та перенесення всіх почуттів на дітей призводить до гіперопіки, що гальмує становлення соціальної компетентності останніх. У випадку безперервної критики з боку батька стосовно дружини формується неповага до двох батьків. Якщо у батька з матір'ю негаразди між собою, діти рано чи пізно починають об'єднуватись у коаліції з одним з батьків проти другого. Як вважає А.Адлер, якщо мати демонструє повагу та почуття лише до чоловіка, а між дітьми та матір'ю існує емоційний вакуум, то така ситуація призводить до формування у дітей почуття непотрібності, невпевненості у собі, потенційні можливості яких залишаються нереалізованими.

Дисгармонійні відносини в сім'ї, особливо між батьками, корелюють з виникненням психічних порушень та формуванням делінквентності у дітей (Є.Н.Туманова). Відсутність емоційного контакту між батьками та дітьми спонукає останніх на пошук авторитетів та емоційно значущих людей поза родиною. Сім'я з нездоровою морально-духовною атмосферою прищеплює аморальний спосіб життя (В.В.Ремезова). Несприятливий психологічний клімат сім'ї сприяє з більшою вірогідністю захворюванням дітей, ніж інфекції; негативний емоційний стан заважає гармонійному, повноцінному та вільному розвитку особистості (Т.А.Ушакова). Сімейне неблагополуччя (конфлікти та бідність) впливає на формування дитячої депресивності, асоціальних проявів (Ч.Венар, П.Кериг). У таких випадках сім'я є джерелом травматизації особистості. Відкриті конфлікти між батьками в присутності дитини збільшують ризик виникнення проблем у дитини, конфлікти є своєрідним медіатором розвитку дитячої психопатології. Стратегії виховання конфліктуючих батьків відрізняються непослідовністю та ірраціональністю; чим більшу вербальну та фізичну агресію батьки проявляють між собою, тим більше вірогідність проявлення агресії стосовно дитини. Батьківські конфлікти мають на хлопців та дівчат різний вплив. Дівчата, які хворобливо реагують на батьківські проблеми, інтерналізують конфлікт і відчувають власну провину та відповідальність. Хлопці під впливом батьківських сварок стають більш агресивними (Л. БергКросс).

Отже, наступним чинником, що впливає на процеси соціалізації особистості, є психологічний клімат сім'ї, який ми визначили головним критерієм

визначення благополуччя сім'ї. Неповна благополучна сім'я створює кращі умови для соціалізації особистості, ніж повна неблагополучна сім'я.

Структурна деформація сім'ї обумовлює ризик неуспішної соціалізації через високі протекціоністські тенденції материнської турботи, в монобатьківських високий ризик емоційного відчуження, що також не найкраще впливає на розвиток особистості та породжує невпевненість і низьку самооцінку. Тому є доцільним надання компенсаційного впливу в материнських сім'ях у вигляді збільшення вимог, наданні більшої свободи та самостійності, а в батьківських – додаткового емоційного тепла та турботи.

Таким чином, можемо констатувати, що наступним чинником, який впливає на психосоціальне становлення підлітка, є стиль материнської/ батьківської любові, який вказує на рівень педагогічної компетентності батьків та впливає на якість батьківсько-дитячих стосунків.

Ще одним чинником, який суттєво впливає на стиль батьківської турботи, є особистість дитини. Як батьки впливають на дітей, так і діти мають вплив на батьків. Дослідниця Л. Берг-Кросс описує поведінкові реакції дітей, які провокують батьківський гнів, впливають на вибір батьківської виховної стратегії та, відповідно, на психологічний клімат сім'ї:

- неслухняність підлітка;
- мати бачить, що підліток робить ідентичні з нею помилки;
- суперництво сіблінгів;
- вторгнення старшого підлітка в особисте життя батьків;
- батьківська втома від підлітка, який постійно висуває певні вимоги;
- підліток уникає матері/батька або уникає спілкування з ними;
- соціально некомпетентні дії підлітка;
- ревності, що старший підліток робить будь-що краще, ніж мати/ батько;
- підліток проявляє характер (або в діях, або емоційно);
- своєю поведінкою в суспільному місці старший підліток ставить матір/батька в незручне становище.

Налагодження позитивних батьківсько-дитячих відносин та авторитетний вплив матері/батька будуть сприяти формуванню якостей, необхідних для успішної соціалізації.

Зв'язок між батьками і дитиною абстрактно характеризується тим, що по-перше, кожен із батьків був дитиною і, відповідно, пережив дитячий бік цієї соціальної ролі, по-друге – кожна дитина в майбутньому стане кимось із батьків і відповідно ознайомиться з іншою характеристикою цієї ролі. В такий спосіб, на зв'язку між батьками і дитиною відображаються засвоєні в дитинстві моделі.

Окрім того, дитина (особливо у підлітковому віці) опиняється в системі відносин і ставлень до світу, опосередкованих стосунками між батьками. Наприклад, оскільки мати є представником своєї культури, носієм її норм і цінностей, вона стає першою людиною, яка закладає в дитини підвалини їхнього подальшого формування.

Від матері багато в чому залежить формування Я-концепції особистості та її важливого компонента – самооцінки. Особливо це стосується професійної діяльності матері і соціальний статус. В емоційних стосунках з матір'ю формується емоційне ставлення дитини до світу, досвід адаптації до соціального середовища. Емоційне ставлення до людей і життєвих ситуацій, взаємодія з ними є тією формою, в якій матір надає зразки визначення і оцінювання людей і ситуацій.

На від відміну від матері, яка біологічно пов'язана з дитиною, батько в різних культурах може виконувати різні функціональні ролі. В зв'язку з цим, вплив батька на соціалізацію дитини в родині багато в чому визначається його традиційним становищем і функціями в родині відповідно до традицій і культури оточуючого середовища. Важливим є також суспільно-економічний стан суспільства, який існує на момент функціонування сім'ї і визначає соціально-економічний статус чоловіка.

Вплив батька на соціалізацію дитини можна поділити на дві форми: опосередкованого і неопосередкованого впливу.

В першій формі домінують особистісні якості батька – інтелект, захоплення, інтереси, засоби проведення дозвілля, ставлення до дітей і ступінь залучення його спільної з ними діяльності. Опосередкований вплив здійснюється під впливом соціального статусу батька, його матеріальним і суспільним статусом.

На відміну від матері батьки взаємодіють з дітьми переважно під час гри, які відрізняються незвичністю, непередбачуваністю, що надзвичайно подобається дітям. В такий спосіб батько стає своєрідним поціновувачем досягнень дитини, впливаючи на формування її самооцінки і внутрішнього світу в цілому.

Стартовий потенціал дитинства є дуже важливим для процесу соціалізації. Проблеми превенції та подолання шкільної дезадаптації, яка виявляється у порушеннях успішності, поведінки та міжособистісних взаємодій, актуальні для 25-30% дітей уже в молодших класах. Тобто сім'я є важливою ланкою у вирішенні загального завдання особистісного розвитку дітей. По тому, як сім'я впливає на дитину, можна зробити висновок, в якій сім'ї росте дитина: сприятливій, суперечливій, несприятливій. Норми поведінки, характер

взаємовідносин між людьми, ціннісні орієнтації дитина засвоює в сім'ї. Якщо її люблять, рахуються з нею (сприймають як особистість), спілкуються, грають, то вона відкрита для комунікацій, енергійна, допитлива, здорова, щаслива, активно відбувається розвиток інтелекту почуттів, волі. Атмосфера в сім'ї формує основні риси особистості:

- здатність до сумісних дій;
- уміння до обговорення питань, які не співпадають з особистою позицією;
- прояв або відсутність агресивних тенденцій тощо.

На думку Е.Берна, життєвий план (сценарій) формується ще в дитинстві під впливом батьків, а потім поступово розгортається. Це психологічний імпульс, що з великою силою штовхає людину вперед, назустріч долі, часто незалежно від протидії чи вільного вибору. Цей план охоплює різні аспекти життя. Найбільш важливим з них є міжособистісне спілкування як основа соціалізації особистості. Надії, бажання, амбіції, прагнення, плани людини – все це реалізується в процесі соціалізації.

Суттєво впливає на процес соціалізації, відмічає Л.Малицька, рівень розвитку соціального інтелекту. Він забезпечує розуміння вчинків і дій, вербальної продукції людини, а також невербальних реакцій: міміки, поз, жестів. Соціальний інтелект є когнітивною складовою комунікативних здібностей людини. Виконуючи регулюючу функцію в міжособистісному спілкуванні, соціальний інтелект забезпечує соціальну адаптацію особистості. Виходячи з цього, виховуючи дитину, батьки мають міркувати, який досвід набуває дитина в сім'ї та за її межами, які в неї інтереси, чи набуває організаторських здібностей, чи може активно включатись у різні види діяльності, який у неї рівень пізнавальної активності, як поставлена мова, який словниковий запас дитини, чи впевнена вона у собі, який рівень спілкування з оточуючими тощо.

Л.С. Ви готський підмічав: якщо школяр навчається за програмою, яку йому запропонував дорослий, то дошкільник сприймає цю програму в тій мірі, у якій вона стала його особистою. Тобто у батьків шлях один – застосування тих видів діяльності, які відповідають віку дитини.

Загально визнано, що сім'я володіє великими природними можливостями виховання. Це зв'язано з особливостями перших кроків життя і розвитку дитини, можливістю спиратися на виховну силу традицій і обрядів, циклічністю повторення «виховних ситуацій» тощо. Через це виховні завдання і функції родини виходять за межі лише власних інтересів. У дійсності сім'я одночасно

дбає і про власну міцність, і про виховання громадянина. В обох випадках йдеться про велику суспільну значущість сімейного виховання.

Таке трактування сімейного виховання гостро ставить проблему соціального статусу самої сім'ї. Очевидно, що вона може виконувати свою виховну місію повноцінно лише за умови свого самоствердження, самозміцнення і самовдосконалення. Слабка і нестійка сім'я не може бути вагомим чинником ні національного, ні сімейного виховання.

Навпаки, лише сім'я, яка має міцний суспільний статус, може виконувати і власні, і загальнонаціональні завдання у системі виховання. Так сімейне виховання (що впливає з потреб самої сім'ї) стає ключовим моментом всього українського виховання. Ось чому сильна сім'я – передумова сильного суспільства. На цю обставину звертає увагу Г.Ващенко. Він переконаний, що сімейне виховання безпосередньо переноситься на суспільство. На його думку, стародавній Рим тримався на міцній сім'ї, бо любов до родини ставилася за основу високого патріотизму, пошана до батьків і старших – за основу дисципліни в громадському житті та у війську, вихована в родині працездатність – за основу працездатності в громадському й державному житті, родинна мораль – за основу громадської моралі.

Носієм і виразником сімейних вартостей є сама родина – вчинки окремих членів, стосунки між ними. Їх ставлення до світу тощо. Звідси, як вважає М.Стельмахович, найкращим є таке родинне виховання, коли дитина «сама бере» вартості з практичного життя; вона «як губка, вбирає все, що бачить у себе вдома». Дитина, вихована в нормальних родинних умовах, не уявляє собі майбутнього життя поза сім'єю, формує в собі духовну потребу в ній.

Для того, щоб на даному етапі розвитку суспільства сімейне середовище дійсно впливало на соціалізацію дитини, необхідне виконання цілої низки специфічних теперішніх вимог до сфери сімейного виховання:

а) відродження духовних основ родини, спираючись на традиції, історію, культурні надбання;

б) подолання залишків феодално-деспотичного ставлення до дитини як до дорогої власності. Опікування дітей до глибокої старості, що руйнує будь-які паростки власної гідності, характеру дитини. За цих умов не залишається місця ні для духовності, ні для природного демократизму. Не поважаючи волю дитини, батьки заважають становленню почуття її самовідповідальності, що є необхідною умовою демократизації людини, а, отже, входження її в нове життя;

в) на сімейний етап виховання припадають переважно і важливі завдання «корекції національного характеру», розвиток вольових якостей дитини, долання егоцентризму тощо (О. Вишневський).

Очевидно, що всі ці та інші актуальні завдання передбачають довготривалу працю, а також відповідну переорієнтацію культурних чинників, які мають вплив на сучасну сім'ю, особливо телебачення, радіо, преси, церкви та інше.

2.2. Розвиток і самореалізація особистості в умовах загальноосвітнього закладу

В науковій літературі з проблеми освіти можна нарахувати велику кількість освітянських цілей і задач, які можна узагальнити таким чином: трансляція існуючих в культурі способів дії з матеріальними і символічними об'єктами; навчання рольовим моделям поведінки в суспільних відносинах домінування/підпорядкування; трансляція ціннісних уявлень і моделей ідентифікацій. За своєю сутністю перераховані задачі означають формування у особистості в процесі освіти моделі світу, яка б мотивувала людину на формування особистісних якостей, головними з яких є психологічна і організаційна готовність до орієнтації на власні сили у виконанні життєвих задач, високий рівень мотивації до досягнення життєвого успіху, здатність до накопичення, відновлення і раціонального використання життєвої енергії. Йдеться про систему освіти, що спрямована на соціалізацію особистості [Москаленко, с.97].

Глибокі соціальні, духовні й економічні зрушення, що відбуваються на межі третього тисячоліття в Україні, спонукають до реформування системи освіти, яка має сприяти утвердженню людини як найвищої соціальної цінності, найповнішому розкриттю її здібностей, задоволенню різноманітних освітніх потреб, забезпеченню пріоритетності загальнолюдських цінностей, гармонії стосунків людини і навколишнього середовища, суспільства і природи. У підготовці такої людини особливу роль виконує загальноосвітня школа, де інтегруються науково-методичні засади формування особистості. Загальнотеоретичною основою сучасного етапу реформування української школи визнається парадигма особистісно орієнтованої освіти, яка, за твердженням філософів, психологів, педагогів, має будуватися на ґрунті сучасних наукових уявлень про потреби сучасної особистості і суспільства, про особливості їх взаємодії.

Розв'язання цих проблем ставить перед вихователями (вчителями, батьками) завдання, які знайшли відображення в Законі України «Про освіту» та Законі «Про загальну середню освіту», де наголошується про необхідність формування і розвитку соціально активної гуманістично спрямованої

особистості з глибоко усвідомленою громадянською позицією. Нові вимоги виховання обумовили появу Національної доктрини розвитку освіти України у ХХІ ст., в якій визначається, що в основу національного виховання мають бути покладені принципи гуманізму, демократизму, єдності сім'ї та школи, наступності та спадкоємності поколінь. За останнє десятиріччя докорінно змінилися цілі і завдання виховання школяра, зміст цього процесу, методи й умови становлення особистості. Все це потребувало критичної переоцінки того стану, який склався у системі шкільної освіти, і здійснення нового підходу до вихідних позицій у розвитку школяра.

Розвиток людини – це процес становлення і формування особистості під впливом зовнішніх і внутрішніх, керованих і некерованих факторів. Потенційні можливості навколишнього середовища слід уміло використовувати в процесі виховання. У середовищі, під його впливом, людина соціалізується. Через неї відбувається успадкування і перетворення індивідами соціального досвіду у власні установки, орієнтації, навички, уміння, здібності тощо. Її мета – допомогти дитині адаптуватися в суспільстві, засвоїти досвід старших, зрозуміти своє покликання, знайти шляхи найефективнішого самовизначення. Результатом соціалізації є активне відтворення особистістю набутого соціального досвіду у діяльності та спілкуванні.

У процесі розвитку наук про дитину сформувалася сукупність поглядів на соціалізацію, що об'єднує такі ідеї:

- про нерозривний зв'язок з освітою та вихованням;
- про зв'язок соціалізації з адаптивними процесами;
- про соціальні контакти як одну зі змістовних сторін соціалізації;
- про значення самосвідомості, соціальної орієнтації та розвитку мови для успішної соціалізації.

У контексті цих ідей соціалізація розглядається як набуття людьми соціального досвіду та ціннісних орієнтацій, потрібних для виконання соціальних ролей. Основними інститутами соціалізації багато вчених визнають систему освіти і виховання. Виховання є провідним і визначальним початком соціалізації.

Сьогодні на проблему соціалізації особистості звертають увагу І. Д. Бех, О. А. Головатий, А. Й. Капська, Д. В. Ольшанський та ін. Вони вважають, що зовнішні обставини впливають на дитину через внутрішні умови, через ті якості, що в неї сформувалися раніше. При цьому в організмі, що розвивається, виникають суперечності між вимогами, які ставить суспільство до особистості, і тим, чим вона володіє. Звідси прагнення людини до подальшого пізнання світу,

до збагачення свого досвіду. Світ стає іншим. Очевидно, що тільки людина з широким особистісним діапазоном можливостей, розвиненим інтелектом здатна до творчого індивідуального самоздійснення. «Оновлення нації завжди починається в головах мислячих її членів і, поступово поширюючись за межі цього гурту, опускається до низів суспільства», – стверджував У. Джеймс у своїй книзі «Психологія в бесідах для вчителя». Він намагався звернути увагу «педагогічної молоді на плинність духовних явищ», на необхідність, виходячи з цього, трактувати виховання як організацію сили людини і тих тенденцій її поведінки, які повинні пристосовувати до оточуючого його суспільного і фізичного світу.

Пізніше М. В. Шелгунов у своїй роботі «Листи про виховання» писав: «Де той загальний дух, який живив би усіх одним прагненням і кожній людині вказував одну і ту ж мету – не матеріальну, а вищу, благотворно діючу на підняття його духу?» Нав'язуючи дітям свої тенденції, свої упереджені ідеї, – вважав він, – ми створюємо з них рабів, а не вільних людей, ми тільки змінюємо лівреї рабства, а не творимо людей, які повинні думати, діяти по-своєму і самі створювати свої обставини.

Аналіз ролі та діяльності різних соціальних груп та інституцій як середовища та агентів соціалізації дозволяє виокремити якості і роль суспільної освіти і в особливості, такого освітнього закладу як школа.

Школа – це спеціалізована суспільна установа, метою якої є саме створення базових особистісних умов і можливостей подальшої соціалізації молоді в інші соціальні групи та спільноти через навчання, виховання, розвиток і базову соціалізацію.

Школа, система освіти в цілому, уособлюють соціалізаційний вплив культури суспільства як такої, вплив головної культурної традиції у взаємодії з культурною периферією, всією системою суспільних субкультур – регіональних, конфесійних, професійних тощо.

Освіта, як особлива інституція, залежить у своїй організації від особливостей структурних і функціонування інших суспільних підсистем – економічної, політичної, соціальної і, в той же час, суттєво впливає на їх організаційну структуру і життєдіяльність. Цими обставинами визначається об'єктивний зміст щодо якостей молоді та форм її соціалізації як мети педагогічної діяльності. Це замовлення існує і виявляється як сукупність соціальних запитів, очікувань і вимог до молодих членів суспільства, і відповідно – до педагогів та всієї системи загалом. В дійсності – соціалізація в школі являється державною та освітньою політикою в дії. В такий спосіб система

освіти молоді є тим з'єднувальним ланцюжком між потребами суспільства та життєвими планами молоді. Ефективність шкільної соціалізації безпосередньо пов'язана з тим, наскільки тісно узгоджені потреби суспільства, система освіти і професійна підготовка молоді та її життєві плани.

В педагогічній науці школа розглядається як спеціально створений державний заклад, головним завданням якого є соціальне виховання дітей та молоді. В соціальній педагогіці існують два підходи щодо визначення ролі та функцій сучасної школи. Перший підхід характеризує школу як соціальну інституцію, яка виконує такі функції: культурно-освітню, регуляторно-виховну, комунікативну, організаційно-управлінську, соціально-інтегративну, суспільно-політичну.

Сучасна загальноосвітня школа як інститут соціального виховання становить собою.:

- освітньо-виховний заклад, що реалізує функцію виховання через освіту учнів;
- організацію (загальношкільну та мережу первинних), що здійснює вплив на школярів у процесі життєдіяльності у позанавчальний час;
- соціально-психологічну групу, вплив якої на учнів відбувається під час неформального спілкування та вільної життєдіяльності, що не зорганізується педагогами.

Сьогодні школа розглядається як відкрита соціальна система, включає:

- розширення соціальних контактів школи із сім'ями;
- взаємодію школи із закладами додаткової освіти, культури, іншими соціальними інститутами;
- інтеграцію зусиль педагогів із широким колом громадськості;
- проведення уроків, позаурочних занять за межами школи: у майстернях, лабораторіях, на свіжому повітрі тощо

У системі соціального виховання визначають три взаємопов'язаних напрями діяльності школи та інших соціальних інститутів:

- передання (організація) соціального досвіду учням, створення необхідних сприятливих умов для повноцінної самореалізації, саморозвитку особистості, її само актуалізації у близькому оточенні, самовиховання у напрямку, бажаному для суспільства; активізація усіма суспільними засобами інтелектуального, емоційного, морального, культурного, фізичного та інших напрямків розвитку особистості;
- створення сприятливого середовища в сім'ї та її близькому оточенні, формування у мікросередовищі соціально значущих групових і колективних

норм, орієнтацій і цінностей як основи сприятливого емоційного психологічного клімату, сприяє збереженню референтної значущості цього оточення для особистості;

- ресоціалізацію та соціальну реабілітацію, профілактику правопорушень у дітей, підлітків та молоді, забезпечення соціального захисту школярам з особливими потребами з метою подолання їх соціальної дезадаптації та включення в життя.

Згідно іншого підходу, школа виступає одним із мікрофакторів соціалізації особистості, уніфікуючи її розвиток, визначаючи не лише майбутні професійні можливості молодого покоління, але й їхні особистісні характеристики.

У шкільній соціалізації проявляються усі складники соціалізації: стихійна соціалізація, відносно-спрямована соціалізація, виховання та само зміна, саморозвиток особистості.

Стихійна соціалізація стає можливою завдяки відкритості даного закладу, що проявляється через постійний обмін інформацією з навколишнім середовищем. Передбачаючи негативні наслідки та реагуючи на прояви стихійної соціалізації, школа організує діяльність щодо створення додаткових підтримувальних або контру мов для формування у дітей образу світу з певними позитивними характеристиками за допомогою усіх доступних школі засобів.

Школа – спеціально створений державний заклад, головним завданням якого є соціальне виховання певних вікових груп населення. В межах виконання своїх виховних функцій школа організує життєдіяльність школярів, в якій відбувається само зміна учня – процес і результат усвідомлених, цілеспрямованих зусиль людини, спрямованих на те, щоб стати іншим. Шкільна життєдіяльність по відношенню до само зміни особистості може характеризуватися як: та, що підтримує позитивні само зміни; та, що гальмує само зміни; та, що провокує деструктивні форми само зміни

Отже, шкільна соціалізація – це багатогранний процес, який включає педагогічні (виховання та самовиховання) і соціальні (об'єктивні умови життєдіяльності, соціальні інститути) впливи, які відбуваються в поглядах і проявляються в поведінці учнів.

У структурі шкільної соціалізації вирізняють три головні її етапи: початковий, базову та після базову. Вони співвідносяться з віковими та освітніми рівнями розвитку особистості, хоча і не завжди збігаються повністю

Етапи шкільної соціалізації (довкілля, початкова, основна і старша школи) є послідовними складовими цілісного і багатовимірного педагогічного процесу. Його метою є забезпечення базових особистісних підвалин життєвої готовності,

соціальної компетентності та адекватності дитини. Ця мета утворює спільний наскрізний зміст етапів шкільної соціалізації і є внутрішньою підставою їх послідовного смислового взаємозв'язку та наступності. Фрагментація цілісної структури шкільного соціалізаційного процесу відбувається внаслідок вікового психофізичного та соціального розвитку учнів. Завдяки цьому етапи шкільної соціалізації безпосередньо корелюють із загальними етапами навчально-виховного процесу. Межі між етапами є умовними і значною мірою залежать від індивідуальних особливостей соціальних умов життя кожної дитини.

Перед початком шкільної соціалізації має місце дошкільна фаза, яка збігається у часі із соціалізацією дитини в сім'ї та дошкільних закладах, що є провідними агентами соціалізації в цей час. Даний етап соціалізації дитини можна позначити як етап соціальної гри. Та спілкування, які є практичними механізмами соціалізації дитини.

Вступ (прийняття) дитини до школи, освоєння нею класу і школи як первинної соціальної групи, прийняття статусу і виконання ролі учня є, як фазою, так і інструментом шкільної соціалізації.

Етап молодшої школи науковці позначають як початок соціального навчання. Провідними завданнями шкільної соціалізації на цьому етапі визначають розвиток комунікативних у групових навичок поведінки школярів, формування і коригування базисних уявлень про власну особистість та навколишню дійсність, підвищення мотивації до колективної та індивідуальної праці, формування вміння навчатись як передумови подальшого успішного навчання і професійного спрямування. Формами і методами, які використовуються в соціалізаційному процесі є індивідуальні та групові форми роботи, ігрові та наочні методи, практичні заняття з оволодіння соціальним досвідом, видовищні та святкові заходи. Провідними різновидами соціалізуючої діяльності є спілкування і навчання.

Період соціалізації дитини в середній школі поділяється на два етапи, які послідовно реалізують зміст і завдання усього названого періоду в цілому.

Зміст етапу соціалізації в середній школі вирізняється більшою інформаційною насиченістю і функціональною різноманітністю соціалізуючої роботи з учнями. Подальшого розвитку набувають навички соціальної поведінки, відбувається ознайомлення учнів з економічним, політичним, правовим, виробничим та ін.. моментами суспільного співжиття, заохочується самостійність та ініціатива у присвоєнні про соціальних навичок поведінки, заохочується підготовка учнів до переходу від переважно адаптивних форм соціалізації до

активного формування власного образу «Я», проектування соціального майбутнього.

Провідним видом соціалізуючої діяльності в цей період є навчання і практична дія. Форми і методи цієї діяльності орієнтовані на створення умов щодо вияву учнями самостійності, нестандартності поведінки як форми утвердження індивідуальних і соціальних виявів власного «Я». Серед них- метод учнівських проектів, застосування різних форм учнівського самоврядування та індивідуально-адаптованого навчання, профорієнтаційна робота тощо. Узагальненим наслідком другого етапу середньої соціалізації стає усвідомлення учнями власних життєвих перспектив і можливого місця і ролі в суспільному житті.

Провідним девізом соціалізаційної роботи із старшокласниками є інформативність. Особливо це стосується динаміки суспільних процесів – ідеологічних, соціальних, виробничих. Інтенсивність їх проходження передбачає підбір адекватних форм реалізації у змісті та методах освіти, формах позакласної роботи. Завдання агентів шкільної соціалізації в такому контексті не тільки забезпечити доступність інформації, яка необхідна для успішної подальшої соціалізації молоді, але й спрямувати навички правильної її інтерпретації та використання.

Провідними різновидами соціалізуючої діяльності на цьому етапі є організація молодіжного дозвілля як важливого джерела набуття соціальних знань і соціального досвіду, застереження молоді від участі в антисоціальних неформальних молодіжних угрупованнях.

У використанні форм і методів соціалізуючого впливу школи зростає значення індивідуальної консультативної допомоги учням з метою діагностики їхніх особистих здібностей і можливостей на порозі життєвого самовизначення, проведення молодіжних акцій і свят, організація молодіжних клубів і товариств.

Провідною сферою діяльності на цьому етапі шкільної соціалізації є духовне життя молоді.

Головними напрямками шкільної соціалізації в процесі життєвої підготовки школярів науковці визначають:

1. Особистісний напрямок. Він визначає становлення особистості як соціальної істоти у сфері її внутрішніх самовизначень і відносин. Становлення внутрішньої структури особистості відбувається через формування самосвідомості і ставлення до себе, розгортається у внутрішньому діалозі, активізації механізмів довільної самокеруваності поведінки і творчої діяльності. Результати цього процесу – підпорядкування потреб і мотивації вищим рівням свідомості і духовності.

2. Міжособистісний напрямок. Це сфера становлення і розвитку знань і умінь, які забезпечують їй можливості спілкування та спільної діяльності з іншими. Змістом цього напрямку є оволодіння мовою та іншими засобами комунікації. Серед них: здатність до співчуття та співпереживання, культура сприйняття та розуміння іншого, передбачення його вчинків та поведінки загалом, витоків цієї поведінки та життєвих позицій.

3. Формування мистецтва поведінки у конфліктних ситуаціях, здатність передбачати можливі міжособистісні непорозуміння і за можливості їх уникати або розв'язувати є найважливішим завданням і метою цього напрямку.

4. Соціально-груповий напрямок, в межах якого молода особистість має оволодіти у школі базовими алгоритмами колективної поведінки, виникнення феноменів солідарності, особистої конформності та ініціатив. Соціальне становлення особистості у цій площині набуває форм етнізації, початкової професіоналізації, соціальної групової само ідентифікації тощо.

5. Політично-правовий напрямок передбачає формування передумов поступового входження молоді у множину громадянських юридично-правових, громадських та ін.. відносин. Критеріями успішності його реалізації є оволодіння школярами методами діяльності, знаннями та вміннями, що необхідні для виконання відповідних ролей і взаємодії з відповідними суспільними інститутами – державою, політичними партіями і громадськими об'єднаннями тощо.

6. Економічний напрямок соціалізації молоді в школі передбачає підготовку молоді до розуміння і свідомого ставлення до збереження екологічної рівноваги як умови виживання людського роду. Особливим аспектом цього напрямку є формування правильного розуміння людського тіла, становлення культури фізичного життя.

Кінцевою метою шкільної соціалізації на кожному з її напрямків є формування готовності молодої людини бути учасником відповідної сфери суспільного життя.

2.3. Групи ровесників як фактор соціалізації

Кожний етап розвитку людини в процесі соціалізації особистості характеризується формуванням певних потреб, інтересів, мотивів діяльності і поведінки, ціннісними орієнтаціями. Особливо яскраво вони виявляються і впливають на спосіб життя людини в підлітковому та юнацькому віці, коли на перший план виходять потреби у самовизначенні, самоствердженні, самореалізації, самостійності. Ядро особистості підлітка може бути реалізоване

в певному середовищі, яким для нього стає група ровесників, що виконує на цьому етапі для молодого людини роль важливого інституту соціалізації.

Група ровесників – це об'єднання людей не обов'язково однакового віку. До неї можуть входити люди, які хоча й відрізняються за віком на кілька років, але об'єднані системою відносин, спільними загальними цінностями або ситуативними інтересами та вирізняють себе від інших певними ознаками виокремлення, тобто мають «Ми»-почуття.

Групи ровесників можна класифікувати за кількома автономними параметрами.

За соціально-психологічним статусом вони діляться на групи приналежності, у яких людина входить реально (шкільний клас, спортивна секція, клуб або компанія приятелів), і референтні групи, на які людина подумки орієнтується та з думкою яких співвідносить свою поведінку і самооцінку (вона може входити в таку групу, але може й не бути її членом).

За типом лідерства вони можуть бути демократичними або авторитарними.

За просторовою локалізацією вони можуть бути дворовими, квартальними, функціонувати у межах якої-небудь установи або закладу (школа, клуб, секція).

За ціннісним спрямуванням групи можуть бути просоціальними (соціально-позитивними), асоціальними (соціально нейтральними) і антисоціальними.

За юридичним статусом та місцем у соціальній системі групи однолітків поділяють на офіційні, тобто визнані суспільством, пов'язані з державними, суспільними або приватними організаціями, що мають деяку організаційну структуру і фіксоване членство, та неофіційні (неформальні), що існують незалежно від офіційних структурі.

Групи ровесників утворюються найчастіше на підставі: територіальної близькості їхніх членів; збігу індивідуальних інтересів; наявності ситуації, що загрожує особистому благополуччю (у тому числі у колективі, у новій організації), наявності формальної організації (клас, загін пластунів і т.п.)

За тривалістю існування групи можуть бути достатньо стабільними (відомі групи, що існують по 40-50 років), тимчасовими, короткостроковими, випадково-ситуативними.

Кількісні межі групи однолітків – від двох-трьох до п'яти членів у дружніх групах, у приятельських – до семи-дев'яти, в асоціальних та антисоціальних – до кількох десятків.

У групі складаються міжособистісні відносини, що суб'єктивно переживають члени групи в особистісних стосунках. Вони об'єктивно проявляються у характері та способах взаємодії членів групи, а також у розподілі ролей у групі.

Основною дійовою особою групи є лідер, який об'єднує учасників групи спільними справами, ідеями, завданнями, здійснює заохочення і покарання (особливо в асоціальних та антисоціальних групах) Він визначає і розподіляє інші ролі, гарантує єдність, безпеку і захищеність інших членів групи. В групі може існувати декілька лідерів – емоційний, інтелектуальний. Інші ролі в групі можуть розподілятися на ролі фаворита лідера, «шестірки», «цапа відбувайла», «поганої вівці» тощо.

Характеристика груп однолітків за складом здійснюється за такими ознаками: віковий склад, статевий склад (групи молодших підлітків частіше одностатеві, а юнаків – нерідко змішані), соціальний склад (тільки школярі, тільки учні ліцею, коледжу тощо, ті й інші плюс хтось ще).

Значення групи однолітків у процесі соціалізації стабільно зростає від раннього дитинства до юності, коли це значення досягає свого максимуму, а потім з віком знижується, але не зникає навіть у похилому віці (навпаки, у цьому віці роль групи однолітків може знову стати досить важливою).

Соціалізуючі функції групи однолітків

У групах однолітків соціалізація відбувається головним чином завдяки дії таких механізмів, як стилізований і міжособистісний, але чималу роль можуть грати і традиційний, рефлексивний та механізм екзистенціального натиску.

В останні десятиліття групи однолітків стали одним із найважливіших мікрофакторів соціалізації підростаючих поколінь. Їхня роль значно зросла у порівнянні з попередніми епохами, чому сприяв ряд обставин.

Нові реалії життя суттєво впливають на видозміни сучасної сім'ї, радикальні зміни в її структурі особливо відносно українського суспільства провокують руйнування виховного потенціалу сім'ї як важливого суб'єкта соціалізації молодих людей. З іншого боку урбанізація веде до того, що все більша кількість дітей, підлітків, юнаків і дівчат живуть у містах, де мають можливість спілкуватися з більшою кількістю однолітків; це спілкування, як правило, не контролюється дорослими. Перетворення великої родини в малу, збільшення кількості однодітних і неповних родин, дезорганізація родини підвищили необхідність для молодших її членів шукати спілкування поза рідним будинком як своєрідну компенсацію дефіциту емоційних контактів з батьками. Загальнодоступне джерело знань – засоби масової комунікації – сприяє тому, що підростаючі покоління стали більш однорідними за середнім рівнем освіченості і взагалі культурного розвитку. На консолідацію підлітків, юнаків і дівчат у групах однолітків істотно впливає мода, що задає еталони не тільки одягу й зачісок, але й усього стилю життя.

Неформальні групи впливають на соціалізацію дітей, підлітків, юнаків і дівчат залежно від їхнього складу, спрямованості, стилю лідерства, а головне – від міри значимості групи для того або іншого їхнього члена.

Соціалізація в групах ровесників відбувається переважно завдяки дії яких механізмів як стилізований (субкультура) та міжособистісний. Велике значення можуть мати включення таких механізмів, як традиційний, що діє завдяки виховання членів групи на зразках поведінки вчинків найбільш «легендарних» лідерів, що збереглися в уявному або реальному досвіді «старійших членів» групи, рефлексивний та механізм екзистенційного тиску.

Соціалізуючі функції групи однолітків у дитячому, підлітковому і юнацькому віці можуть мати вікову та соціально-культурну специфіку, проте відзначаються універсальністю і полягають у наступному:

По-перше, група однолітків допомагає своїм членам відокремитися у соціумі, створюючи умови для автономізації від дорослих і батьківської родини, з одного боку, і від суспільства однолітків і вікової субкультури – з іншого. Це відбувається через залучення своїх членів до культури даної спільноти, навчання поведінці, яка відповідає етнічним, релігійним, регіональним, соціальним особливостям групи.

У процесі спілкування з однолітками у дитини, а особливо у підлітків, юнаків та дівчат складаються певні погляди, або засвоюються ті або інші норми і цінності. Це відбувається внаслідок ідентифікації себе із групою і некритичним сприйняттям домінуючих у ній поглядів, відносин, норм.

Навіть у випадках, коли точка зору на ті чи інші явища життя не відповідають встановленим у групі стандартам (незалежно від компетентності джерела інформації), отримана інформація членами групи сприймається не «чистому» вигляді, а трансформованому позицією групи.

По-друге, найважливішою функцією групи однолітків є навчання дітей, підлітків, юнаків, дівчат статевої поведінці.

У групі однолітків пізнається, засвоюється та програвється розуміння того:

- як прийнято поводитися з однолітками своєї статі;
- як прийнято поводитися з однолітками протилежної статі;
- як варто поводитися зі старшими, молодшими та дорослими залежно від своєї і їхньої статевої приналежності.

Крім того, саме у групі однолітків у підлітковому і юнацькому віці, як правило, відбувається сексуальний дебют і здобувається первісний сексуальний досвід.

Спілкування з однолітками своєї статі істотно впливає на спілкування з особами протилежної статі і виявляється дуже важливим для психосексуального розвитку взагалі, зокрема – емоційного сприйняття сфери сексуальних відносин. Розмови із приятелями та друзями (часто досить грубі) допомагають дитині, підліткові, юнаку, дівчині адаптуватися до тих змін, які відбуваються у їхньому організмі та фізичному вигляді, засвоїти та пережити у певній мірі ті хвилюючі переживання, які пов'язані із сексуальністю, що пробуджується. Неможливість виразити свої емоційні переживання, пов'язані із психосексуальним розвитком, нерідко призводить до важких душевних переживань і травм, особливо у старшому підлітковому і ранньому юнацькому віці.

По-третє, група однолітків, з одного боку, представляє собою середовище самовизначення у актуальному житті дітей, підлітків, юнаків, дівчат, а з іншого боку – джерело впливу на вибір аспектів і способів їхнього самовизначення «тут і тепер».

У групі однолітків самовизначення в актуальному житті її членів відбувається, як мінімум, завдяки:

- освоєнню соціальних реалій конкретного мікросоціуму, поселення, етноконфесійного ареалу, регіону проживання;
- навчанню способам пристосування до соціуму та уникання його деяких реалій;
- оволодінню та використанню певних форм рекреативної поведінки.

Вплив групи на самовизначення в актуальному житті може виявитися по-різному. Так, член групи може проявляти свої інтереси і, зустрічаючи розуміння з боку приятелів, друзів, зміцнюватися у своїх схильностях. Збагачуючи один одного різною інформацією, члени групи можуть дати поштовх виникненню в одного з них інтересу до тієї сфери, на яку раніше він не звертав уваги. Але в той же час спілкування у групі може руйнувати, гасити вже наявні у дітей та підлітків інтереси, схильності. У групі однолітків можуть формуватися і соціально неприйнятні, навіть соціально небезпечні інтереси.

Досвід рекреативної поведінки, що здобувається та реалізується у групі однолітків, теж досить суперечливий. З одного боку, у позитивно орієнтованих групах рекреативне спілкування може бути не тільки змістовним, але й досить повчальним. Спілкуючись у таких групах, діти та підлітки можуть прагнути розвіяти свої сумніви, затвердитися у правоті своїх думок.

З іншого боку, у дуже багатьох групах ситуація зовсім інша. Так, у групі всі можуть бути налаштовані один до одного доброзичливо та із задоволенням проводити разом багато часу. Але їхній час убивається на спільне байдикування,

смакування анекдотів і т.д. І, проте, навіть цей досвід виявляється нерідко досить корисним.

По-четверте, взаємодія у групі однолітків відіграє чималу роль у розвитку самосвідомості людини. Природно, що ця роль різна у зв'язку із статевовіковими, соціокультурними та індивідуальними характеристиками людини.

Досить істотно взаємодія у групі однолітків впливає на формування образу Я дитини, підлітка, юнака, дівчини, тому що група для них своєрідне дзеркало, що з тією або іншою мірою адекватності або перекручування відбиває їхні властивості, що проявляються у процесі взаємодії або відчуваються членами групи. Таким чином, людина одержує певну інформацію про саму себе (вона складається з результатів її дій, з реального та передбачуваного нею ставлення до неї інших людей). На основі цієї інформації в дитини, підлітка, юнака або дівчини формується певний образ самого себе. Потрапляючи у різні ситуації спілкування у групі, користуючись нормами та характеристиками, сприйнятими від її членів і із практики життя групи, діти, підлітки, юнаки і дівчата пізнають ті або інші сторони своєї особистості. Спілкуючись у групі, вони нерідко одержують про себе інформацію в оцінних термінах.

Роль групи однолітків у становленні образу Я її членів має деякі вікові особливості. Якщо молодший школяр, співвідносячи себе з однолітками, частково ще орієнтується на ті оцінки, які дає йому і його товаришам учитель, то підліток у першу чергу співвідносить себе із групою однолітків, з огляду на те, наскільки її члени схвалюють або не схвалюють певні його якості, що проявляються у справах, вчинках. Старшокласники ж пізнають себе, головним чином, виходячи із ставлення до себе приятелів, друзів, а також порівнюючи себе з лідерами (навіть неприємними їм) або з визнаними «еталонами» у групі (ерудитами, спортсменами та ін.).

На підставі уявлення про себе, що склалося під впливом групи, діти та підлітки нерідко конструюють власну лінію поведінки, будують відносини не тільки із групою, але й з оточуючими. Перекрученість сформованого образу Я може привести до того, що підростаюча людина виявляється позбавленою більш-менш чіткого уявлення про себе або це уявлення різко розходиться з її реальним образом.

По-п'яте, група однолітків – арена самореалізації людини, особливо у підлітковому і юнацькому віці.

У групі підростаюча людина одержує дійсну або ілюзорну (що найчастіше не усвідомлюється) можливість реалізувати себе і сутнісно, і зовні.

Сутнісно – тому що у компанії однолітків вона відчуває себе рівною, прийнятною, а стало бути, цінною. Це вкрай важливе відчуття, без якого важко розлучатися з дитинством, рвати емоційну пуповину, що пов'язує з батьками. Це відчуття дозволяє вважати себе на кожному віковому етапі «уже дорослим».

У той же час у групах однолітків іде й зовнішня реалізація себе: бути таким, як усі, відповідати стандартам моди, поведінки. Уже молодшого підлітка починає долати неясне занепокоєння: «чи такий я, як усі?». Чим старше він стає, тим більше цей сумнів. Наявність компанії допомагає переконатися в тому, що із цим усе в порядку. (Інша справа, що вже у старшому підлітковому віці паралельно виникає інше занепокоєння: «Невже я такий, як усі?»)

По-шосте, група однолітків відіграє провідну роль у самоствердженні людини, особливо до настання молодості.

Сама наявність групи допомагає відчути свою потрібність комусь, упевненість у собі та своїх силах. Група – джерело високої самоповаги, тому що від неї чекають (і часто одержують) високу оцінку своїх якостей, вчинків, особистості в цілому, що набагато важливіше оцінок усіх інших людей. Той, хто не має приятелів, хоча б ілюзії дружньої компанії, відчуває своє життя неповним, себе – невдахою, свої можливості – нереалізованими.

Позитивну роль у самоствердженні група грає у тому випадку, якщо взаємодія в ній не тільки інтенсивна, але і змістовна, коли підліток, юнак або дівчина не тільки відчувають себе в ній прийнятими на рівних, але й мають приятелів і друзів, коли їх позагрупові зв'язки не сприймаються товаришами та ними самими як щось далеке цій групі.

По-сьоме, взаємодія у групі однолітків може стати стимулом самозміни людини. Причому як позитивної – самовдосконалення, так і негативної – саморуйнівної поведінки. Остання особливо часто зустрічається у підліткових та юнацьких групах.

Стимулом до самозміни можуть стати як характер занять у групі, так і прагнення походити на її лідера. Самозміна у групі однолітків може мати глибинний характер, а може мати суцільно пристосувальний характер Група однолітків і відносно соціально контрольована соціалізація

Групи однолітків включені і у процес відносно соціально контрольованої соціалізації.

З одного боку, крім неформальних груп однолітків, існують і формалізовані групи, які складаються в організаціях різного типу (виховних, релігійних, виробничих, контркультурних і багатьох інших). Соціалізація в них має відносно контрольований характер, адже їхня життєдіяльність визначається

функціями, нормами, цінностями та іншими характеристиками конкретної організації.

З іншого боку, у межах будь-якої організації складаються неформальні групи однолітків, чий вплив на соціалізацію своїх членів неідентичний впливу організації, він у більшому або меншому ступені відрізняється за засвоєваними у них нормами, стилем поведінки і т.п.

2.4. Вплив етносу та релігії на процес соціалізації людини

Етнос – це історично сформована спільність людей, що володіють спільним менталітетом, стабільними особливостями культури, а також усвідомленням своєї єдності і відмінності від інших подібних утворень.

Численні дослідження показують, що кожен етнос має специфічні риси, які сформувалися протягом століть під впливом природно-кліматичних, історичних, економічних, соціальних, релігійних та інших обставин. Однак необхідно пам'ятати, що під етнічними особливостями мається на увазі система якостей не окремого індивіда, а численної групи – етносу.

У зв'язку із цим етнічні особливості як фактор соціалізації людини протягом її життєвого шляху, з одного боку, не можна ігнорувати, а з іншого боку – не треба й абсолютизувати.

Особливості психіки і поведінки, пов'язані з етнічною приналежністю людей, складаються із двох складових: біологічної і соціально-культурної.

Біологічна складова у психології окремих людей і цілих народів складалася під впливом ряду обставин. Протягом тисячоліть усі етноси формувалися на своїй етнічній території. Століттями представники конкретного етносу адаптувалися до певного клімату, ландшафту, створювали специфічний тип господарювання, свій ритм життя, свою картину світу, свої сценарії статевої ролі і соціокультурної поведінки і т.д. Усі ці особливості зберігалися у рамках етносу в тому числі завдяки тому, що його представники одружувалися усередині етнічної групи. Навіть у сучасних урбанізованих етносах до 80% шлюбів укладається між «одноплемінниками».

Ситуація така, що і сьогодні можна говорити про роль біологічної складової етнічної приналежності, з якою пов'язані, зокрема, етнічні особливості вітального розвитку людини, під якими з певною долею умовності можна розуміти, з одного боку, біологічні відмінності, що впливають на соціалізацію представників тих або інших етносів, а з іншого боку – особливості їжі, способів виховання дітей, умови і можливості для фізичного розвитку представників того або іншого етносу і т. д. Найбільш явні відмінності спостерігаються між

культурами, що склалися на різних континентах, хоча є і власне міжетнічні, але менш явно виражені.

У країнах з холодним кліматом дітей звичайно тримають у колисці спеленими як удень, так і вночі (хоча в ескімосів її можуть носити у заспинному мішку). У теплому кліматі дітей носять у хустці або на перев'язі, часто на спині людини, що про них піклується, уночі дитина спить поруч із матір'ю, одягають її легко або взагалі не одягають.

Є в наявності стійкі регіональні і етнічні відмінності у частоті тілесних контактів дитини з матір'ю, з ким дитина спить, чи годують її за розкладом або за її запитом і т.п. Те, як це впливає на розвиток дитини, видно на такому прикладі. В Уганді, де мати постійно носить дитину на собі і дає їй груди за першою вимогою, впадає в око швидкий фізичний розвиток дитини у перші місяці життя. Однак близько 18-місячного віку (після того, як її відняли від грудей і від матері) у дитини починає зменшуватися випередження у розвитку, вона відстає від європейських норм, що, мабуть, пов'язане з особливостями їжі.

Тісний зв'язок фізичного розвитку з їжею видний на прикладі Японії. Коли внаслідок стрімкого економічного розвитку і певної американізації способу життя, японці істотно змінили раціон харчування (за рахунок тваринних білків), значно змінився їх соматичний розвиток: молодші покоління стали значно перевищувати старші за показниками росту і ваги. У той же час збереження у раціоні харчування японців великої долі морепродуктів можна вважати однією із причин того, що в них найбільша тривалість життя. Припускати це дозволяє аналогічна ситуація з великою долею морепродуктів у раціоні у норвежців, що також займають одне із перших місць за тривалістю життя.

У ситуації, коли у розвинених країнах різко зменшилася необхідність у фізичних зусиллях людини (на зміну прийшли машини та механізми), велику роль у фізичному розвитку людей відіграє спорт. У тих країнах, де він став невід'ємним елементом способу життя, відзначається кращий фізичний розвиток людей. Звичайно, у цих країнах спрацьовують обидві умови – і гарне харчування, і спортивні заняття, а також третя обставина – гарне медичне обслуговування.

Недостатність цих умов у нашій країні привела до високої дитячої смертності та захворюваності, поганого фізичного розвитку великих груп дітей, підлітків, юнаків і дівчат, скорочення тривалості життя.

Таким чином, цілком очевидний зв'язок фізичного розвитку людини, обумовлений у тому числі і складом уживаної їжі, і способами вигодовування дитини, з її особистісним і соціальним розвитком, тобто із соціалізацією в цілому.

У реальному житті значно більшу роль відіграє соціально-культурна складова психології і поведінки людей. Причому досвід усиновлення дітей інших рас, з іншою культурою доводить, що соціально-культурна складова може «пересилити» біологічну. Фундаментом соціально-культурної складової психології та поведінки людей можна вважати історично сформований менталітет етносу.

Менталітет – це глибинний духовний склад, сукупність колективних уявлень на неусвідомленому рівні, властивий етносу як великій групі людей, що сформувалася у певних природно-кліматичних та історико-культурних умовах.

Менталітет етносу визначає властиві його представникам способи бачити та сприймати навколишній світ і на когнітивному, і на афективному, і на прагматичному рівнях. Менталітет у зв'язку із цим проявляється і у властивих представникам етносу способах діяти у навколишньому світі.

Дослідження показали, що у народів Півночі, які сформувалися і живуть у специфічних природно-кліматичних умовах, відзначається специфічна традиція сприйняття звуку, своєрідний етнічний звукоідеал, що впливає на особливості емоційних проявів у представників північних етносів і на поведінковому рівні.

Образно говорячи, те, що для європейця шепіт, для ескімоса – удар грому. Ще один приклад: фіни стали вживати у їжу гриби лише у другій половині ХІХ сторіччя. Дослідники пояснюють це у такий спосіб: протягом декількох сторіч фіни, живучи у суворих кліматичних умовах, вважали, що людина добуває все необхідне для життя важкою працею у боротьбі із природою. Гриби ж можна було збирати легко і просто, а раз так, то фінський менталітет не розглядав їх як щось придатне для життя людини.

Таким чином, менталітет етносу складається у процесі його історичного розвитку під впливом різних обставин. Так, важливу роль відіграють природно-кліматичні умови.

Велику роль у формуванні менталітету етносу відіграє релігія. Так, кожна галузь християнства має свій набір пріоритетів і цінностей. Для протестантизму головними цінностями є праця, аскетизм, чесність, самообмеження. Тому німці, естонці, шведи звичайно бувають дуже гарними працівниками, справними платниками податків.

У православних і католиків праця займає далеко не перше місце. Вважається, що для них набагато важливіше духовне, моральне самовдосконалення, покаяння.

Великий вплив на менталітет етносу здійснює й історія його перемог і поразок, нав'язані життям традиції та багато чого іншого.

Отже, менталітет етносу багато в чому визначає: ставлення його представників до праці і специфічні традиції, пов'язані із трудовою діяльністю; уявлення про зручності побуту і домашнього комфорту; ідеали красивого і некрасивого; канони сімейного щастя та взаємин членів родини; норми статевої поведінки, зокрема, поняття про пристойності у прояві почуттів та емоцій; розуміння доброти, ввічливості, стриманості і т.д.

РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Релігія традиційно відігравала велику роль у житті різних суспільств. У соціалізації людини релігійні організації були найважливішим, після родини, фактором. У процесі секуляризації, тобто звільнення суспільства від впливу релігії, її значення падало і у житті суспільства, і в соціалізації. Проте, у сучасному світі роль релігії, по-перше, залишається важливою, по-друге, вона відрізняється залежно від країни і конфесії (віросповідання), по-третє, її вплив став знову зростати.

Соціалізуючий вплив релігійних організацій відчувають на собі як віруючі, так і члени їхніх родин. Крім того, різні конфесії ведуть більш-менш активну роботу із залучення у свої ряди нових віруючих. Успіх цієї роботи визначається тим, скільки вдається створити на базі конфесії релігійних організацій, наскільки ефективно вони функціонують.

Важливе значення має й розвиток релігійного просвітництва і освіти, якими займаються в тому або іншому ступені усі конфесії, у тому числі і створюючи свої навчальні заклади різного типу (недільні школи, центри додаткової релігійної освіти, середні й вищі навчальні заклади).

Відродження парафіяльного життя вимагає великої кількості священнослужителів, здатних, готових і спеціально підготовлених до ведення відповідної роботи з різними соціальними та статево-віковими групами населення.

Соціалізуючі функції релігійних організацій

У процесі соціалізації віруючих релігійні організації реалізують ряд взаємозалежних і взаємообумовлених функцій.

Ціннісно-орієнтаційна функція релігійних організацій проявляється в тому, що вони пропонують своїм членам пояснення змісту та значення догматів віри, прагнуть сформувати в них певну систему вірувань (віру в Бога, безсмертя душі та ін.), повагу і благоговіння до святих, позитивне ставлення до релігійних цінностей і норм. Це здійснюється як у процесі культових дій (богослужіння у храмі, молитва та ін.), так і у різних формах релігійної освіти.

Сакральна-містична функція характеризує ті види діяльності релігійних організацій, які пояснюються містичними, тобто надприродними причинами

(участь у таїнствах, молитвах). Релігійні організації претендують на формування у своїх членів системи цінностей, орієнтованих на цілі, не з'ясовні остаточно в раціональних категоріях. Мова йде про формування сакрального-містичного ставлення до деяких речей і подій як до цінностей, що мають священне значення, наділене божественною благодаттю, силою; а також визнання того, що деякі явища, володіючи містичною природою, мають не прямо божественне джерело свого походження (сатанистський початок).

Регулятивна функція проявляється в тому, що релігійні організації культивують серед своїх членів поведінку, яка відповідає релігійним нормам. Це здійснюється у процесі колективних культових дій і всієї життєдіяльності організацій, а також через різні форми контролю (в одних конфесіях більш твердого, в інших – менш) за відповідністю життя віруючих релігійним нормам.

Комунікативна функція релігійних організацій реалізується у створенні умов для спілкування віруючих (з Богом, зі служителями культу, з іншими віруючими) у певних формах його організації, а також у культивуванні норм спілкування, що відповідають догматам і віро повчальним принципам конкретної релігії.

Компенсаторна (втішлива) функція проявляється у гармонізації духовного світу віруючих, у допомозі їм у процесі усвідомлення своїх проблем і у духовному захисті від мирських потрясінь і неприємностей. Культові дії (загальна молитва, спілкування, участь у таїнствах і т.д.) сприяють душевному заспокоєнню, віруючий знаходить моральну підтримку, сили протистояти стресам, негативним емоціям та ін. Релігія пропонує своє тлумачення таким явищам, як смерть, хвороба, життєві проблеми, допомагає віруючим виробити конструктивне ставлення до них і «стабілізувати» свій внутрішній світ.

Функція милосердя реалізується у різноманітних сферах і формах як у рамках релігійних організацій, так і за їхніми межами, завдяки чому члени організації здобувають специфічний досвід.

Різновидом функції милосердя можна вважати функцію реабілітації, тобто допомогу людям, що постраждали в результаті впливу на їхню психіку і здоров'я наркотичних засобів, алкоголю, а також впливів контркультурних організацій. Результатом такої допомоги стає не тільки звільнення від тієї або іншої залежності, але й структурування уявлень про людське буття, про місце і значимість кожної людини у суспільстві.

Виховна функція – релігійне виховання людини, у процесі якого віруючим індивідам і групам цілеспрямовано і планомірно пропонуються світогляд,

світовідчуття, норми відносин і поведінки, що відповідають принципам певної конфесії (віресповідання).

Релігійне виховання може здійснюватися: священнослужителями; віруючими агентами соціалізації (батьками, родичами, знайомими, членами релігійної громади та ін.); педагогами конфесіональних навчальних закладів (як основних – середніх шкіл, коледжів та ін., так і додаткових – недільних шкіл, біблійних кружків та ін.), у ряді країн – викладачами релігії у світських навчальних закладах; різними об'єднаннями, у тому числі дитячими і юнацькими, діючими при релігійних організаціях або під їхнім впливом; рядом світських дитячих та юнацьких організацій (наприклад, скаутів); засобами масової комунікації, що перебувають під контролем релігійних організацій.

В основі релігійного виховання лежить феномен сакралізації (від лат. *sacrum* – священне), тобто наділення явищ навколишньої дійсності священним змістом як через додання божественного змісту повсякденним мирським процедурам через їхнє обрядове освячення, так і у канонизуванні переказів про історію даного віровчення.

У процесі релігійного виховання використовуються різні форми, багато з яких за зовнішніми ознаками аналогічні формам соціального виховання (визначена система занять, семінари, лекції та ін., клуби для різних груп віруючих, святкові заходи, аматорські хори, оркестри, екскурсії і т.д.), але набувають сакрального сенсу, наповнюючись специфічним для релігійного виховання змістом.

Різноманітними є засоби релігійного виховання, які визначаються конфесіональними особливостями. Так, у християнських конфесіях такими є:

- церковне богослужіння, що залучає віруючих до церковного життя, до таїнства спілкування з Богом;
- проповідь, що повідомляє найважливіші положення віровчення і спонукає до відповідної поведінки;
- молитва, що допомагає навчитися виробляти потрібний душевний настрій;
- читання канонічних текстів (Псалтир, Євангеліє та ін.);
- сповідь, що привчає до самоаналізу і до думки про неминучість покарання за гріх (провини);
- пост, що допомагає приборкувати плоть, упокорювати гординю, виробляти стійкість;
- покута – покарання, що сприяє зміцненню у вірі і дотриманню норм відносин і поведінки.

2.5. ЗМІ (Засоби масової комунікації) як фактор соціального середовища

Засоби масової комунікації (ЗМК) – технічні засоби (друк, радіо, кінематограф, телебачення та ін.), за допомогою яких здійснюється поширення інформації (знань, духовних цінностей, моральних і правових норм і т.п.) на кількісно великі, розосереджені аудиторії.

ЗМК бувають двох видів – друкарські та електронні.

ЗМК абсолютно об'єктивно впливають на соціалізацію усіх статево-вікових і соціально-професійних верств населення. Про це свідчать статистичні дані про вжиток продукції ЗМК.

Розглядаючи вплив ЗМК на процес соціалізації, треба мати на увазі те, що безпосереднім об'єктом впливу потоку їх повідомлень є не стільки окремих індивід (хоча і він теж), скільки свідомість і поведінка великих груп людей, які складають аудиторію того або іншого конкретного засобу масової комунікації – читачі однієї газети, слухачі певної радіостанції, глядачі тих або інших телеканалів.

ЗМК можна розглядати як основу, стержень соціалізації у зв'язку з тим, що вони впливають на соціалізацію практично всього населення країни.

ЗМК і стихійна соціалізація

Вплив ЗМК на стихійну соціалізацію визначається кількома обставинами.

По-перше, ЗМК виконують рекреативну роль, оскільки багато в чому визначають дозвілсьве проведення часу людей, як групове, так і індивідуальне. Ця роль реалізується по відношенню до всіх людей, адже відпочинок на дозвіллі з книгою, в кіно, перед телевізором відволікає їх від повсякденних турбот і обов'язків.

По-друге, з рекреативною тісно пов'язана релаксаційна роль ЗМК. Для досить великої кількості людей різних віків перегляд телепрограм, прослухування музичних записів, а для деяких і читання стають своєрідною компенсацією дефіцитів міжособистісних контактів, відверненням при виникненні ускладнень у спілкуванні з оточуючими. Все це набуває специфічного відтінку, коли йдеться про підлітків, хлопців і дівчат. Нерідко вони, знаходячись на самоті, включають магнітофон, телевізор, відео, комп'ютер для того, щоб зняти відчуття самотності. Втім, цим же способом вони можуть відгороджуватися від батьків, аби не чути їхніх сварок, розмов на обридлі теми і т.д.

По-третє, засоби масової комунікації фактично є системою неформальної освіти, просвітництва для різних верств населення. Як джерело інформації і освіти ЗМК найінтенсивніше використовують люди більш старшого віку.

По-четверте, ЗМК вельми істотно впливають на засвоєння людьми різного віку широкого спектру соціальних норм і на формування ціннісних орієнтацій особистості.

По-п'яте, особливо слід зазначити те, що набирає силу тенденція перетворення ЗМК у сферу самореалізації людини. До давно існуючого листування читачів з газетами і журналами додалися передачі радіо і телебачення з прямою участю слухачів і глядачів. Розвиток електронних систем породив абсолютно новий вид комунікації і самореалізації – взаємодія людини з певними партнерами, що цікавлять її з тих або інших причин, яке дозволяє їй знайти однодумців і самовиразитися у спілкуванні з ними.

ЗМК і відносно соціально контрольована соціалізація

Виховання як відносно соціально контрольована соціалізація протягом довгого часу використовувало лише друковані засоби масової комунікації. У другій половині ХХ століття стали використовувати можливості кіно і головним чином телебачення (в основному у процесі навчання). Система соціального виховання до недавнього часу не ставила перед собою цілей підготовки підростаючих поколінь до взаємодії зі всіма засобами масової комунікації; усвідомленого використання інформаційних технологій у виховних цілях; впливи через ЗМК на життєдіяльність і становлення людини.

Більш-менш успішне досягнення цих цілей передбачає використання можливостей ЗМК для осмисленого і відносно планомірного створення за їх допомогою умов для розвитку і духовно-ціннісної орієнтації людини, її самозміни і самореалізації.

В першу чергу слід мати на увазі відродження просвітницького і повчального компонента у друкованих і електронних ЗМК як загальнодержавних, так і регіональних і муніципальних. З одного боку, це може, як показує і вітчизняний, і зарубіжний досвід, доповнювати інституційну освіту (у школах, коледжах, вузах та ін.). З іншого боку, просвітницькі і повчальні теле- і радіопередачі, рубрики і статті у газетах і журналах можуть пропонувати глядачам, читачам, слухачам матеріали, які не можуть і не мають бути присутніми в освітніх програмах, але дозволяють збудити, розвинути, задовольнити незліченні інтереси і захоплення. Тобто засоби масової комунікації можуть створити ефективні можливості для самоосвіти і самореалізації людини у практично необмеженому діапазоні.

Основне завдання соціального виховання полягає в тому, аби підготувати людину до взаємодії із ЗМК, до використання того потенціалу, яким вони

володіють, і, мабуть, головне, до критичного сприйняття тієї інформації, яка йде по каналах ЗМК.

У зв'язку з цим особливим напрямом соціального виховання стає так звана медіаосвіта – вивчення закономірностей масової комунікації. Її основні завдання: підготувати людину до життя у сучасних інформаційних умовах, до сприйняття різної інформації (навчити людину розуміти її – «декодувати» повідомлення, критично оцінювати їх зміст), усвідомлювати наслідки її дії на психіку, опановувати способи спілкування на основі невербальних форм комунікації за допомогою технічних засобів.

У школі медіаосвіта здійснюється як у межах традиційних предметів (рідної мови, образотворчого мистецтва, історії, соціальних наук, екології та ін.), так і за допомогою введення спеціального предмету. У різних країнах він називається по-різному, але має приблизно однаковий зміст. Найчастіше у нього включаються розділи: поняття про комунікацію, поняття про знакові системи і способи представлення інформації, масова комунікація та її закономірності, засоби масової комунікації та їх особливості, реклама. Останнім часом з'явилася тенденція включати у медіаосвіту навчання комп'ютерній грамотності. Розвиток медіаосвіти став одним із пріоритетів сучасного інформаційного суспільства.

2.6. Інтернет як мегафактор соціалізації

Інтернет (Internet) – глобальна (всесвітня) телекомунікаційна мережа, яка поєднує безліч комп'ютерних мереж, що надає можливість усім користувачам комп'ютерами шукати та одержувати різну інформацію, обмінюватися повідомленнями по електронній пошті, спілкуватися, робити покупки, використовувати розважальні ресурси, одержувати інтерактивні фінансові (банківські операції, гра на біржі) та інші послуги.

Роботи над створенням Інтернету почалися наприкінці 60-х років ХХ сторіччя з ініціативи (або під патронажем) Агентства перспективних досліджень Міністерства оборони США.

У наш час інформація в Інтернеті представлена у двох основних видах.

Відкрита для вільного пошуку інформація, що, як правило, регулярно або періодично обновляється, перебуває на серверах www (на цих серверах можна працювати і з графічними зображеннями). Інший вид – сервери ГРГ, які являють собою архіви інформації з тих або інших галузей, розділів, проблем, робота з ними вимагає попереднього перекладу інформації із сервера на персональний комп'ютер (чимала частина цієї інформації платна).

Інтернет – це велика бібліотека, де можна знайти тексти на будь-яку тему. При цьому Інтернет надає користувачеві можливість самому вирішити для себе, яка інформація йому корисна, а яка – ні. Відсутність зовнішніх обмежень на одержання інформації (Інтернет, крім Китаю, поки не контролюється урядом або ким-небудь) – імовірно, одна з найпривабливіших властивостей Інтернету.

Інтернет – не тільки джерело інформації, але й засіб і місце спілкування між користувачами. Тут можна знайти електронні дискусійні клуби на величезну кількість тем (таких клубів кілька тисяч), можна відкрити новий клуб для обговорення ще не порушених проблем або як альтернативний майданчик обговорення проблем, з приводу яких дискутують у вже існуючих клубах.

Усе більше поширення одержує використання Інтернету як засобу і місця освіти користувачів (як основної, так і додаткової), підготовки кадрів і підвищення їхньої кваліфікації.

Однак безконтрольність доступу до ресурсів Інтернету таїть у собі і серйозні потенційні небезпеки для людини. У глобальній мережі утримується велика кількість ресурсів порнографічного змісту, що демонструють і пропагують різні форми насильства, що популяризують різні методи маніпуляції свідомістю, що насаджують містицизм, расизм та ін.

У просторі Інтернету є присутньою певна кримінальна складова, що містить у собі різнопланові ресурси: з одного боку, – сайти терористичних організацій і груп та різних екстремістських і радикальних рухів, з іншого боку – казино, ігрові автомати, букмекерські контори, тоталізатори, які в більшості своїй пов'язані з організованою злочинністю.

Можливість вільного доступу до розповсюджуваних на електронних носіях інформаційних та інших продуктів і ресурсів Мережі створює умови для опосередкованої взаємодії користувача Інтернету зі світом і для його існування у віртуальному просторі Мережі. Інтернет породжує особливий культурний простір для своїх користувачів.

Кількість користувачів Інтернетом зростає стрімкими темпами. Тому будь-які дані про їхню кількість застарівають раніше, ніж стають широко доступними.

Уже у 2004 р. налічувалося більше 300 млн. користувачів. Однак їхній розподіл по країнах і регіонах світу дуже нерівномірний. Більша частина користувачів була зосереджена у Північній Америці (близько 150 млн.), у Європі налічувалося більше 91 млн., а у Південній Америці всього лише не набагато більше 13 млн. користувачів. У найменшому ступені Інтернет охоплює Африку (близько 3 млн. користувачів) і Близький Схід (близько 2 млн.).

Досить цікаві дані про те, хто є користувачем Інтернету. Дослідники ділять їх на кілька категорій: випадкові відвідувачі; постійні користувачі певних ресурсів; «працівники Інтернету»; ті, кого можна назвати «жителями Інтернету».

Середній вік користувача Мережі становить 35,1 рік. Користувачі Мережі відрізняються високим рівнем освіти. Найбільш великою є категорія користувачів, зайнятих у сфері освіти, за нею йде категорія користувачів, діяльність яких пов'язана з комп'ютерами, далі – професіонали в різних областях.

Ряд спеціальних досліджень дозволив виявити домінуючу мотивацію користування Інтернетом. На першому місці стоїть пізнавальний мотив (його назвали 64% респондентів), що дозволяє задовольнити потребу в пошуку і одержанні інформації різної спрямованості.

Далі вказується діловий мотив – 52% респондентів звертаються до послуг Інтернету для встановлення контактів і взаємодії з партнерами, для організації роботи установ, фірм.

Крім того, Інтернет надає користувачам можливість реалізувати свою потребу у спілкуванні з іншими людьми, знайти своє місце у групі, знайти почуття приналежності до неї. Цю потребу реалізує 51 % респондентів і, таким чином, мотив аффіліації посідає третє місце у мотивації користувачів Інтернету.

Наступним за значимістю називається мотив самореалізації (47%): пошук способів розвитку своїх можливостей, способів спілкування, формування інтересів засобами Інтернету. Говорячи про вплив Інтернету на соціалізацію регулярних користувачів Мережі, але непрямим образом і на людей з їхнього найближчого оточення, які самі не користуються послугами Інтернету.

Інтернет відіграє істотну роль у соціалізації користувачів. Однак вона може бути подвійною – і позитивною, і негативною. Позитивний характер ролі Інтернету у соціалізації людини пов'язаний із колосальними і наростаючими ресурсами Мережі здатні забезпечити більший ступінь волі користувача і мають величезний потенціал його розвитку, духовно-ціннісної орієнтації і самореалізації.

У той же час Інтернет володіє і негативним потенціалом: крім згаданих вище ресурсів Мережа несе в собі таку негативну властивість, як здатність викликати у користувачів звикання, стійку Інтернет-залежність.

Сам термін «залежність від Інтернету» виглядає суперечливим, якщо підходити до нього зі строгими медико-психологічними критеріями: ця залежність не згадується у офіційних переліках захворювань, не цілком ясні і критерії, що відрізняють цей феномен від інших людських захоплень (колекціонування, пристрасть до покупок, перегляд телепередач, гіпертрофована турбота про власне здоров'я та ін.), не менш сильно виражених, однак звичайно

не визнаних патологічними видами залежності. У найбільш широкому значенні до проявів залежності від Інтернету відносять не тільки залежність від соціальних застосувань Мережі, тобто опосередкованого спілкування, але й прихильність до азартних ігор в Інтернеті, електронних покупок та аукціонів; пристрасть до сексуальних застосувань Інтернету.

У порівнянні з іншими видами залежностей (наприклад, від алкоголю і наркотиків), Інтернет-залежність у меншому ступені шкодить здоров'ю людини, не руйнує її мозок і здавалася б досить безпечною, якби не явне зниження працездатності, ефективності функціонування у реальному соціумі. Як і наркотик, спілкування в Інтернеті може створювати ілюзію благополуччя, що здається можливістю вирішення реальних проблем, однак у дійсності цих проблем не вирішує.

2.7. Культура як система. Види, форми, рівні, соціальні функції в суспільстві

Культура є тією особливою соціальною реальністю, яка одночасно виступає і чимось зовнішнім для людини, і чимось, що становить зміст її свідомості й діяльності. Іншими словами, культура є водночас і об'єктивною, і суб'єктивною реальністю. Це й особистісна, внутрішня характеристика, і зовнішньонормативна, інституціональна складова людського життя [Москаленко, с.185].

Проблеми духовного відродження та розвитку людського суспільства завжди викликали посилену увагу вчених різних галузей наукових знань до проблем людини, вивчення потреб і факторів її формування в контексті культури. Цей підхід посідає особливе місце у дослідженнях фахівців, а саме – у вивченні процесів соціалізації особистості, опанування нею культурного досвіду суспільства на шляху її соціального формування і розвитку.

Поняття культури розвивалось історично. Як самостійний термін, що широко використовується у європейській філософії та історичній науці, культуру починають розглядати з другої половини 19 ст. Культуру визначають його як особливий аспект життя суспільства, пов'язаний із способами здійснення людської діяльності. Виникає декілька підходів до розробки проблематики культури. Перший розглядає культуру як процес розвитку людського розуму та розумних форм життя, які протистоять дикунству і варварству первісного буття людства; як історичний розвиток людської духовності. Він визначає, що прогрес розвитку людського суспільства відбувається завдяки моральній, естетичній, релігійній, філософській, науковій, правовій еволюції людської свідомості.

Особливість другої лінії розвитку розуміння культури полягає в акцентуванні уваги не на поступальному її історичному розвитку, а на особливостях культури у різних типах суспільства, цінностях та ідеях, які визначають тип його соціальної організації. Такий підхід дозволив включити у проблематику культури усе багатство матеріальної культури, етнічних звичаїв, різноманіття мов і символів.

Культурні феномени містять програми діяльності, поведінки і спілкування. Їх розподіляють на три рівні, Перший – реліктові програми, залишки минулих культур, які живуть і в сучасному світі, впливаючи певним чином на людину.

Другий рівень – це пласт програм поведінки, діяльності, спілкування, які забезпечують сьогоднішнє відтворення того чи іншого суспільства.

Третій рівень утворюють програми соціального життя, які спрямовані в майбутнє.

В процесі історичного розвитку культури формуються та функціонують особливі категорії, завдяки яким стало можливим визначення людини як об'єкта діяльності, структури його спілкування, ставлення до інших людей і суспільства в цілому, до цілей та цінностей соціального життя. До них належать категорії? «людина», «суспільство», «свідомість», «добро», «зло», «краса», «віра», «надія», «обов'язок», «совість», «справедливість» тощо. Ці категорії фіксують у найбільш загальній формі історично накопичений досвід включення індивіда в систему соціальних відносин і комунікацій. В них відображені найбільш загальні уявлення про основні компоненти та сторони людської життєдіяльності, про місце у світі, про соціальні відносини, духовне життя та цінності людини.

Видозміна суспільства завжди передбачає зміну глибинних життєвих смислів і цінностей. У якості соціального індивіда людина творіння. Вона стає особистістю завдяки засвоєнню соціального досвіду, який транслюється в культурі. Сам процес такого засвоєння здійснюється в якості соціалізації, навчання та виховання. Включаючись у діяльність завдяки засвоєнню програм спілкування, поведінки та діяльності, закріплених в культурі свого народу, людина здатна знаходити нові взірці, норми, ідеї, які відповідають її соціальним потребам. Індивідуальний досвід перетворюється в соціальний, і в культурі формуються нові феномени, які закріплюють цей досвід. Так, людина, будучи творінням культури, одночасно творить її.

Проблеми культурного розвитку особистості мають певний історичний досвід. Наприклад, якщо прибічники саме антропологічних вчень про людину стверджують людину творцем культури, то у франкомовній педагогіці поняття «культура» стало фактично синонімом світогляду особистості.

З початку 70-х років це поняття набуває ширшого тлумачення. Постає питання про залучення людини вже з дитячого віку до цілісного світу загальнолюдської культури:

- знайомство дітей і молоді з різними зразками культури і мовами народів,
- формування культури мислення і відчуттів, спілкування і поведінки.

У середині 70-х років канадські педагоги підкреслювали, що необхідно звернути особливу увагу на розробку проблем культурного виживання молоді в зв'язку із складною ситуацією виживання суспільства на новому етапі розвитку суспільства в умовах суспільно-соціальних перетворень.

За результатами соціальних досліджень 80-х років, головною небезпекою соціалізації молоді у світових масштабах головна небезпека криється в стандартизації культур, неспроможності людства протистояти продукції низького культурного ґатунку, що заповонила майже всю планету.

В сучасній Україні теж складається нова соціальна і культурна ситуація. Її особливість полягає в тому, що наше суспільство перебуває на етапі перелому, соціокультурної модернізації, зміни типу своєї організації та існування. Активно формується нова культурна реальність, нові відносини між людьми у сфері культури, відбувається зміна соціальної орієнтації та ідеалів, переоцінка цінностей, зростання ступенів свободи, зняття «жорсткого» управління культурою, поява недержавного сектора культури та комерціалізації культурної діяльності. Проведені дослідження культурної соціалізації молоді в Україні показують, що більшість молодих людей бажають освоювати національну культуру у побуті, прикрашанні житла, одязі тощо. Однак, загальний рівень культури залишається невисоким.

В зв'язку з цим, завданням соціальної педагогіки є трансляція, відтворення та розвиток саме соціальної культури людини і соціуму. Соціально-педагогічна діяльність як специфічна соціально-виховна, поступово формує власну культуру особистості на основі акумулювання культурних цінностей на засадах соціальної сутності культури.

Соціальна сутність культури

Одним із найцінніших здобутків соціуму, який впливає на фундаментальні процеси в ньому, є культура. Спершу слово «культура» (лат. *cultura agrī*) означало догляд землі. Згодом ним стали позначати все, що створила людина, а культурою вважати все, що відрізняє людину від природи. В цьому розумінні розвиток людства – це розвиток його культури.

Культура як соціальний феномен – явище складне, поліструктурне. Вона інтегрована в різноманітні сфери життєдіяльності людини. Звідси –

неоднозначність самої дефініції культури, її логічної структури, сутності та форм. Кожне з визначень культури фіксує реальні й значущі риси та особливості культури, але жодне з них не є вичерпним.

Культура як предмет соціологічного аналізу є сукупністю структур, процесів, пов'язаних з функціонуванням суспільства на різних рівнях розвитку, системою контролю за соціальною поведінкою (система соціальних структур і соціальних відносин щодо культурного феномену, особливості взаємодії культури як соціального інституту із суспільством).

Традиційно культуру розглядають як сукупність цінностей. Ціннісний вимір – один з найважливіших у культурі. Отже, у вузькому значенні культура – цінності, переконання, зразки, норми поведінки, притаманні певній соціальній групі, конкретному суспільству; у широкому – соціальний механізм взаємодії (засоби, способи, зразки) особистості, спільноти із середовищем існування (природним і соціальним), які забезпечують передачу досвіду та розвиток діяльності. Тобто культура є якісною характеристикою людської діяльності, наскрізною суспільною системою, яка пронизує все суспільство, всі його галузі й структури. Різноманітність виявів людської культури відповідає багатогранності людської діяльності.

Культура (лат. *cultura* – догляд, освіта, розвиток) – структурний елемент соціальних відносин, сукупність наукового знання, практичних навичок, побутової й теоретичної свідомості, високої духовності, необхідних для розвитку суспільства і людини, формування особистості.

Існує кілька методологічних підходів до соціологічного аналізу культури.

Функціональний підхід. Розглядає основним елементом культури цінності. На думку Т. Парсонса, культура – це відповідно організована, стабільна система цінностей. Різні культури мають багато спільного, тому їх природним розвитком є тільки еволюція. Однак, вважаючи вихідним положення про стабільність культурних систем, цей підхід недостатньо уваги приділяє культурним змінам і відхиленням.

Конфліктний підхід. Аналізує культуру як динамічну, суперечливу систему, арену конфліктів, породжених соціальною нерівністю. Зокрема К. Маркс розглядає її як похідну економічних відносин. Соціальна нерівність призводить до того, що існуючі культурні системи не здатні задовольняти всіх членів суспільства. А це породжує соціальну напругу, революційні катаклізми. Домінуюча культура є наслідком нав'язування панівною групою своїх норм, цінностей, закріплює відносини панування через орієнтацію соціальних інститутів на свої цінності. Однак, розкриваючи суперечності культури, джерела

її розвитку, він надто акцентує на відмінностях культур, байдужий до їх спільних рис.

Технологічний підхід. Розглядає культуру як технічно-цивілізаційне явище, продукт людської діяльності, сукупність створених людством матеріальних та духовних цінностей. Був поширений у вітчизняній філософській та соціологічній літературі до середини 60-х років ХХ ст.

Діяльнісний підхід. В його основі ідея розвитку творчого начала культури. Зосереджуючись на продукуванні нових цінностей, ідей, концепцій, особливостях їх поширення, виявляє не меншу увагу до особистості. Відповідно культуру вважає людським, особистісним виміром історії, процесом і засобом самовизначення розвитку та самореалізації людини. Ці процеси під час засвоєння культури реалізуються як індивідуалізація особистості. Культура тісно пов'язана зі свободою людини, передбачає вільне самовираження людини. Ця концепція приваблювала своїм гуманізмом, поєднанням творчого та особистісного начал, соціоетального та індивідуального підходів. Але вона занадто орієнтувала на позитивні якості культури, яка насправді є складним феноменом, маючи в собі й негативні риси. Наприклад, науково-технічний прогрес призвів до створення небезпечних для людства зброї масового знищення, екологічної кризи тощо.

Основні соціальні функції культури

На основі узагальнення всіх отриманих в ході роботи знань про культуру, її структурі і компонентах можна визначити її основні соціальні функції.

1. Адаптивна функція культури. Культура забезпечує адаптацію людини до навколишнього середовища, природних та історичних умов його існування. Слово адаптація (від лат. *Adaptatio*) означає прикладання, пристосування. Будь-який вид живих істот адаптується до середовища свого проживання. У рослин і тварин це відбувається в процесі біологічної еволюції завдяки мінливості, спадковості і природному відбору, за допомогою яких функціонують та генетично передаються з покоління в покоління особливості органів тіла і механізми поведінки, що забезпечують виживання в заданих умовах зовнішнього середовища (його екологічної ніші). Адаптація людини відбувається по-іншому. Людина в силу особливостей своєї біологічної еволюції не має закріпленої за ним екологічної ніші. У нього не вистачає інстинктів, його біологічна організація не пристосована до будь-якої стійкою формою тваринного існування. Тому він не в змозі вести, подібно іншим тваринам, природний спосіб життя і змушений, щоб вижити, створювати навколо себе штучне, культурне середовище. Біологічна незавершеність, неспеціалізованість, непристосованість людського роду до певної екологічної ніші обернулися здатністю

освоювати будь-які природні умови шляхом формування штучних умов свого існування – культури. Розвиток культури дало людям ту захист, якої не забезпечила їх природа: можливість накопичення досвіду і втілення його в нормах, правилах і формах безпосереднього життєзабезпечення (продовольством, теплом, житлом) колективної безпеки спільноти (оборона), індивідуальної безпеки членів спільноти, їх майна і законних інтересів (правоохоронна система) і т.д. У кінцевому рахунку, вся створена людиною матеріальна культура, соціальна організація, система економічних, політичних і соціальних відносин виконують адаптивну роль.

2. З адаптивної функцією тісно пов'язана інтегративна функція культури, що забезпечує соціальну інтеграцію людей. При цьому можна говорити про різні рівні соціальної інтеграції. Найбільш загальним рівнем соціальної інтеграції є формування підстав, їх сталого колективного існування і діяльності зі спільного задоволення інтересів і потреб, стимулювання підвищення рівня їх групової консолідарності та ефективності взаємодії, накопичення соціального досвіду з гарантованого соціального відтворення їх колективів як сталих спільнот.

До другого рівня соціальної інтеграції слід віднести забезпечення культурою основних форм інтегрованого існування спільнот людей. Культура об'єднує народи, соціальні групи, держави. Будь-яка соціальна спільність, в якій складається своя культура, скріплюється цією культурою, тому що серед членів суспільства поширюється єдина сукупність поглядів, переконань, цінностей, ідеалів, зразків поведінки, характерних для даної культури. На цій основі здійснюється консолідація і самоідентифікація людей, формується почуття приналежності до даної соціальної спільноти – почуття «ми»;

Однак солідарність між «нашими» може супроводжуватися настороженістю і навіть неприязню по відношенню до «чужих». Формування групової солідарності передбачає існування представників кіл – «вони». Тому функція по інтегрування має своєю зворотною стороною дезінтеграцію людей, яка може вести до самих негативних наслідків. Історія свідчить, що культурні відмінності між спільнотами нерідко ставали причиною протистояння та ворожнечі.

3. Інтеграція осіб здійснюється на основі комунікації. Тому важливо виділити комунікативну функцію культури. Культура формує умови і засоби людського спілкування. Тільки завдяки засвоєнню культури між людьми встановлюються справді людські форми спілкування, оскільки саме культура дає кошти спілкування-знакові системи, оцінки. Розвиток форм і способів комунікації – найважливіший аспект культурної історії людства. На самих ранніх етапах антропогенезу наші далекі предки могли входити в контакти один з одним лише шляхом безпосереднього сприйняття жестів і звуків. Принципово новим

засобом комунікації з'явилася членороздільна мова. З її розвитком люди отримав і надзвичайно широкі можливості передачі один одному різноманітної інформації. Пізніше формується письмова мова і безліч спеціалізованих мов, службових та технічних символів: математичних, природничих, топографічних, креслярських, нотних, комп'ютерних і т. д.; складаються системи фіксації інформації у графічній, звуковій, видовий та іншої технічної формі, її тиражування і трансляції, а також інститутів, що займаються накопиченням, збереженням та поширенням інформації.

4. Функція соціалізації. Культура є найважливішим чинником соціалізації, що визначає її зміст, засоби і способи. Під соціалізацією розуміється включення індивідів у суспільне життя, засвоєння ними соціального досвіду, знань, цінностей, норм поведінки, які відповідають даному суспільству, соціальній групі. У ході соціалізації люди освоюють зберігаються в культурі програми і навчаються жити, мислити і діяти відповідно до них. Процес соціалізації дозволяє особистості стати повноцінним членом спільноти, зайняти в ньому певну позицію і жити так, як цього вимагають звичаї і традиції даного співтовариства. Разом з тим, цей процес забезпечує збереження співтовариства, його структури і що склалися в ньому форм життя. В історичному процесі «персональний склад» суспільства і соціальних груп постійно оновлюється, змінюються виконавці, так як люди народжуються і вмирають, але завдяки соціалізації нові члени суспільства долучаються до накопиченого соціального досвіду і продовжують слідувати зафіксованим в цьому досвіді зразків поведінки. Звичайно, суспільне життя не стоїть на місці, в ній відбуваються певні зміни. Але всякі новації у суспільному житті, так чи інакше, обумовлюються успадкованими від предків формами життя і ідеалами і також транслиуються з покоління в покоління завдяки соціалізації.

На думку Г.В. Драча, культура – як багатофункціональна система, має ще одну дуже важливу функцію – трансляцію (передачу) соціального досвіду. Її нерідко називають функцією історичної наступності. Культура, що представляє собою складну знакову систему, виступає єдиним механізмом передачі соціального досвіду від покоління до покоління, від епохи до епохи, від однієї країни до іншої. Тому не випадково культуру вважають соціальною пам'яттю людства. Розрив ж культурної спадкоємності прирікає нові покоління на втрату соціальної пам'яті (феномен манкуртизму) з усіма наслідками, що випливають звідси наслідками.

За іншими класифікаціями до функцій культури відносяться:

1) Пізнавальна або гносеологічна. Культура, концентрує в собі кращий соціальний досвід безлічі поколінь людей, іманентно набуває здатності накопичувати найбагатші знання про світ і тим самим створювати сприятливі

можливості для його пізнання і освоєння. Потреба в цій функції впливає з прагнення будь-якої культури створити свою картину світу. Процес пізнання характеризується відображенням і відтворенням дійсності в мисленні людини. Пізнання виступає необхідним елементом і трудової, та комунікативної діяльності. Існують як теоретичні так і практичні форми пізнання, в результаті яких людина отримує нове знання про світ і самому собі.

2) Регулятивна (нормативна) функція культури пов'язана, перш за все, з визначенням (регулюванням) різних сторін, видів суспільної і особистої діяльності людей. У сфері праці, побуту, міжособистісних відносин культура, так чи інакше, впливає на поведінку людей і регулює їхні вчинки, дії і навіть вибір тих чи інших матеріальних і духовних цінностей. Регулятивна функція культури спирається на такі нормативні системи, як мораль і право.

3) Семіотична, або знакова (від грец. Semeion-вчення про знаки) функція – займає важливе місце в системі культури. Представляючи собою певну знакову систему, культура передбачає знання і володіння нею. Без вивчення відповідних знакових систем оволодіти досягненнями культури неможливо. Так, мова (усний чи письмовий) – засіб спілкування людей, літературна мова – найважливіший засіб оволодіння національною культурою. Специфічні мови потрібні для пізнання особливого світу музики, живопису, театру. Природничі науки (фізика, математика, хімія, біологія) також мають у своєму розпорядженні власними знаковими системами.

4) Ціннісна, чи аксіологічна функція відбиває найважливіший якісний стан культури. Культура як система цінностей формує в людини цілком певні ціннісні потреби й орієнтації. За їх рівня і якості люди найчастіше судять про ступінь культурності тієї чи іншої людини. Моральне і інтелектуальний зміст, як правило, виступає критерієм відповідної оцінки.

Н.Г. Багдасар'ян серед функцій культури виділяє наступні: перетворюючу, захисну, комунікативну, пізнавальну, інформаційну, нормативну. Приступимо до їх характеристики.

1) Перетворююча функція культури. Освоєння і перетворення навколишньої дійсності є фундаментальною потребою людини, оскільки «сутність людини не вичерпується схильністю до самозбереження і відповідно схильністю до створення зручностей, більше того, специфічно людська сутність виражається в чомусь іншому, по відношенню до чого созидаемое зручності і обумовлене цим самозбереження складають лише необхідну базу».

Якщо розглядати людину лише як істота, що прагне до максимальних зручностей і самозбереження, то тоді на якомусь історичному етапі його експансія в зовнішнє середовище повинна була припинитися, тому що в процесі

освоєння та облаштування світу завжди є певна частка ризику, що зберігається з збільшенням розмірів перетворень. Однак цього не відбувається. Адже людині іманентно притаманне прагнення до виходу за межі готівкової даності в перетворенні і творчості.

2) Захисна функція культури є наслідком необхідності підтримання певного збалансованого відносини людини і навколишнього середовища, як природного, так і соціальної. Розширення сфер людської діяльності неминуче тягне за собою появу все нових і нових небезпек, що вимагає від культури створення адекватних механізмів захисту (медицина, органи громадського порядку, технічні та технологічні досягнення і т.п.). Причому необхідність одного виду захисту стимулює появу інших. Наприклад, винищування сільськогосподарських шкідників завдає шкоди екології і вимагає, у свою чергу, засобів екологічного захисту. Загроза екологічної катастрофи в даний час виводить захисну функцію культури в розряд першорядних. Серед засобів культурної захисту – не лише вдосконалення техніки безпеки – очищення відходів виробництва, синтезування нових ліків і т.п., але і створення правових норм охорони природи.

3) Комунікативна функція культури. Комунікація – це процес обміну інформацією між людьми за допомогою знаків і знакових систем. Людина як істота соціальна для досягнення різних цілей має потребу в спілкуванні з іншими людьми. Саме за допомогою комунікації відбувається координація складних дій. Основними каналами комунікації є зоровий, мовної, дотиковий. Культура продукує конкретні правила і способи комунікації, адекватні умовам життєдіяльності людей.

4) Інформаційна функція культури забезпечує процес культурної наступності і різні форми історичного прогресу. Вона проявляється у закріпленні результатів соціокультурної діяльності, накопиченні, зберіганні та систематизації інформації. У сучасну епоху кожні п'ятнадцять років відбувається подвоєння інформації. С. Лем звертав увагу на те, що обсяг невивчених проблем, збільшується прямо пропорційно обсягу накопичених знань. Ситуація «інформаційного вибуху» зажадала створення якісно нових способів обробки, зберігання та передачі інформації, більш досконалих інформаційних технологій.

5) Нормативна функція культури обумовлена необхідністю, підтримувати рівновагу і порядок у соціумі, приводити у відповідність до суспільних потреб та інтересами дії різних соціальних груп та індивідів. Функція загальнозначущих норм, визнаних в тій чи іншій культурі, спрямована на забезпечення визначеності, зрозумілості, передбачуваності поведінки. Можна назвати юридичні

норми, що регулюють взаємини між людьми, соціальними інститутами, окремими людьми і соціальними інститутами; технічні норми, викликані виробничою практикою; етичні норми регламентації повсякденного життя; екологічні норми та інших. Багато норм тісно пов'язані з культурною традицією і укладом життя народу.

Таким чином, що б не було основою функціонального аналізу феномену культури, головне тут те, що все багатство і цілісність кожної культури, формує певний спосіб усвідомлення і світу, і буття в ньому. Результат цього специфічного бачення світу, в якому живе людина, називається культурна картина світу – Система образів, уявлень, знань про устрій світу і місце людини в цьому світі. Так у кінцевому підсумку смислові зв'язки, утворені завдяки культурі формують ті фундаментальні ритми, образи і значення людського життя, ті просторові і часові залежності, які становлять передумову культурного процесу.

Культура як соціальний інститут реалізує свою діяльність через певні функції.

Творча функція. Полягає у продукуванні нових знань, норм, цінностей, їх оновлення, а в окремих випадках запозичення з інших культур і народів. При цьому культура, використовуючи досягнення світової цивілізації, повинна перетворювати їх у національні зразки, створювати на їх основі власні економічні та політичні структури, формувати менталітет нації. Повнота реалізації цієї функції залежить від історичного досвіду, вміння вирішувати соціокультурні проблеми, знань та врахування традицій, звичаїв, сил соціальної інерції, стану суспільної думки, вірувань, переконань, суспільних санкцій та заохочень, визнаних у суспільстві. У нашу добу розвиток суспільства перебуває у прямій залежності від виробництва знань, які перетворюються на особливий різновид індустрії. Індустрія знань, яка виробляє та споживає інформацію, визначає тип культури.

Функція накопичення, збереження, трансляції знань, норм, засобів поведінки, цінностей, значень, соціального досвіду. Основними механізмами культурної спадковості є природна пам'ять людей, колективна пам'ять, збережена в мові, духовній культурі, у речових засобах – текстах, книгах, архітектурних пам'ятках та ін.

Ціннісно-нормативна функція. Фіксує цілі, перспективи та проекти людської діяльності. Виявляється в існуванні обов'язкового для особистості соціокультурного мінімуму.

Комунікативна функція. Забезпечує інтеграцію суспільства і соціальних груп. Полягає в нормативізації, підтримці успадкування різноманітних

культурних форм. Виявляється, зокрема, через механізм міжкультурної комунікації, тобто через механізм сприйняття «нового», соціального спілкування, обміну інформацією між людьми, які є носіями відмінних між собою цінностей, стереотипів, поведінкових форм.

Селекційна функція. Полягає в оцінці та класифікації наслідуваних цінностей та норм, визначенні їх місця та ролі у вирішенні проблем розвитку суспільства у певний період. З цієї точки зору феномен сучасної української культури формується під впливом трьох культурних векторів: нової системи цінностей, «імпортованої» з країн західної цивілізації разом з ринковими моделями економіки; колишньої старої «радянської» системи цінностей, поведінкових стереотипів, домінуючих у свідомості більшості людей; цінності традиційної національної культури, які швидко відроджуються в умовах незалежної України.

Світоглядна (гносеологічна) функція. Полягає у впливі на формування і розвиток світогляду як суттєвого елемента культури, у межах певної культурної системи.

Адаптаційна функція. Тісно пов'язана з впливом культури на соціалізацію особистості, позаяк процес адаптації починається із засвоєння загальноприйнятого, поширеного.

Функція соціального контролю. Виявляється в дії таких субстанційних елементів культури, як право і мораль.

Характеристика основних елементів культури, форми та рівні

У кожній галузі культури існують свої функціональні одиниці, які є основними складовими культурних систем. Вони називаються елементами, або рисами культури. Ними можуть бути речі матеріального побуту, засоби, предмети праці, специфічні соціальні інститути культури, які організують продукування духовних цінностей (науки, літератури, мистецтва тощо), їх поширення (школи, вузи, спеціальні художні, музичні, культурно-освітні навчальні заклади, бібліотеки, музеї тощо), і самі ідеї (еволюції, адаптації, відносності, національної самосвідомості), які теж організують навколо себе наукові, філософські системи, інтелектуальні напрями.

Загалом найширшу сукупність предметів, закладів, уявлень, ідей, зразків поведінки, функціонально з'єднаних із зазначеними елементами, називають культурним комплексом. Наприклад, вуз – це окремий елемент культури, а вся освітня система – школи, вузи, центри практики, міністерство освіти, якість навчання та підготовки фахівців – величезний комплекс. Культурні комплекси

надають своєрідності суспільству, їх розвиток свідчить про еволюцію цивілізації, вони впливають на життя суспільства, і навпаки.

З розумінням культури як всезагального явища пов'язано виокремлення політичної, економічної, екологічної та інших її видів – культури праці, побуту, дозвілля, організації, управління тощо. Відповідно до змісту діяльності її поділяють на матеріальну та духовну; рівня, форм соціальної взаємодії – на суперкультуру (культуру конкретного суспільства), субкультуру (культуру спільнот), контркультуру (культуру девіантних соціальних груп), культуру соціальних груп тощо. Соціологія вивчає співвідношення різних субкультур, контркультур, суперечності між ними та домінуючою субкультурою суспільства, виявляє особливості різноманітних соціальних груп. При цьому виявляються дві тенденції: оцінювання інших культур за стандартами власної (етноцентризм) та оцінювання будь-якої культури за її власними стандартами (релятивізм). У дійсності оцінка різновидів культур неможлива без порівняльного аналізу, зокрема без урахування загальних тенденцій розвитку суперкультури та загальнолюдської культури.

Історичними є дві форми культури: елітарна (професіональна) та народна (побутова). Елітарну культуру створювала обмежена кількість людей, народна пов'язана з широкими народними масами.

Особистісну, локальну, соціальну системи знань, цінностей, норм і зразків найповніше виражають особливості існування основних форм художньої культури: високої (елітарної), народної (фольклору) і масової. Висока і народна культура виникли ще за часів розподілу праці й розвивались, постійно взаємодіючи, зберігаючи при цьому свою специфіку. Вони, як правило, поширювались серед індивідів з різним рівнем освіченості й культури. З демократизацією суспільства вони дедалі більше втрачали свою соціально-групову прив'язаність, набували стильового розмаїття, модифікування.

Науково-технічний прогрес та активний розвиток засобів комунікації зумовили формування масової культури, яка апелює до всіх, поширює цінності, доступні більшості людей, розрахована для масового вжитку. Завдяки своїй смисловій та художній спрощеності, технічній доступності вона помітно витіснить високу і народну культуру. Масова культура є зв'язуючою ланкою між стабільним і змінюваним, оскільки орієнтована на цінності та норми переважної більшості. Вона є продуктом новітнього часу, затребувана до життя людиною, яка не приєдналась через різні причини до високої культури, але вже відірвалася від традиційного суспільства.

На цьому етапі розвитку українського суспільства вона нездатна об'єднати навколо загальних цінностей основну частину суспільства. Створена у попередні десятиліття масова культура зруйнована або руйнується, натомість з'являється багато субкультур, серед них далеко не кращі зразки американської та західноєвропейської масової культури (бойовики, детективи, еротичні стрічки, бульварна література тощо).

Різноманітні соціальні верстви і групи по-різному ставляться до масової культури. Представники високої культури, прихильники традиційних орієнтацій у цінностях масової культури вбачають підрив власних ціннісних позицій. Окремі групи пов'язують формування масової культури із загальнодемократичним рухом, розглядають її як засіб утвердження нових норм та цінностей, інші ставляться до неї як до засобу розваги і дозвілля. У зв'язку з цим важливо не допустити маргіналізації масової культури, а також можливих відхилень, які повертають людину до фізіології. Увага до масової культури зумовлена її необмеженими можливостями у подоланні замкненості національних культур, інтеграції їх у світовий культурний простір.

За сучасних умов зростає інтерес до традиційної народної культури. Традиції особливо яскраво виявляються у сфері духовного виробництва, фольклорі, містять у собі стабілізуючі елементи, завдяки яким регулюють життєдіяльність людини. Але їм притаманні й інновації. Однак у розвитку національних культур проявляються і деякі негативні риси. Нерідко національна культура сприймається як нова «вища цінність», орієнтується на замкненість, «очищення» від впливу інших культур та субкультур. Збереження традиційної національної культури пов'язане з мораллю, але, крім позитивних, негативною її рисою може бути, наприклад, вендета (кривава помста), що збереглася як традиційна мораль.

У суспільстві завжди важливою є підтримка становлення справжньої духовної еліти та її культури, цінності та норми якої загальнозначущі. За даних умов це дасть змогу стримувати експансію масової культури. Духовні еліти значною мірою впливають на діяльність еліт економічних, задаючи цінності, норми, зразки поведінки.

Соціологія виокремлює такі структурні елементи культури:

1. Особистісна система усвідомлених знань, цінностей, норм і зразків, які регулюють поведінку та діяльність. Йдеться про моральну, естетичну, політичну, професійну, гуманітарну, науково-технічну культуру особистості, рівень якої визначається її соціалізованістю, зв'язком із культурною спадщиною, розвинутістю індивідуальних здібностей.

2. Локальна система знань, норм, цінностей, зразків соціальної групи, спільноти (територіальної, етнічної, мовної, політичної, економічної, психологічної та ін). Ця культура, розвиваючись у часі, проходить етапи зародження, розквіту та занепаду. Виникає в конкретному оточенні, має власну систему цінностей, особливий культурний клімат і може розглядатися як субкультура.

3. Соціальна система знань, норм, цінностей, зразків, формально прийнятих, функціонально корисних, які закріпилися у суспільній практиці та регулюють форми діяльності. Культура в такому разі представлена матеріальними предметами, в яких втілений досвід людства, а також духовними цінностями суспільства. Вона акумулює досвід багатьох поколінь, результат діяльності всіх соціальних груп, спільнот та індивідів, серед яких є творці й користувачі.

Усі ці системи цінностей тісно взаємодіють, але можуть і не відповідати одна одній. До основних структурних елементів культури належать норми, цінності, ціннісні орієнтації, зразки поведінки, зразки діяльності, менталітет, інтереси, соціально-культурне середовище, інститути культури тощо.

З перших кроків життя людина опиняється під впливом домінуючих у суспільстві норм, цінностей, зразків поведінки, соціальних інститутів, за допомогою яких діє культура. Суб'єктом культурної дії є особи, що пристосувалися до культурних зразків, цінностей і моделей, є носіями способу мислення та життя.

У культурі кожного суспільства та спільноти прийняті свої цінності. Поряд з ними існують також загальнолюдські, котрі забезпечують цілісність соціальних систем, здатність їх до виживання у перехідні періоди. Ієрархія цінностей, якої дотримується особистість, повинна збігатися із цінностями груп, у межах яких вона живе та діє. Право змінювати ціннісні системи або відтворювати нові належить невеликій кількості людей, які займають особливе становище у групі, або спеціальним соціальним інститутам.

Одним із впливових елементів культури є менталітет (від лат. *mentalis* – розумовий), тобто особливості індивідуальної та суспільної свідомості людей, які формуються залежно від традицій, культури, соціальних структур і всього середовища існування людини. Менталітет, у свою чергу, впливає на їх формування, є джерелом культурно-історичної динаміки. Будучи формою вияву групової свідомості, менталітет допомагає зрозуміти своєрідність сприймання та оцінки різноманітними соціальними і політичними групами певного суспільного явища або процесу, узагальнене і поширене уявлення про них особистості, соціально-політичного інституту, групи, організації та інших елементів

соціально-політичної реальності. Водночас він відіграє важливу роль у забезпеченні єдності групи з укоріненими в ній загальними цінностями, нормами і зразками поведінки.

Збереження культури реалізується через культурну діяльність людей – створення, поширення та засвоєння культурних цінностей.

Культурну діяльність визначають такі параметри:

- сукупність видів діяльності під час дозвілля (читання, відвідування кіно, театрів, концертів, хобі, громадська діяльність); їх кількість засвідчує діапазон культурної активності, рівень участі людини у громадському житті;

- спрямованість і вибірковість видів діяльності, з різноманітних видів діяльності людина обирає ті, що відповідають її можливостям та уподобанням;

- стійкість обраних видів захоплення, наприклад, інженер може бути водночас театралом або спортсменом;

- співвідношення (активного, пасивного) споживання й продукування культурних цінностей.

Узагальнюючи викладений матеріал, слід зазначити, що культура реально існує як історично сформована система, яка має свою структуру, що володіє своєю символікою, традиціями, ідеалами, установками, ціннісними орієнтаціями і, нарешті, чином думки і життя.

Суб'єктом культури виступає людство, нація, соціальна група і людина. Предметні форми буття культури – це плоди творчої активності народу, шедеври геніїв, талантів. Але самі по собі предметні і знаково-символічні форми культури мають лише відносно самостійний характер: вони мертві поза людиною і його творчої діяльності.

Колись культури відрізнялися більшою замкнутістю. У ході свого багатопланового розвитку вони стають все більш відкритими для всіляких впливів: відбувається процес взаємодії компонентів культур і життя виробляє все більш гнучкі механізми цієї взаємодії, що сприяє загальному підйому культури на більш високий рівень. Взаємодія різних видів і форм культури є основою того, що відбувається процесу формування та розвитку загальнолюдської цивілізації. У цьому сенсі культура постає як соціальне явище і виступає як фактор виникнення і становлення соціальних відносин. А це означає, що культура може бути розглянута і з позицій виявлення тих функцій, які вона виконує в суспільстві. Функцією в суспільних науках зазвичай називають призначення, роль якогось-небудь елемента в соціальній системі. Під поняттям «функції культури» мається на увазі характер і напрям впливу культури на індивідів і суспільство, сукупність ролей, які виконує культура стосовно спільноти людей, що породжують і

використовують її у своїх інтересах. Цінностями культури виступають різні матеріальні і нематеріальні об'єкти навколишньої дійсності: природа, мораль (зовнішні регулятори поведінки, моральність (внутрішні регулятори поведінки), знання (способи досягнення істини), стиль мислення, логіка викладу, область творчості, характер діяльності і т.д. що говорить про культуру як багаторівневу, багатопланову і багатофункціональну систему, створеною людиною і щоне існує поза людським буттям.

Субкультура

Субкультура – сукупність специфічних соціально-психологічних ознак (норм, цінностей, стереотипів, смаків тощо), які впливають на стиль життя та осмислення окремих груп людей і дозволяють їм усвідомити та утвердити себе як не схожих на інших представників соціуму.

Субкультура – це автономне відносно цілісне утворення. Воно має ряд яскраво визначених ознак, а сам – специфічний набір ціннісних орієнтацій, норм поведінки, взаємодія та взаємовідносини її носіїв, а також статусні структури, набір провідних джерел інформації, своєрідні захоплення, смаки та способи проведення вільного часу, жаргон, фольклор та ін..

Створення тих чи інших субкультур відбувається на основі вікових, соціальних і професійних ознак різних груп людей та організації. Тобто, соціальна база формування субкультур – це певні прошарки населення, а також контактні групи, що входять до них, яким властиві специфічні вікові, соціальні та професійні якості. В зв'язку з цим, розрізняють такі субкультури: дорослу, дитячу, маргінальну, регіональну, національну. Ступінь довершеності оформлення і виявлення окремих ознак субкультури в цілому залежить від віку її носіїв, рівнем екстремальності умов їх життя. Наприклад, молодіжні субкультури набагато більше мають способів виявлення, ніж субкультури дорослих).

Ознаки субкультури

Ціннісні орієнтації носіїв тієї чи іншої субкультури визначаються цінностями і соціальною практикою суспільства, які інтерпретуються та трансформуються у відповідності з характером субкультури (просоціальністю, асоціальністю, антисоціальністю), віковими та іншими специфічними потребами, прагненнями та проблемами її носіїв. Цінності різних субкультур можуть узгоджуватися із загальноприйнятими духовними цінностями, а можуть суттєво відрізнятися або, навіть суперечити. Наприклад, цінності, значимі для дітей та молоді, дорослими оцінюються як неважливі. Серед них захоплення молоді музикою, технікою, різними видами спорту та ін.. Тому свої інтереси молодь ретельно захищає та оберігає від стороннього впливу. Обмін цінностями такого

роду стає основою для формування чисельних неформальних молодіжних субкультур («металісти», «скейтисти», «брейкери» та ін.), які далеко не завжди мають позитивне спрямування, а інколи – і агресивно антисуспільні (наприклад расизм скінхедів).

Норми поведінки, взаємодії та взаємостосунків, які притаманні різним субкультурам суттєво відрізняються в залежності від змісту життя їх носіїв.

Норми в про соціальних субкультурах змістовно в цілому не суперечать загальноприйнятим в суспільстві. Вони скоріше доповнюють або трансформують їх відносно своєї групи. В асоціальних в залежності від умов життя і ціннісних орієнтацій групи, норми поведінки визначаються як більш – менш трансформовані і частково анти суспільні. В той же час, їх доповнюють специфічні для конкретної субкультури норми взаємодії між «своїми» та «чужими».

Антисоціальні субкультури, як правило, закриті. На відміну від попередніх субкультур них формувань, нормативна регуляція в них – жорстка і охоплює практично все життя молодих людей.

Статусна структура

Статус в даному випадку – це становище людини в систему міжособистісних стосунків тієї чи іншої групи, що обумовлено її досягненнями в значимій для групи сфері життєдіяльності, репутацією, авторитетом, престижем, впливовістю. Ступінь жорсткості статусної структури групи залежить від характеру субкультури, її цінностями та прийнятими нормами поведінки. Наприклад, у закритих субкультура статусна структура групи набуває надзвичайної жорсткості і нерідко визначає не тільки становище членів групи в межах субкультури, але й впливає на їх життя і долю в майбутньому. Подібними групами керують лідери авторитарного складу. Прийняті норми під їх керівництвом сприяють деперсоналізації членів групи, перетворюють чи їх в маріонеток, які не мають права не тільки на вияв власної думки, а, навіть, і на вихід з групи за власною ініціативою.

Джерела інформації, в групі, як правило мають певну ієрархію: канали міжособистісної комунікації (переважно соціальні мережі), розраховані на носіїв даної субкультури, а також радіо, телебачення, конкретні рубрики друкованих видань. Отримана інформація трансформується згідно з характерними цінностями групи і визначає зміст спілкування її учасників.

Естетичні вподобання кожної групи найбільш яскраво виявляють зміст життя носіїв окремої субкультури. Вони виявляються у захопленнях членів

групи, організації дозвілля, умовами життя, які їм доступні, смаками, традиціями вбрання (мода).

Розрізняють субкультури – дорослу, дитячу, маргінальну, регіональну, національну та ін..

2.8. Мистецтво як компонент культури і засіб соціалізації

Протягом історичного розвитку людства мистецтво посідало одне з провідних місць у формуванні особистості людини. Його розглядали як частину світу, як певні духовні пізнання навколишньої дійсності. Власне, всім видам мистецтва надавали цілющого значення, вважали, що за його допомогою відбувається «очищення» не тільки тіла, але й душі людини.

На сучасному етапі розвитку суспільства молода людина в процесі життєдіяльності відчуває вплив різноманітних чинників соціалізації, що здійснюють негативний вплив на формування особистості. Суспільство, де етично-моральні норми і цінності втрачають своє значення, а на перший план виступають псевдо норми, потребує особливого засобу формування свідомості молодого покоління. Саме тому, багатогранність мистецтва, невичерпність його можливостей відкриває шлях до генерації гармонійної особистості, шлях її успішної соціалізації.

Мистецтво на сьогоднішній день стає одним із засобів самореалізації особистості та засобом вирішення життєвих труднощів сучасної людини. Його роль у вихованні підростаючих поколінь неухильно зростає, оскільки протидіяти явищам бездуховності, аморальності можна лише шляхом формування усвідомлення важливості та пріоритетності загальнолюдських цінностей, вдосконалення творчого потенціалу, прагнення до нового пізнання.

Мистецтво як компонент культури посідає особливе місце у духовному формуванні людини. Необхідно нагадати, що у першій половині XIX ст. в наукову практику був введений три частинний поділ культури на матеріальну, соціальну та духовну.

До матеріальної відноситься все, що характеризує взаємодію людини з середовищем її існування, до задоволення фізіологічних потреб.

Під соціальною розуміється відношення людей один до одного, система соціальних статусів, суспільних інституцій.

Поняттям же духовної культури означаються суб'єктивні аспекти життя, світогляду, ідеї, установки, цінності і зорієнтовані на них форми поведінки та творчої діяльності.

Однією з найзначніших сфер духовної культури є культура художня. Як синонім поняття художньої культури вживається термін «мистецтво».

Мистецтво- це художня творчість людини, художньо-образна форма відтворення дійсності;

- образне осмислення дійсності, процес і результат відображення внутрішнього чи зовнішнього світу;

- суспільна техніка почуття, знаряддя суспільства, за допомогою якого воно залучає в коло соціального життя особисті сторони людини.

У мистецтві створюється і зберігається для нащадків своєрідний духовний портрет тієї чи іншої історичної епохи, відбивається реальний світ крізь призму естетичного ставлення до нього.

Важливою відмінністю засобів відображення реального світу у творах мистецтва є та палітра засобів, які характерні для мистецтва. Наприклад, порівнюючи засоби відображення світу в науковому та мистецькому підході до проблеми. І мистецтво і наука результатом своєї діяльності має узагальнення світосприйняття у формі, проте, мистецтво це робить за допомогою художнього образу, а наука-в наукових поняттях.

Суттєвою відмінністю є те, що наукові поняття носять виключно об'єктивний характер і не містять фактору суб'єктивності. Тобто, у мистецькому творі його автор втілює в художньому образі свої особисте ставлення до зображуваного, свою оцінку події чи явища за законами краси.

Художній образ-це специфічна форма втілення роздумів і переживань про світ у результатах художньої діяльності.

Предметом мистецтва є світ і людина в сукупності їх взаємодії і взаємовідносин.

Засобом втілення є художній образ, ціннісно зорієнтувати людину, розвивати творчий потенціал.

Техніка почуття, вкладена в художній образ дозволяє викликати емоційний відгук на зображення.І, якщо ми говоримо про мистецтво як «техніку почуття», вочевидь зрозуміло, що головним об'єктом його впливу може бути тільки людина, яка здатна сприймати цей вплив. А звідси-і головне завдання мистецтва – доповнення життєвого досвіду особистості досвідом уявного життя з метою формування людської свідомості.

Ряд дослідників визначають різну кількість функцій мистецтва у суспільстві, але, незалежно від їх кількості, всі вони взаємопов'язані і доповнюють одна одну, становлять єдине ціле.

Функції мистецтва:

- естетична – відтворює дійсність за законами краси, формує естетичний смак споживача,

- соціальна-мистецтво здійснює ідейний вплив мистецтва на суспільство, коригує соціальну реальність,
- компенсаторна- дозволяє встановити душевну рівновагу,
- гедоністична-здатність нести задоволення людині,
- пізнавальна – дозволяє пізнавати та аналізувати дійсність за допомогою художнього образу,
- прогностична – це здатність мистецтва передбачати і прогнозувати майбутнє,
- виховна – дозволяє формувати особистість людини.

Через емоційне життя мистецтво стає засобом соціалізації людини, розкриває важливі аспекти суспільного і особистого життя, усвідомлення людських вчинків, досвід художнього та індивідуального самопізнання. Розглянемо соціальний зміст мистецтва більш детально. Він виявляється у дії таких інтегрованих функцій як освітньо-розвивальна та ціннісно-виховна.

Освітньо-розвивальна функція мистецтва-це здатність мистецтва фіксувати факти, зовнішні індивідуально-неповторні риси людей та суспільства. В мистецтві відображені: позитивне і негативне в житті людей, складні суспільно-історичні та життєві ситуації, минулий та сучасний досвід соціального життя.

Чуттєва природа мистецтва дозволяє впливати на емоції людини, досягати найпотаємніших куточків свідомості, переконувати в істинності думок та оцінок художника.

Ціннісно-виховна функція мистецтва виховує в людях не лише потребу художньої насолоди, а й здатність творчо ставитися до природних і соціальних явищ, забезпечує формування ціннісних орієнтацій і смаків, формує емоційний досвід людини, що дозволяє їй краще пізнати і оцінити саму себе, підвищує творчий потенціал людини, формує соціальні цінності, готує до виконання соціальних ролей, впливає на соціальну поведінку.

Отже, мистецтво – невід’ємна частина життя людини і суспільства. Воно відбиває оточуючу дійсність в її цілісності, повноті та загально значущості. Багатоманітність його видів дає можливість засвоювати світ в різних його проявах.

Форми і види мистецтва

Мистецтво виникло в епоху палеоліта приблизно 40 тисяч років тому назад. Як соціальний продукт суспільства воно втілювало новий ступінь засвоєння дійсності. В кам’яному віці – мистецтво представлене первісними обрядами, музикою, танцями, печерним живописом, наскальними розписами та малюнками. Основи мистецтва в сучасному розумінні цього слова, закладено стародавніми цивілізаціями Єгипту, Греції, Риму та ін. Кожний з центрів ранньої

цивілізації створив особистий унікальний стиль в мистецтві, який пережив тисячоліття і здійснив свій вплив на сучасне мистецтво.

В загальному контексті мистецтво розвивалось як система конкретних видів. В кожному виді формувались і наразі існують свої засоби виразності, роди і жанри, які в комплексі забезпечують розмаїття відтворення художнього ставлення до оточуючого світу. Наприклад:

- архітектура – як мистецтво проектування і будування споруд, «олюднення простору» у відповідності до потреб людини за допомогою природних матеріалів,

- скульптура – це вид мистецтва, в якому образи дійсності відтворені в пластичних, об'ємно-просторових формах при використанні різних матеріалів,

- живопис-як вид мистецтва, здатний відтворити реальність за допомогою кольору на поверхні,

- музика відображає реальну дійсність в емоційних переживаннях, в основі яких узагальнені інтонації людської мови,

- хореографія (танок) будується на умовних виразних рухах людського тіла, в яких виявляється особливості характеру почуттів, своєрідність особистості, національні якості,

- література – мистецтво слова,

- театр – видовищна організація процесу взаємодії різних видів мистецтв на свідомість і почуття людини.

Кожний вид мистецтва має свої переваги і обмеження у зображенні людського буття. Наприклад, аж до появи медіа-мистецтв жодний вид мистецтва не міг змагатися з живописом у передачі кольорового розмаїття природи. Але живопис поступається музиці та хореографії у здатності відтворення людських почуттів та емоцій. Незважаючи на вербально-сенсові можливості, література не може дати зриму картинку подій, як це можуть зробити класичні твори образотворчого мистецтва або сучасні візуальні види мистецтва.

Кожний вид, рід, жанр мистецтва відображає особливий бік або грань людського життя. Зібрані воедино – ці складові мистецької діяльності дають всеосяжну картину світу.

Мистецтво втілює в собі надзвичайно потужну здатність розвивати людину. Однак, процесі швидких соціальних змін, що відбуваються у світі і нашій країні, зумовлюють нас по-новому оцінювати питання соціальної ефективності мистецтва у сучасних формах його впливу на особистість.

На разі йдеться про появу і досить активне розповсюдження продукції, яка претендує на назву «мистецької», проте, жодного зв'язку з нею немає. Такі «твори» дратують більшу частину суспільства. Вони пропагують низинні явища життя людини на рівні інстинктів. А відсутність таланту і взагалі моралі їх

авторів, вдало приховується терміном «сучасне мистецтво». Що ж відрізняє твори класичного мистецтва від сучасних зразків? Якщо справжнє мистецтво вражає нашу уяву, викликає емоції, навчає людину бачити, чути, розрізняти прекрасне і потворне і, в будь-якому випадку, не залишає байдужим, то що нам пропонують зразки псевдомистецтва.

Питання для самоконтролю

1. Дайте характеристику сім'ї як соціального інституту.
2. Розкрийте життєдіяльність сім'ї через її основні функції.
3. Які основні типи сімей зустрічаються в умовах сучасної України?
4. Назвіть основні особливості неблагополучних сімей та охарактеризуйте їх.
5. Дайте характеристику благополучним сім'ям та їх різновидам.
6. Проаналізуйте особливості процесів розвитку та самореалізації особистості в умовах загальноосвітнього закладу.
7. Охарактеризуйте школа як спеціально створений державний заклад соціалізації особистості дитини.
8. Дайте характеристику системі соціального виховання через три взаємопов'язаних напрями діяльності школи.
9. Виокреміть основні особливості шкільної соціалізації дітей.
10. Які головні напрямками шкільної соціалізації в процесі життєвої підготовки школярів визначають науковці.
11. Місце та роль груп ровесників в процесі соціалізації.
12. Класифікації груп ровесників за автономними параметрами.
13. Дайте характеристику соціалізуючим функціям груп однолітків.
14. Який вплив має етнос та релігія на процес соціалізації людини.
15. Розкрийте особливості впливу засобів масової комунікації на процес соціалізації особистості.
16. Охарактеризуйте основні соціалізуючі функції засобів масової інформації.
17. Розкрийте позитивний та негативний вплив інтернету як мегафактору соціалізації особистості.
18. Розкрийте культуру як систему: види, форми, рівні, соціальні функції в суспільстві.
19. Роль субкультури в процесі соціалізації підростаючого покоління.
20. Охарактеризуйте мистецтво як засіб соціалізації особистості дитини: функції, форми і різновиди.

ПОНЯТІЙНИЙ ПОКАЖЧИК

АГЕНТИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ – це люди та установи, діючі соціальні суб'єкти, за допомогою яких людина соціалізується завдяким процесам навчання, комунікації, прилучення до культури.

АДАПТАЦІЯ СОЦІАЛЬНА – пристосування індивіда до умов соціального середовища, формування адекватної системи відносин із соціальними об'єктами, рольова пластичність поведінки, інтеграція особистості у соціальні групи, діяльність щодо освоєння стабільних соціальних умов, прийняття норм і цінностей нового соціального середовища, форм соціальної взаємодії.

АКТИВНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ – ініціативний вплив на оточуюче середовище, на інших людей, на себе. Активність залежить від мотивів поведінки особистості.

АНДРОГІНІЯ, АНДРОГІННА ОСОБИСТІСТЬ – поєднання в індивіда водночас жіночих (фемінних) і чоловічих (маскулінних) властивостей. А.о. вбирає в себе все найкраще з обох статевих ролей. Концепція андрогінії була запропонована на початку 70-х років ХХ ст. американським психологом Сандрою Бем. Виявлений зв'язок андрогінії з високою самоповагою, наполегливістю, ефективним виконанням батьківської ролі, мотивацією до досягнень, внутрішнім відчуттям благополуччя. А.о. має багатий набір статеворольової поведінки і гнучко використовує його залежно від обставин.

АНТРОПОГЕННЕ СЕРЕДОВИЩЕ – це природне середовище, змінене людиною.

АНТРОПОСОЦІОГЕНЕЗ (від лат.: людина, суспільство, походження) – сучасна наука стверджує, що людина і суспільство виникли одночасно.

ВАЖКА ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ – становище, яке об'єктивно порушує життєдіяльність людини (або суб'єктивно сприймається як важке особисто для неї), яке вона не може подолати самостійно і потребує допомоги і підтримки соціальних служб.

ВИХОВАННЯ – чинник соціалізації особистості. Виховання – процес цілеспрямованого систематичного формування особистості, зумовлений законами суспільного розвитку, дією об'єктивних і суб'єктивних факторів.

ГЕНДЕРНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ – це процес засвоєння людиною соціальної ролі, визначено для неї суспільством від народження, залежно від того, чоловіком або жінкою вона народилася.

ГРУПА ОДНОЛІТКІВ – це об'єднання не обов'язково людей однакового віку.

ГЕНДЕР (англ. gender – рід) – одне із провідних понять гуманітарних наук, що означає: стать як соціальна категорія, як стосунки статей у всіх сферах соціальним о буття. Гендер, на відміну від поняття статі (sex), стосується не суто анатомо-фізіологічних властивостей, за якими різняться чоловіки та жінки, а соціально сформованих рис, притаманних "жіночості" (femininity) та "мужності" (masculinity). Гендер включає соціальні можливості кожної статі в освіті, професійній діяльності, доступ до влади, сімейні ролі та репродуктивну поведінку. Є одним з базових вимірів соціальної структури і суспільства. Вперше термін "гендер" у науковий обіг було впроваджено американським психоаналітиком Робертом Столлером.

ГЕНДЕРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ – ідентичність, яка характеризує людину з точки зору її належності до чоловічої чи жіночої статі, усвідомлене прийняття нею взірців мужності і жіночності в культурі. Г.І. є ширшим поняттям, ніж статево-рольова ідентичність, оскільки включає в себе рольовий аспект і образ людини загалом. Г.І. не є синонімом поняття «сексуальна ідентичність».

ГЕНДЕРНА КУЛЬТУРА – сукупність статево-рольових цінностей у суспільних відносинах і відповідних до них нормативів поведінки, потреб, інтересів і форм діяльності. Г.К. зумовлена суспільним устроєм, національними шлюбно-сімейними звичаями і традиціями, релігійними віруваннями.

ГЕНДЕРНА РІВНІСТЬ – справедливий розподіл можливостей для чоловіків і жінок у здобутті освіти, виконанні сімейних і соціальних ролей.

ГЕНДЕРНІ (СТАТЕВІ) РОЛІ – зразки поведінки жінок і чоловіків, які ґрунтуються на традиційних очікуваннях, пов'язаних з їх статтю; сукупність загальноприйнятих норм і правил поведінки людей в конкретній ситуації. Г.Р. відрізняються в суспільствах із різною культурою і змінюються з часом.

ГЕНДЕРНІ СТЕРЕОТИПИ – набір консервативних, загальноприйнятих норм і суджень, які стосуються статусу жінок і чоловіків, норм їх поведінки, мотивів учинків і характеру потреб. Г.С. закріплюють існуючі гендерні відмінності і взаємовідносини.

ДЕЗАДАПТАЦІЯ – невміння індивіда пристосовуватись до умов та змін навколишнього середовища на біологічному, фізіологічному, психічному або соціальному рівнях.

ДУХОВНІСТЬ – вимір людського буття, який виявляється у процесі реального самовизнання людини. Визнання себе як вільної та відповідальності за долю світу є основою духовності людини.

ЕКОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА – це міра і спосіб розвитку, реалізація соціальних сил у процесі матеріально-практичного і духовно-теоретичного засвоєння природи.

ЕТНОС – це історично сформована спільність людей, що володіють спільним менталітетом, стабільними особливостями культури, а також усвідомленням своєї єдності і відмінності від інших подібних утворень.

ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКІ ЦІННОСТІ – світоглядні ідеали, моральні норми, які відображають духовний світ усього людства. Це сукупність уявлень про справді людське, гідне, праведне, добре – все, що об'єднує людей.

ЗАСОБИ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ (ЗМК) – технічні засоби (друк, радіо, кінематограф, телебачення та ін.), за допомогою яких здійснюється поширення інформації (знань, духовних цінностей, моральних і правових норм і т.п.) на кількісно великі, розосереджені аудиторії.

ІНДИВІД – представник людського роду, конкретний носій соціальних і психологічних рис людства.

ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ визначається особливою індивідуальною системою психологічних та соціальних якостей з урахуванням природних задатків.

ІНТЕРНЕТ (Internet) – глобальна (всесвітня) телекомунікаційна мережа, яка поєднує безліч комп'ютерних мереж, що надає можливість усім користувачам комп'ютерами шукати та одержувати різну інформацію, обмінюватися повідомленнями по електронній пошті, спілкуватися, робити покупки, використовувати розважальні ресурси, одержувати інтерактивні фінансові (банківські операції, гра на біржі) та інші послуги.

КЛІМАТ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ – психологічне поняття емоційного та соціально-оцінного змісту, в якому узагальнено певні соціально-психологічні явища, властиві внутрішнім процесам життєдіяльності груп та колективів.

КУЛЬТУРА – це система взаємозв'язків людини і світу, що існує як єдність предметно-речового та духовного, в якій віддзеркалюється історичний розвиток соціальності людини.

ЛЮДИНА – це характеристика загальних, притаманних усім людям якостей і здібностей. ЛЮДИНА належить до людства і характеризується певною системою ознак, в першу чергу біологічних (складний розвинений мозок, прямоходіння, будова руки тощо). Кожна людина поєднує у собі особу, особистість та індивідуальність.

МАСКУЛІННІСТЬ (Чоловічість) – система властивостей особистості, які традиційно вважаються чоловічими.

МЕНТАЛІТЕТ – це глибинний духовний склад, сукупність колективних уявлень на неусвідомленому рівні, властивий етносу як великій групі людей, що сформувалася у певних природно-кліматичних та історико-культурних умовах

МОРАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ – характеристика особистості з точки зору виконання нею моральних вимог.

МОРАЛЬНА НОРМА – однаковою мірою адресоване всім людям повеління, яке слід неухильно виконувати за будь-якої ситуації; вияв моралі як форми суспільної свідомості.

МОРАЛЬНА САМООЦІНКА – результат морального оцінювання людиною своїх вчинків, їх мотивів і моральних якостей.

МОРАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ – особлива сфера діяльності, що має предметно-змістову визначеність і специфіку, подібно до виробничої, наукової, художньої.

НОРМИ – це правила, які визначають стійкі форми соціальної взаємодії людей.

ОСВІТНІ СИСТЕМИ – соціальні інститути, мета яких – освіта людини. Соціальна позиція – активно зорієнтований стан особистості, прагнення якої спрямовані на гармонійне поєднання власних інтересів з громадськими, на усвідомлення суспільних цінностей і мети як своїх особистих, на втілення і реалізацію їх у повсякденній життєдіяльності.

ОСОБА є представником певного суспільства, це соціальний індивід з певним набором соціальних характеристик і поєднує в собі фізіологічні, психологічні та соціальні якості.

ОСОБИСТІТЬ – це соціально-психологічна категорія і, разом з тим, неповторна динамічна інтеграція успадкованих і набутих механізмів, процесів психічної діяльності, які знаходяться в неперервній взаємодії.

ОСОБИСТІТЬ поводить себе як творчий діяч світу та самого себе. Саме особистість може досягти найвищих рівнів індивідуального та соціального розвитку.

ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ – це сукупність природних абіотичних та біотичних природних факторів по відношенню до організмів поза залежністю від контактів з людиною.

РЕФЕРЕНТНА ГРУПА – соціальна спільність щодо цінностей та установок.

РОЛЬ – це поведінка, зумовлена статусом особи, це приписання того, як правильно себе вести, займаючи певну позицію в суспільстві. Роль залежить від

світогляду особи, її знань, досвіду, оточення. Тому й різняться люди, які виконують однакові ролі.

САМОРЕАЛІЗАЦІЯ – прагнення людини до якомога повнішого виявлення самої себе і прояв своїх можливостей, нахилів, здібностей, якостей особистості, як один з виразів соціальних потреб людини.

СЕРЕДОВИЩЕ МЕШКАННЯ /ПРОЖИВАННЯ/ – це частина природного середовища, яке оточує живі організми, з яким вони взаємодіють.

СИСТЕМА означає певний об'єкт, який розглядається як складне цілісне утворення. Системний підхід до вивчення суспільства передбачає виокремлення його частин (підсистем), аналіз їх функцій, взаємозв'язку тощо.

СІМ'Я- один з найважливіших інститутів соціалізації підростаючого покоління; персональне навколишнє середовище в розвитку дітей, підлітків, юнаків, якість якого позначається рядом параметрів конкретної сім'ї.

СІМЕЙНІ УСТАНОВКИ – підходи та вимоги до виховання дитини в окремо взятій сім'ї.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ – сукупність засобів формування навичок та соціальних установок індивідів, які відповідають їх соціальним ролям. Соціалізація – процес і результат розвитку та самозміни людини під час набуття нею соціального досвіду.

СОЦІАЛЬНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ – це придбана здатність гнучко орієнтуватись у постійно мінливих соціальних умовах та ефективно взаємодіяти з соціальним середовищем.

СОЦІАЛЬНА РОЛЬ – особливе явище, в якому сходяться індивід та суспільство, а індивідуальна поведінка перетворюється в соціальну, де індивідуальні прояви людини співвідносяться із соціальними нормами; поведінка, задана суспільством та очікуваннями оточуючих.

СОЦІАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЛЮДИНИ – це сукупність людей, з якими вона взаємодіє, та соціальний світ загалом, що складається з норм, правил, законів, цінностей, традицій і суспільних відносин. Це комплекс матеріальних і духовних умов, які формують світогляд, поведінку та світогляд особистості.

СОЦІАЛЬНИЙ ДОСВІД – результат суспільної діяльності людей, що ґрунтується на раціональному, чуттєво-емпіричному пізнанні та практичному перетворенні дійсності, сприяє виробленню навичок, умінь, знань.

СОЦІАЛЬНИЙ ІНТЕЛЕКТ когнітивна складова комунікативних здібностей людини – це розуміння вчинків, дій, вербальної продукції людини, а також невербальних реакцій. Забезпечує соціальну адаптацію людини.

СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ – це сукупність статусів і ролей.

СОЦІАЛЬНІ НОРМИ, як засіб упорядкування і регуляції взаємодій між людьми, можуть виступати у формі звичаїв, традицій, законів, принципів, директив, правил, інструкцій тощо. Соціальні норми виступають основним засобом об'єднання людей у соціальні інститути.

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ – процес, у результаті якого особистість набуває знань та досвіду соціально прийнятої поведінки, діє в межах субкультури, функціонує в процесі взаємодії з іншими людьми.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ – універсальні механізми соціалізації, які обумовлюють особливості цього процесу у кожної конкретної особистості.

СТАТУС передбачає поєднання прав та обов'язків.

СУСПІЛЬСТВО можна по праву вважати цілісною системою інститутів, взаємодія яких забезпечує йому можливість функціонування та розвитку.

ФАКТОР (від лат. *facio* – роблю) – це умова, рушійна сила, причина якогось явища, процесу.

ФЕМІННІСТЬ (ЖІНОЧІСТЬ) – сукупність фізичних, психічних та поведінкових властивостей, які очікують від жінки в певному соціумі.

ЦІННОСТІ СІМЕЙНОГО ЖИТТЯ – сукупність певних чеснот, які повинні формуватись у здоровій сім'ї й є психолого-педагогічною основою національного виховання.

ШКІЛЬНА ДЕЗАДАПТАЦІЯ – порушення успішності, поведінки і між особистісних відносин в учнів загальноосвітньої школи.

ЯКІСТЬ ЖИТТЯ – це сукупність умов, які забезпечують (або не забезпечують) комплекс особистого та суспільного здоров'я людини, тобто відповідність середовища життя людина його потребам.

**ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
ОК 7 «ЛЮДИНА В СУЧАСНОМУ СОЦІУМІ»**

Заклад вищої освіти	Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Факультет/інститут	факультет педагогіки, психології, соціальної роботи та мистецтв
Кафедра	кафедра соціальної педагогіки і соціальної роботи
Освітня програма	Соціальна робота та консультування
Рівень вищої освіти	перший (бакалаврський) рівень
Курс/семестр	1 курс, 1 семестр
Мова навчання	українська мова
Затверджено	засіданням кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи , протокол № 1 від 29.08.2025 року
Обсяг дисципліни	Денна форма навчання: 3 кредити ЄКТС, що відповідає 90 академічним годинам, з яких з 32 год. – аудиторні: 10 год. – лекційні, 20 год. – практичні, 2 год. – консультації, 58 год. – самостійна робота самостійна робота Заочна форма навчання: 3 кредити ЄКТС, що відповідає 90 академічним годинам, з яких з 12 год. – аудиторні: 6 год. – лекційні, 4 год. – практичні, 2 год. – консультації, 78 год. – самостійна робота самостійна робота
Статус дисципліни	обов'язкова

Метою вивчення навчальної дисципліни «Людина в сучасному соціумі» є: допомога молодій людині у соціальному самовизначенні, усвідомленні свого місця в соціумі, з'ясуванні своєї ролі та можливостей у підтриманні та безпечному розвитку суспільства, у створенні комфортних умов проживання для себе та клієнтів соціальної сфери.

Основними завданнями навчальної дисципліни «Людина в сучасному соціумі» є: ознайомлення студентів із структурою оточуючого людину середовища; вивчення сутності понять «людина», «соціум», «особа в системі суспільних відносин», «соціальне середовище», «система «людина – життєве середовище людини»; вплив природних та соціальних передумов розвитку суспільства на життєдіяльність сучасної людини; впливу різних груп чинників на становлення та розвиток особистості в соціумі.

Місце в структурно-логічній схемі освітньої програми

Пререквізити:

ОК8. Етика соціальної роботи.

ОК9. Вступ до соціальної роботи та консультування.

Постреквізити:

ОК 13. Теорія і методи соціальної роботи.

II. Компетентності та результати навчання

2.1. Компетентності

Загальні компетентності (ЗК):

Вивчення дисципліни у комплексі з іншими освітніми компонентами ОПІ «Соціальна робота та консультування» сприяє набуттю здобувачами компетентностей:

ЗК1. Здатність реалізувати свої права і обов'язки як члена суспільства, усвідомлювати цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства та необхідність його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина в Україні.

ЗК2. Здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство та у розвитку суспільства, техніки і технологій, використовувати різні види та форми рухової активності для активного відпочинку та ведення здорового способу життя.

ЗК15. Здатність діяти соціально відповідально та свідомо.

Спеціальні (фахові, предметні) компетентності (СК):

СК9. Здатність оцінювати соціальні проблеми, потреби, особливості та ресурси клієнтів, в тому числі на етапі раннього втручання.

2.2. Результати навчання

РН5. Теоретично аргументувати шляхи подолання проблем та складних життєвих обставин, обирати ефективні методи їх вирішення, передбачати наслідки.

РН8. Критично аналізувати й оцінювати чинну соціальну політику країни, соціально-політичні процеси на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях.

III. Методи та засоби навчання

3.1. Методи навчання

За джерелом інформації: словесні – лекція (традиційна, проблемна тощо), дискусія, пояснення, розповідь, бесіда; наочні – спостереження, демонстрація, ілюстрація, презентація; практичні – професійні кейси, вправи, проблемні ситуації, ігри (навчально-пізнавальні тощо).

За ступенем самостійності мислення: репродуктивні (підготовка до практичних занять, контрольних робіт); пошукові (виконання завдань самостійної роботи); дослідницькі.

За ступенем керування навчальною діяльністю: під керівництвом викладача; самостійна робота здобувачів з підручником/посібником, нормативними документами, в т. ч. в соціальних мережах, виконання навчальних завдань.

3.2. Інструменти, обладнання та програмне забезпечення:

- навчально-методичний комплекс навчальної дисципліни;
- навчальна література (підручники, посібники, наукові статті);
- нормативні документи.

IV. ЗМІСТ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

4.1. Анотація змісту за темами

Розділ I. Середовище життєдіяльності людини

Тема 1. Середовище проживання людини. Взаємозв'язок природних екологічних факторів та життєдіяльності людини (2 год.).

Оточуюче людину середовище. Структура системи «людина – життєве середовище». Класифікації потреб людини. Місце і роль людини у біосферних процесах. Особливості проживання людей у містах і селах.

Види екологічних факторів та їх вплив на людину та її життєдіяльність. Вплив метеокліматичних умов на організм людини. Роль біологічних ритмів у житті людини. Вплив людини на навколишнє середовище.

Тема 2. Антропогенні фактори та проблеми безпеки людства (2 год.).

Класифікації антропогенних факторів, їх вплив на життєдіяльність сучасної людини. Сучасні глобальні екологічні проблеми людства як результат життєдіяльності людини та шляхи їх подолання. Проблеми безпеки людини. Вплив природних явищ на безпеку людини. Антропогенні чинники впливу на безпеку людства. Мінна безпека.

Розділ 2. Соціальне середовище формування особистості людини

Тема 3. Фактори та механізми соціалізації особистості (2 год.)

Сутність суспільства та його виникнення. Природні передумови суспільного життя. Періодизація суспільного розвитку. Особа в системі суспільних відносин.

Людина як біологічна та соціальна істота у структурі системи «людина – життєве середовище». Природне середовище як природний фактор соціалізації та виховання особистості. Форми та значення «екологічної адаптації» у процесі соціалізації дитини.

Соціальне середовище як необхідна умова соціалізації особистості людини. Структура соціального середовища. Соціалізація особистості як суспільно-педагогічний феномен. Характеристика понять «соціалізація», «виховання», «розвиток».

Тема 4. Моделі, форми та зміст соціальної компетентності особистості (2 год.)

Характеристика моделей соціалізації: політичної, економічної, професійної, культурної, сімейної, етнічної, статеворольової, інформаційної тощо.

Сутність, зміст, якості (активність, гнучкість) та форми соціальної компетентності молоді у різні вікові періоди.

Соціальні ролі особистості як механізм її соціалізації. Сутність понять «соціальна роль», «соціальний статус», «рольова структура особистості», «рольові функції», «рольовий конфлікт», «професійні ролі». Гендерні ролі особистості. Особливості гендерної соціалізації.

Тема 5. Чинники соціального розвитку особистості (2 год.)

Групи соціальних чинників, їх характеристика. Роль соціальних чинників для соціального розвитку особистості, а саме: сім'ї, закладу середньої освіти, групи ровесників, молодіжних субкультур, етносу, релігій та релігійних організацій, засобів масової інформації, різних видів мистецтва тощо.

4.2. Структура навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	денна форма					Заочна форма						
	усього	у тому числі					усього	у тому числі				
		л	п	лаб	конс	с.р.		л	п	конс	інд	с.р.
Модуль 1												
Розділ 1. Середовище життєдіяльності людини												
Тема 1. Середовище проживання людини. Взаємозв'язок природних екологічних факторів та життєдіяльності людини	22	2	6		2	12	22	1	1	2		18
Тема 2. Антропогенні фактори та проблеми безпеки людства	14	2	4			8	14	1	1			12
Контрольна робота 1	6					6	6					6
Разом за розділом 1	42	4	10		2	26	42	2	2	2		36
Розділ 2. Соціальне середовище формування особистості людини												
Тема 3. Фактори та механізми соціалізації особистості	13	2	4			6	13	1	1			10
Тема 4. Моделі, форми та зміст соціальної компетентності особистості	13	2	2			4	13	1				6
Тема 5. Чинники соціального розвитку особистості	12	2	4			6	12	2	1			10
Контрольна робота 2	6					6	6					6
Навчально-дослідне завдання	10					10	10					10
Разом за розділом 2	48	6	10			32	48	4	2			42
УСЬОГО ГОДИН	90	10	20		2	58	90	6	4	2		78

Теми лекційних занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин Денна/ заочна
	Розділ 1. Середовище життєдіяльності людини	4 / 2
1	Середовище проживання людини. Взаємозв'язок природних екологічних факторів та життєдіяльності людини	2 / 1
2	Антропогенні фактори та проблеми безпеки людства	2/1
	Розділ 2. Соціальне середовище формування особистості людини	6 / 4
3	Фактори та механізми соціалізації особистості	2 / 1
4	Моделі, форми та зміст соціальної компетентності особистості	2 / 1
5	Чинники соціального розвитку особистості	2 / 2

Теми семінарських занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин Денна/ заочна
	Розділ 1. Середовище життєдіяльності людини	10 / 2
1	Середовище існування людини	2 / 1
2	Вплив природних факторів на людину та її життєдіяльність	2 / -
3	Вплив людини на навколишнє середовище	2 / -
4	Різноманітність антропогенних факторів та їх вплив на безпеку людського суспільства	2 / 1
5	Вплив антропогенних факторів на життєдіяльність людини	2 / -
	Розділ 2. Соціальне середовище формування особистості людини	10 / 2
6	Природне та соціальне середовище як фактори соціалізації особистості	2 / 1
7	Складові, фактори та механізми соціалізації	2 / -
8	Соціальна компетентність молоді	2 / -
9	Провідні чинники соціального розвитку особистості	4 / 1

Самостійна робота

№ з/п	Назва завдання	Кількість годин	
		денна	заочна
1	Підготовка до семінарських занять	26	16
2	Опрацювання теоретичного матеріалу/лекцій	10	40
3	Підготовка до контрольних робіт	12	12
4	Підготовка навчально-дослідного завдання	10	10
	Разом	58	78

Навчально-дослідне завдання

Реферат (з презентацією) на вибір здобувача

Структура: титульна сторінка, план, вступ, основний зміст, висновки, література (5-10 джерел), обсяг – 10-12 сторінок.

Орієнтовний перелік тем рефератів

1. Роль екологічної етики для розвитку суспільства.
2. Еволюція взаємовідносин людини і природного середовища.
3. Екологія й етнос: суть взаємостосунків.
4. Роль біологічних ритмів у житті людини.
5. Раціональне харчування і здоров'я сучасної людини.
6. Національне харчування як елемент народної екокультури.
7. Здоровий спосіб життя – це актуально і сучасно.
8. Природні та техногенні небезпеки життєдіяльності людини.
9. Антропогенні фактори виникнення несприятливих екологічних ситуацій.
10. Ядерні забруднення: наслідки і вплив на здоров'я людей.
11. Міжнародний захист довкілля.
12. Екологічна політика в Україні: погляд громадськості.
13. Екокультура особистості як форма адаптації до середовища проживання людини.
14. Екологічна адаптація як фактор соціалізації особистості.
15. Концепція переходу України до стійкого екологічно безпечного розвитку.
16. Особливості формування особистості на різних фазах соціалізації.
17. Моделі соціалізації особистості.
18. Соціальне середовище як необхідна умова соціалізації особистості.
19. Характеристика теорій соціалізації особистості: вітчизняний та/або зарубіжний досвід.
20. Комп'ютерна залежність у дітей.

21. Роль та функції соціального виховання у процесі соціалізації молоді.
22. Етнічні особливості соціалізації особистості у сімейному середовищі.
23. Вплив релігії на формування особистості.
24. Особливості соціалізації сільської молоді.
25. Значення закладів середньої освіти для соціалізації підлітків та молоді.
26. Гендерний аспект соціалізації особистості.
27. Вплив ЗМІ на формування особистості підлітків та молоді.
28. Значення субкультури у процесі соціалізації підлітків та молоді.

V. Система оцінювання

5.1. Форми проміжного та підсумкового контролю

- поточне оцінювання аудиторної роботи – 0-30 балів (по 15 балів за розділ);
- контрольна робота – 0-50 балів балів (по 25 балів за розділ);
- навчально-дослідне завдання – 0-20 балів;
- залік (за результатами проміжного та підсумкового контролю з дисципліни) – 0-100 балів.

Визнання та оцінювання результатів навчання, здобутих шляхом неформальної та/або інформальної освіти, під час вивчення навчальної дисципліни «Людина в сучасному соціумі» здійснюється згідно «Порядку визнання результатів навчання, здобутих шляхом неформальної та/або інформальної освіти», затвердженого наказом ректора університету 25 квітня 2024 року №139.

5.2. Методи та засоби діагностики результатів навчання

Діагностика здійснюється за допомогою узагальнених кваліфікаційних (академічних або професійних) завдань, що створюються як модель певної проблемної ситуації у сфері соціальної роботи на базі результатів навчання. Семінарські заняття оцінюються якістю виконання завдань індивідуальної чи групової роботи.

Методи оцінювання: оцінювання відповідей, доповнень на семінарських заняттях; обговорення проблемних питань, розв'язування ситуаційних задач, демонстрація практичних навичок, виконання навчально-дослідних завдань.

Контрольна робота проміжного оцінювання виконується на основі переліку питань.

Оцінювання навчально-дослідного завдання здійснюється експертним методом за відповідними критеріями.

5.3. Критерії поточного (формульованого) оцінювання

Форми роботи	Критерії оцінювання	Розподіл формульованих оцінок
Семінарське заняття	Високий. Здобувач має глибокі, міцні, системні знання, творчо підходить до виконання завдань, самостійно оцінює різноманітні ситуації, явища, факти, виявляє й обстоює особисту позицію.	9-10
	Достатній. Здобувач знає істотні ознаки понять, явищ, зв'язки між ними, основні закономірності, самостійно застосовує знання у стандартних ситуаціях, виконує розумові операції (аналіз, абстрагування, узагальнення тощо), виправляє допущені помилки, вміє робити висновки; відповідь правильна, логічна, обґрунтована, але без власних суджень.	7-8
	Середній. Здобувач правильно відтворює навчальний матеріал, знає основні теорії та факти, уміє наводити приклади на підтвердження певних думок, частково контролює власні навчальні дії.	5-6
	Початковий. Здобувач відтворює частину навчального матеріалу, виконує елементарні завдання з допомогою викладача.	1-4

5.4. Критерії проміжного та підсумкового оцінювання

Складові та критерії оцінювання	Розподіл балів
Проміжний контроль	
<p><i>Оцінювання аудиторної роботи</i></p> <p>Переведення формульованих оцінок у бали здійснюється у співвідношенні:</p> <p><u>сума набраних оцінок за всі заняття x максимальна кількість балів</u> максимальна сума оцінок за всі заняття</p>	0-30

<i>Оцінювання контрольної роботи</i> Контрольна роботи включає 2 відкриті питання, передбачає повні відповіді на питання письмово. <i>Критерії: повнота розкриття питання, відповідність поставленим завданням, грамотність, виконання усіх завдань</i>	0-25
Навчально-дослідне завдання	0-20
Обґрунтування актуальності обраної теми та форми	0-2
Повнота розкриття теми	0-10
Логічність та доказовість	0-3
Оформлення	0-2
Презентація та захист роботи	0-3
Підсумковий контроль	
Залік Залік виставляється за сумою балів виконаних завдань	0-100

Орієнтовний перелік питань до контрольної роботи та заліку

1. Проаналізувати і пояснити поняття середовище, навколишнє середовище людини, життєве середовище.
2. Охарактеризуйте компоненти системи «людина – життєве середовище».
3. Потреби людини та їх можливі наслідки.
4. Поняття екологічної адаптації, її значення в житті людини.
5. Види екологічних факторів та їх вплив на людину.
6. Залежність людини від метеокліматичних умов.
7. Значення біологічних ритмів у житті людини.
8. Розвиток взаємовідносин людини з природою.
9. Сучасні глобальні екологічні проблеми як результат життєдіяльності людини.
10. Класифікація антропогенних екологічних факторів та їх вплив на людину.
11. Поняття про безпеку людства.
12. Сутність Концепції сталого розвитку.
13. Руйнівна дія стресу на життєдіяльність сучасної людини.
14. Електромагнітне забруднення середовища проживання людини та його можливі наслідки.
15. Залежність здоров'я людини від антропогенних екологічних факторів.
16. Антропогенні фактори появи нових інфекційних хвороб людини (ВІЛ-інфекції, СНІДу).

17. Фізичні фактори забруднення середовища: радіоактивне, електромагнітне та акустичне забруднення, антропогенні зміни клімату, стрес.
18. Глобальні екологічні проблеми як наслідок антропогенної діяльності людини.
19. Сутність та зміст поняття «соціалізація».
20. Природне та соціальне середовище як умови соціалізації особистості.
21. Охарактеризуйте чинники соціалізації особистості.
22. Розкрийте механізми соціалізації особистості.
23. Дайте характеристику моделей соціалізації особистості в соціумі.
24. Формування соціальної компетентності.
25. Сім'я як провідний чинник формування особистості.
26. Значення закладів середньої освіти як чинника соціалізації особистості.
27. Роль ровесників у формуванні особистості.
28. Вплив релігії на формування особистості.
29. Вплив етносу на формування особистості.
30. Вплив мистецтва на формування особистості.

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ ДЛЯ ЗДОБУВАЧІВ ПЕРШОГО (БАКАЛАВРСЬКОГО) РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ ДЕННОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ

Розділ І. Середовище життєдіяльності людини

Семінарське заняття № 1

Тема: Середовище існування людини (2 год.)

1. Розвиток понять біосфера, ноосфера, антропосфера; аналіз понять середовище, навколишнє середовище людини, життєве середовище.
2. Структура системи «людина – життєве середовище».
3. Потреби людини та їх можливі наслідки.
4. Поняття екологічної адаптації, її значення в житті людини.

Провідні поняття теми: біосфера, ноосфера (антропосфера, соціосфера), середовище, природне середовище, антропогенне середовище, середовище мешкання, навколишнє середовище, життєве середовище, компоненти життєвого середовища, життєвий простір, потреби людини, біологічні ресурси Землі, адаптація, адаптація людини.

Практичне завдання: виписати зі словників значення понять теми; розробити схему системи «людина – життєве середовище» (естетично оформити); підготувати повідомлення за періодичними виданнями та друкованими джерелами з даної теми.

Рекомендована література:

1. Гончаренко М.С., Бойчук Ю.Д. Екологія людини: Навчальний посібник. Суми, 2005. С. 78- 105.
2. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: навч.посібник В.М.Литвин, В.І.Гусєв, та ін. Київ, 2002. С. 19.
3. Корсак К.В., Плахотнік О.В. Основи екології : навчальний посібник. Київ, 2000. С. 64-67.
4. Понятійно-термінологічний словник з соціальної роботи: Уклад. І.В.Козубовська, І.І.Мигович, В.В.Сагарда та ін. Ужгород, 2001.
5. Порядок денний на XXI століття : Конференція ООН. Ріо-де-Жанейро, 1992.
6. Ріо-де-Жанейрська декларація по зовнішньому середовищу і розвитку : Конференція ООН. Ріо-де-Жанейро, 13-14 червня 2019.

Семінарське заняття № 2

Тема: Природні екологічні фактори та їх вплив на людину (2 год.)

1. Види екологічних факторів.
2. Залежність людини від метеокліматичних умов.

3. Значення біологічних ритмів у житті людини.
4. Я. А. Коменський про значення режиму дня, харчування, трудової діяльності та відпочинку для дитячого організму.

Основні поняття теми: природні екологічні фактори, метеокліматичні фактори, фізичні фактори, погода, клімат, екстремальні кліматичні умови, безпека в природокористуванні, акліматизація, біологічні ритми, режим дня, раціональне харчування, національне харчування.

Практичне завдання: вписати зі словників значення понять теми.

Рекомендована література:

1. Гавриленко О. П. Основи екології та безпека життєдіяльності : навчальний посібник. Київ, 2004. С. 121-135.
2. Гончаренко М. С., Бойчук Ю. Д. Екологія людини : навчальний посібник. Суми, 2005. С. 147- 243.

Семінарське заняття № 3

Тема: Вплив людини на навколишнє середовище (2 год.)

1. Розвиток взаємовідносин людини з природою.
2. Місце і роль сучасної людини в біосферних процесах.
3. Сучасні глобальні екологічні проблеми як результат життєдіяльності людини.
4. Роль соціального працівника у поширенні екологічних знань.

Основні поняття теми: антропогенний вплив, глобальні екологічні проблеми, забруднення, екологічна криза, екологічна катастрофа; охорона природи, охорона навколишнього середовища людини, екологічне виховання.

Рекомендована література:

1. Гончаренко М.С., Бойчук Ю.Д. Екологія людини: Навчальний посібник. К., 2005. С. 244-265.
2. Корсак К.В., Плахотнік О.В. Основи екології: Навчальний посібник. К., 2000. С. 77-215.
3. Пруцакова О. Місце на Землі, або скільки і чого нам насправді потрібно. *Світ виховання*. 2005. № 4 (11). С. 44-45.

Семінарське заняття № 4

Тема: Різноманітність антропогенних факторів та їх вплив на безпеку людського суспільства (2 год.)

1. Класифікація антропогенних екологічних факторів та їх вплив на людину.

2. Поняття про безпеку людства.
3. Сутність Концепції сталого розвитку.
4. Руйнівна дія стресу на життєдіяльність сучасної людини.
5. Електромагнітне забруднення середовища проживання людини та його можливі наслідки. Комп'ютерна залежність у дітей.
6. Причини залучення дітей та молоді до вживання наркотичних та токсичних речовин та їх вплив на здоров'я: тютюновий дим, алкогольні, наркотичні засоби тощо.

Рекомендована література:

1. Гончаренко М. С., Бойчук Ю. Д. Екологія людини: Навчальний посібник. Суми, 2005. С. 266-352.
2. Зайка Т. П. Концепція «Благовоління перед життям» А. Швейцера в контексті осмислення соціокультурної кризи Західної Європи кінці ХІХ-початку ХХ століття /Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти: збірник наукових праць (за матеріалами ХУІІ Міжнародної науково-практичної конференції 30-31 травня 2019 року) /За заг.ред. д.філос.н. Журби М.А. Канада – Сербія – Азербайджан – Польща – Україна, 2019. С. 16-21.
3. Корсак К.В., Плахотнік О.В. Основи екології : навч. посібник. Київ : 2000. С. 98.
4. Назарук М.М. Основи екології та соціоекології : навч. посібник. Вид. 2-е, доповнене. Львів: Афіша, 2000.
5. Понятійно-термінологічний словник соціальної роботи: Уклад. І.В.Козубовська, І.І.Мигович, В.В.Сагарда та ін. /За ред. І.В.Козубовської, І.І.Миговича. Ужгород, 2001.

Семінарське заняття № 5

Тема: Вплив антропогенних факторів на життєдіяльність людини (2 год.)

І. Обговорення теоретичних питань:

1. Залежність здоров'я людини від антропогенних екологічних факторів.
2. Здоров'я людини та хімічні забруднювачі навколишнього середовища: автотранспорт, смоги, полі хлоровані біфеніли (ПХБ), діоксини та фурані, поліциклічні ароматичні вуглеводні (ПАВ), пестициди, нітрати, мінеральні волокна, поверхнево-активні речовини (ПАР), лікарські препарати, наркотичні та токсичні речовини. Антропогенні фактори появи нових інфекційних хвороб людини (ВІЛ-інфекції, СНІДу).

3. Фізичні фактори забруднення середовища: радіоактивне, електромагнітне та акустичне забруднення, антропогенні зміни клімату, стрес.
4. Профілактична діяльність соціального працівника /соціального педагога щодо попередження вживання токсичних та наркотичних речовин (форми роботи: лекції, тренінги, зустрічі з бувшими алкоголіками/наркоманами, виготовлення буклетів тощо).
5. Глобальні екологічні проблеми як наслідок антропогенної діяльності людини.

Основні поняття теми: здоров'я, соціальне здоров'я, стрес, хвороба, антропогенний стрес, мутагени, якість життя; забруднення, шум, вібрація; глобальні екологічні проблеми.

Практичне завдання: вписати зі словників значення понять теми; розробити одну із форм профілактичної діяльності соціального працівника /соціального педагога (на вибір студента).

Рекомендована література:

1. Гончаренко М.С., Бойчук Ю.Д. Екологія людини: Навчальний посібник. Суми, 2005. С. 266- 352.
2. Понятійно-термінологічний словник соціальної роботи: Уклад. І.В.Козубовська, І.І.Мигович, В.В.Сагарда та ін. /За ред. І.В.Козубовської, І.І.Миговича. Ужгород, 2001.

Розділ 2. Соціальне середовище формування особистості людини

Семінарське заняття № 6

Тема: Природне та соціальне середовище як фактори та умови соціалізації особистості

1. Людина як біологічна та соціальна істота, структура системи «людина – життєве середовище».

2. Природне середовище як природний фактор соціалізації та виховання особистості. Форми та значення «екологічної адаптації» у процесі соціалізації дитини.

3. Соціальне середовище як необхідна умова соціалізації особистості. Структура соціального середовища.

4. Соціалізація особистості суспільно-педагогічний феномен. Характеристика понять «соціалізація», «виховання», «розвиток».

Завдання для самостійної роботи: скласти словник термінів до теми.

Реферати

1. Основні теорії соціалізації особистості: вітчизняний та зарубіжний досвід.

2. Екокультурні проблеми соціалізації дітей та молоді: вітчизняний та зарубіжний досвід.

3. Екологічна культура як основа позитивної соціалізації особистості та неруйнівної поведінки людини у біосфері.

4. Методи та форми екологічної культури особистості.

Література:

1. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі : навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів. Київ : Центр учбової літератури, 2009.

2. Коваль Л. Г., Зверева І. Д, Хлебик С. Р. Соціальна педагогіка / Соціальна робота : навч. посібник. Київ, 1997.

3. Гончаренко М. С, Бойчук Ю. Д. Екологія людини : підр. для студ. вищ. навч. закладів. Київ, 2005.

4. Хлебик С. Р., Новгородський Р. Г. Соціалізація особистості : навч. посібник. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2016. С. 5-31.

5. Крисаченко В. С. Екологічна культура: теорія і практика : навч. посібник. Київ, 1996.

Семинарське заняття № 7

Тема: Складові, фактори та механізми соціалізації.

1. Складові процесу соціалізації, їх класифікація й аналіз особливостей.

2. Види соціалізації, їх зміст.

3. Періоди, стадії, фази соціалізації. Значення стадії навчання у соціальному становленні людини.

4. Характеристика факторів соціалізації за групами: мегафактори, макрофактори, мезофактори, мікрофактори.

Завдання для самостійної роботи

Реферати

1. Вплив макрофакторів на соціалізацію молоді в сучасних умовах.

2. Особливості формування дітей та молоді на різних фазах соціалізації.

3. Особливості соціалізації сільських дітей та молоді.

Література

1. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі : навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів. Київ : Центр учбової літератури, 2009.

2. Коваль Л. Г., Зверева І. Д, Хлебик С. Р. Соціальна педагогіка / Соціальна робота : навч. посібник. Київ, 1997.

3. Пальчевський С. С. Соціальна педагогіка : навч. посібник. Київ : Кондор, 2005.

4. Хлебик С. Р., Новгородський Р. Г. Соціалізація особистості : навч. посібник. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2016. С. 27-31.

Семінарське заняття № 8

Тема: Соціальна компетентність молоді

1. Характеристика моделей соціалізації: політичної, економічної, професійної, культурної, сімейної, етнічної, статевої, інформаційної тощо.

2. Формування соціальної компетентності молоді: сутність, якості (активність, гнучкість), форми та зміст соціальної компетентності у різні вікові періоди.

3. Соціальні ролі особистості як механізм її соціалізації. Сутність понять «соціальна роль», «соціальний статус», «рольова структура особистості», «рольові функції», «рольовий конфлікт», «професійні ролі».

4. Гендерні ролі особистості, особливості гендерної соціалізації.

Завдання для самостійної роботи

Підготувати повідомлення на тему:

1. Гендерний паритет в умовах розбудови сучасного українського суспільства.

2. Гендер і злочинність.

Література

1. Гіденс Е. Соціологія. Київ : Основи, 1999.

2. Коваленко А. Б. Соціальна психологія : підручник. Київ, 2006.

3. Лавриненко Н. М. Педагогіка соціалізації: європейські абрисы. Київ : Віра ІНСАЙТ, 2000.

4. Соціологія : підручник для студ. вищ. навч. закладів. За ред. В. Г. Городяненка. Київ : Видавничий центр «Академія», 2002.

5. Хлебик С. Р., Новгородський Р. Г. Соціалізація особистості : навч. посібник. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2016. С. 35-48.

Додаткова:

1. Соціальна педагогіка : словник-довідник. За заг. ред. Т. Ф. Алексеєнко. Вінниця : Планер, 2009.

2. Соціальна робота : короткий енциклопедичний словник. Київ : ДЦСССМ, 2002. Книга 4.

Семінарське заняття № 9-10

Тема: Чинники соціального розвитку особистості

1. Роль сім'ї у соціальному формуванні особистості.
2. Розвиток особистості в умовах закладу середньої освіти.
3. Групи ровесників як чинник соціалізації.
4. Аналіз поняття «культура». Молодіжна субкультура, її ціннісні ознаки, статусна структура, захоплення, мода, жаргон тощо.
5. Етнічна соціалізація: народні виховні традиції, звичаї, обряди як форма передачі соціальних цінностей етносу.
6. Соціальні функції релігій та релігійних організацій, їх вплив на особистість, вияви асоціального впливу на молодь та шляхи його подолання в молодіжному середовищі.
7. Засоби масової інформації (ЗМІ) як чинники соціалізації, їх форми та вплив на життя і розвиток людини.
8. Місце і функції мистецтва як засобу процесу соціалізації.

Завдання для самостійної роботи

Підготувати повідомлення на тему: на прикладі одного-двох українських обрядів/звичаїв продемонструвати виховний вплив на соціалізацію молоді обрядодій із системи календарних свят українців.

Реферати

1. Роль сім'ї у соціальному формуванні особистості.
2. Культура як засіб і мета соціалізації.
3. Молодіжна субкультура як чинник соціалізації молоді.
4. Соціально-етнічні процеси в Україні.
5. Релігія, церква, конфесійна община як чинники й агенти соціалізації особистості.
6. Історія створення та розвитку засобів масової інформації як чинника соціалізації.
7. Сутність, види, механізми впливу «видовищного спілкування», інтернету, соціальних мереж на особистість.
8. Сучасне мистецтво як засіб соціалізації особистості.

Література

1. Коваль Л. Г., Зверева І. Д., Хлебик С. Р. Соціальна педагогіка / Соціальна робота : навч. посібник. Київ, 1997.
2. Хлебик С. Р., Новгородський Р. Г. Соціалізація особистості : навч. посібник. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2016. С. 49-95.
3. Гіденс Е. Соціологія. Київ : Основи, 1999.

4. Сорочинська В. Є. Організація роботи соціального педагога : навч. посібник. Київ : Кондор, 2005.

5. Лавриненко Н. М. Педагогіка соціалізації: європейські абриси. Київ : Віра ІНСАЙТ, 2000.

6. Любарська О. М. Основи соціалізації особистості : навч. посібник. 2-е вд, переробл. І доповнене. Київ : Ленвіт, 2012. 238 с.

Додаткова

3. Матвєєва Л. Л. курс лекцій для студентів Ніжинського державного педагогічного університету. Ніжин : «Наука-сервіс», 2002. С. 71.

4. Охрімчук Р. Бути суб'єктом вибору, а не об'єктом маніпуляцій: як захистити дитину від реклами: психологія реклами. *Шкільний світ*. 2003. № 2. С. 1, 6-7, 25.

5. Соціальна робота. В 3-х ч. Київ : Видавничий Дім «Києво-Могилянська Академія», 2004. Ч. 1-2.

6. Соціальна робота : короткий енциклопедичний словник. Київ : ДЦСССМ, 2002. Книга 4.

7. Шумаєва С. Медіа освіта: історичні та культурологічні аспекти розвитку. *Рідна школа*. 2003. № 5. С. 70-72.

**ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ
ДЛЯ ЗДОБУВАЧІВ ПЕРШОГО (БАКАЛАВРСЬКОГО)
РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЗАОЧНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ**

Аудиторні заняття – 6 години

Семінарське заняття № 1

Тема: Середовище існування людини (2 год.)

1. Структура системи «людина – життєве середовище».
2. Поняття екологічної адаптації, її значення в житті людини.
3. Залежність здоров'я людини від антропогенних екологічних факторів, хімічних та фізичних забруднювачів навколишнього середовища.

Провідні поняття теми: біосфера, ноосфера (антропосфера, соціосфера), середовище, природне середовище, антропогенне середовище, середовище мешкання, навколишнє середовище, життєве середовище, компоненти життєвого середовища, життєвий простір, потреби людини, біологічні ресурси Землі, адаптація, адаптація людини; здоров'я, соціальне здоров'я, стрес, хвороба, антропогенний стрес, якість життя; забруднення, шум, вібрація; глобальні екологічні проблеми.

Практичне завдання: вписати зі словників значення понять теми; розробити схему системи «людина – життєве середовище» (естетично оформити); підготувати повідомлення за періодичними виданнями та друківаними джерелами з даної теми.

Рекомендована література:

1. Гончаренко М.С., Бойчук Ю.Д. Екологія людини: Навчальний посібник. – Суми, 2005. С. 78- 105.
2. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч.посібник /В.М.Литвин, В.І.Гусєв, та ін. К., 2002. С. 19.
3. Корсак К.В., Плахотнік О.В. Основи екології: Навчальний посібник. К., 2000. С. 64-67.
4. Понятійно-термінологічний словник з соціальної роботи: Уклад. І.В.Козубовська, І.І.Мигович, В.В.Сагарда та ін. Ужгород, 2001.
5. Порядок денний на ХХІ століття /Конференція ООН. Ріо-де-Жанейро, 1992.
6. Конференція ООН. Ріо-де-Жанейро, 2019.

Семінарське заняття № 2

Тема: Природне та соціальне середовище як фактори та умови соціалізації особистості

1. Людина як біологічна та соціальна істота, структура системи «людина – життєве середовище».

2. Природне середовище як природний фактор соціалізації та виховання особистості. Форми та значення «екологічної адаптації» у процесі соціалізації дитини.

3. Соціальне середовище як необхідна умова соціалізації особистості. Структура соціального середовища.

4. Соціалізація особистості як суспільно-педагогічний феномен. Характеристика понять «соціалізація», «виховання», «розвиток».

Завдання для самостійної роботи: скласти словник термінів до теми.

Реферати

5. Основні теорії соціалізації особистості: вітчизняний та зарубіжний досвід.

6. Екокультурні проблеми соціалізації дітей та молоді: вітчизняний та зарубіжний досвід.

7. Екологічна культура як основа позитивної соціалізації особистості та неруйнівної поведінки людини у біосфері.

8. Методи та форми екологічної культури особистості.

Література:

1. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі : навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів. Київ : Центр учбової літератури, 2009.

2. Коваль Л. Г., Зверева І. Д, Хлебик С. Р. Соціальна педагогіка / Соціальна робота : навч. посібник. Київ, 1997.

3. Гончаренко М. С, Бойчук Ю. Д. Екологія людини : підр. для студ. вищ. навч. закладів. Київ, 2005.

4. Хлебик С. Р., Новгородський Р. Г. Соціалізація особистості : навч. посібник. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2016. С. 5-31.

5. Крисаченко В. С. Екологічна культура: теорія і практика : навч. посібник. Київ, 1996.

Семінарське заняття № 3

Тема: Складові, фактори та механізми соціалізації

1. Складові процесу соціалізації, їх класифікація й аналіз особливостей.

2. Види соціалізації, їх зміст.

3. Періоди, стадії, фази соціалізації. Значення стадії навчання у соціальному становленні людини.

4. Характеристика факторів соціалізації за групами: мегафактори, макрофактори, мезофактори, мікрофактори.

Завдання для самостійної роботи

Реферати

4. Вплив макрофакторів на соціалізацію молоді в сучасних умовах.

5. Особливості формування дітей та молоді на різних фазах соціалізації.

6. Особливості соціалізації сільських дітей та молоді.

Література

1. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі : навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів. Київ : Центр учбової літератури, 2009.

2. Коваль Л. Г., Зверєва І. Д, Хлебик С. Р. Соціальна педагогіка / Соціальна робота : навч. посібник. Київ, 1997.

3. Пальчевський С. С. Соціальна педагогіка : навч. посібник. Київ : Кондор, 2005.

4. Хлебик С. Р., Новгородський Р. Г. Соціалізація особистості : навч. посібник. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2016. С. 27-31.

НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНЕ ЗАВДАННЯ

Реферат (з презентацією) на вибір здобувача

Структура: титульна сторінка, план, вступ, основний зміст, висновки, література (5-10 джерел), обсяг – 10-12 сторінок.

Орієнтовний перелік тем рефератів

1. Роль екологічної етики для розвитку суспільства.
2. Еволюція взаємовідносин людини і природного середовища.
3. Екологія й етнос: суть взаємостосунків.
4. Роль біологічних ритмів у житті людини.
5. Раціональне харчування і здоров'я сучасної людини.
6. Національне харчування як елемент народної екокультури.
7. Здоровий спосіб життя – це актуально і сучасно.
8. Природні та техногенні небезпеки життєдіяльності людини.
9. Антропогенні фактори виникнення несприятливих екологічних ситуацій.
10. Ядерні забруднення: наслідки і вплив на здоров'я людей.
11. Міжнародний захист довкілля.
12. Екологічна політика в Україні: погляд громадськості.
13. Екокультура особистості як форма адаптації до середовища проживання людини.
14. Екологічна адаптація як фактор соціалізації особистості.
15. Концепція переходу України до стійкого екологічно безпечного розвитку.
16. Особливості формування особистості на різних фазах соціалізації.
17. Моделі соціалізації особистості.
18. Соціальне середовище як необхідна умова соціалізації особистості.
19. Характеристика теорій соціалізації особистості: вітчизняний та/або зарубіжний досвід.
20. Комп'ютерна залежність у дітей.
21. Роль та функції соціального виховання у процесі соціалізації молоді.
22. Етнічні особливості соціалізації особистості у сімейному середовищі.
23. Вплив релігії на формування особистості.
24. Особливості соціалізації сільської молоді.
25. Значення закладів середньої освіти для соціалізації підлітків та молоді.
26. Гендерний аспект соціалізації особистості.
27. Вплив ЗМІ на формування особистості підлітків та молоді.

28. Значення субкультури у процесі соціалізації підлітків та молоді.
29. Соціально – педагогічний аналіз проблеми соціалізації: міждисциплінарний аспект.
30. Особливості формування дітей та молоді на різних фазах соціалізації.
31. Аналіз сучасних моделей соціалізації.
32. Сутність та зміст еволюційної теорії соціалізації Е. Г. Еріксона.
33. Екокультурні проблеми соціалізації дітей та молоді (зарубіжний та вітчизняний досвід).
34. Етнічні та національні особливості соціалізації української молоді в родинному вихованні.
35. Особливості етнічної соціалізації підлітків.
36. Релігійна соціалізація особистості.
37. Роль символів у процесі соціалізації особистості.
38. Національна символіка. Значення символів як фактора соціалізації особистості на сучасному етапі розвитку суспільства.
39. Функції системи святковості українців як фактору суспільної соціалізації дітей та молоді.
40. Особливості соціалізації сільської молоді.
41. Позашкільні заклади в системі соціалізації особистості (історичний досвід).
42. Вплив сучасних позашкільних закладів на формування позитивного соціального досвіду особистості.
43. Школа як відкрита система: особливості шкільної соціалізації.
44. Народні традиції і сучасність у процесі соціалізації та національного самовизначення української молоді.
45. Гендерний аспект у освіті та культурі.
46. Гендер і злочинність.
47. Вплив ЗМІ на формування здорового способу життя молоді.
48. Культурно-історичні особливості формування європейського стилю соціалізації молоді.
49. Статусна структура субкультури: жаргон, фольклор, мода, захоплення.
50. Роль та функції соціального виховання в процесі соціалізації сучасної молоді.
51. Культурні релігії (секти) та їх вплив на формування особистості.
52. Особливості соціально-педагогічної роботи з особами з культурною залежністю та членами їх сімей.
53. Виховний вплив обрядовій із системи українських календарних свят.

54. Функції обрядовості, значення звичаїв та обрядів на сучасному етапі соціалізації української молоді.

55. Символи віри у сучасній і традиційній культурі українців, їхній ціннісно-психологічний статус.

Вимоги до написання реферату

Реферат – перша студентська письмова самостійна наукова робота у ЗВО. Реферат представляє собою виклад наявних у науковій літературі концепцій з певної проблеми. Достатньо грамотно й логічно викласти основні ідеї з заданої теми, які є в кількох джерелах, та систематизувати їх. Для реферату достатньо буде, якщо ви зумієте обґрунтувати одну з точок зору, в чому ви бачите її перевагу.

Ваше завдання полягає в тому, щоб з максимальною повнотою використати рекомендовану літературу, правильно, без перекручувань змісту понять передати позицію авторів.

Структура реферату:

1. Титульна сторінка оформляється за зразком.
2. *План* (простий або складний) складається зі вступу, основної частини (декілька пунктів) та загальних висновків із зазначенням сторінки.
3. Підзаголовки тексту виділено, сторінки реферату пронумеровано. У тексті повинно бути кілька цитат та покликань на них.
4. Загальний обсяг реферату – 8-10 сторінок.
5. Список *використаної літератури* оформлено за алфавітом згідно з бібліографічними вимогами ДСТУ 2015. Кількість – не менше 5 джерел.
6. Підготовлений реферат (з презентацією, не обов'язково) повинен бути *виголошений* на відповідному семінарському занятті або на групових консультаціях.

ЗРАЗКИ ТЕСТІВ ДЛЯ МОДУЛЬНИХ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

ТЕСТ ДЛЯ КОНТРОЛЮ

1. Предметами соціальних наук, які вивчають людину як соціальну особистість, є:
  - а) соціальна психологія, педагогіка, історія;
  - б) географія, соціологія, природознавство;
  - в) філософія, соціологія, психологія;
  - г) історія педагогіки, філософія, історія.
2. Від чого залежить розвиток особистості:
  - а) середовища;
  - б) виховання;
  - в) ні від чого залежати не може;
  - г) спадковості.
3. Людину як суб'єкта соціалізації розглядали:
  - а) Ч.Кулі, У.Томас, Дж.Мід, Ф.Знавецький;
  - б) У.Джеймс, М.Вебер.
4. Людину як об'єкта соціалізації розглядали:
  - а) Е.Дюркгейм, Т.Парсонс;
  - б) Ж.-Ж.Руссо, Дж.Дьюї;
  - в) Ж.Піаже, Е.Фромм.
5. Автором терміна «соціалізація», що застосовують до людини, вважають:
  - а) Ф.Г.Гуддінгса;
  - б) Ж.-Ж.Руссо;
  - в) К.Молленгауера;
  - г) В.О.Сухомлинського.
6. Виховання, як розвиток природних здібностей, розуміли:
  - а) І.Ф.Гербарт, Карл Магер, Дж. Локк;
  - б) Я.А.Коменський, І.Г.Песталоцці, К.Д Ушинський.
7. Ввів поняття «соціальна педагогіка»:
  - а) П.Наторп;
  - б) К. Магер;
  - в) Е. Борнеманн;
  - г) Ф.Шліпер.
8. Ідею осмисленого життя розвинув:
  - а) К.Мюлленгауер;
  - б) М.Вебер;
  - в) В.Франкл;
  - г) Е.Дюркгейм.

ТЕСТ ДЛЯ КОНТРОЛЮ

1. Існує чимало визначень особистості, порівняйте деякі з них і дайте їм критичний аналіз:

- особистість – людина як суспільна істота, суб'єкт пізнання і активного перетворення світу;
- особистість – це включена в суспільні відносини соціальна істота, яка є діячем суспільного розвитку;
- особистість – це людина в сукупності її соціальних якостей, що формуються в різних видах суспільної діяльності і відносин;
- особистість – це людський індивід як продукт соціального розвитку, суб'єкт праці, спілкування і пізнання, детермінований конкретно-історичними умовами життя суспільства.

2. Співставте точки зору і знайдіть правильну. Які практичні педагогічні висновки можна зробити, виходячи з цих положень?

- особистість людини створюється суспільними відносинами, в які індивід включається у процесі своєї діяльності;
- формування особистості є процес, що прямо не збігається з процесом прожиттєвих змін природних властивостей індивіда в ході його пристосування до зовнішнього середовища. Одні природні особливості розгортаються, інші придушуються, значною мірою змінюються.

3. Які з даних особливостей характеризують людину як особистість, а які як індивіда? Необхідне підкреслити.

Приємний голос; висока емоційність; цілеспрямованість; ретельність; громадська активність; рухливість, вдумливість, впертість, прекрасна дикція, високий зріст, критичність розуму, моральна вихованість, працелюбність, художність, низька адаптація до колективу, добрий зір, уважність.

4. Виберіть правильні висловлювання і обґрунтуйте вибір:

- людина в її соціальній якості є особистістю;
- особистість – це всяка вільна і незалежна людина;
- особистістю є лише той, хто має яскраву індивідуальність;
- абсолютна самотійність людського «Я» є особистістю;
- особистість – це людина як суб'єкт і об'єкт суспільних відносин.

5. На основі вказаних нижче визначень виділіть суттєві ознаки особистості:

- особистість – не пасивний продукт суспільної взаємодії, а живий і активний суб'єкт, який володіє автономією у своєму розвитку;

- особистість – це людина як продукт суспільного розвитку, суб'єкт праці, спілкування і пізнання, детермінований конкретними історичними умовами життя суспільства;
- особистість – це людина як суб'єкт активної діяльності, який перетворює світ, а отже, носій свідомості і самосвідомості.

ТЕСТ ДЛЯ КОНТРОЛЮ

1. Адаптація – це:

- а) здатність людини активно взаємодіяти з соціальним середовищем, використовувати його потенціал для власного розвитку;
- б) комплекс заходів, спрямованих на відновлення або компенсацію порушених чи втрачених функцій;
- в) реалізація внутрішніх природних задатків та властивостей людини.

2. Систему методів і прийомів надання соціальної підтримки людям у процесі їх соціалізації чи пристосування до нових соціальних умов називають:

- а) ресоціалізацією;
- б) соціальною адаптацією;
- в) реабілітацією.

3. Порушення процесів взаємодії людини з соціальним середовищем – це:

- а) девіація;
- б) інфантилізм;
- в) дезадаптація.

4. Визначте види підліткової дезадаптації:

- а) патогенна, психічна, соціальна дезадаптація;
- б) психологічна, соціальна дезадаптація;
- в) девіантна, делінквентна, адиктивна поведінка.

5. Соціальна адаптація є передумовою:

- а) розвитку особистості;
- б) життєдіяльності людини;
- в) соціалізації особистості.

6. Знайдіть відмінні риси процесів соціальної адаптації та соціалізації особистості.

7. Визначте фактори успішної соціальної адаптації індивіда.

8. Дайте власне визначення поняття «соціальна адаптація».

9. Розробіть 5 рекомендацій педагогам у роботі з дезадаптованими підлітками.

10. Запропонуйте шляхи профілактики соціальної дезадаптації.

ТЕСТ ДЛЯ КОНТРОЛЮ

1. Головний виховний вплив повинні виконувати такі інститути:

- а) школа;
- б) сім'я;
- в) держава.

2. Дайте власне визначення поняттю «сім'я».

3. Оберіть з поданих варіантів ті функції, які покладено на сім'ю:

- а) репродуктивна, виховна, рекреативна;
- б) правоохоронна;
- в) політична, економічна;
- г) охоронно-захисна, соціальна.

4. Визначте функції ЗМІ як фактора соціалізації:

- а) інформаційна, формуюча;
- б) інформаційна, рекреативна, релаксаційна;
- в) інформаційна, повчальна, ідеологічна.

5. Доповніть речення: мезофактори – умови соціалізації великих груп людей, які розмежовуються за:

- а) типом місцевості та поселення, за належністю до тих чи інших субкультур;
- б) расовою приналежністю та віком;
- в) рівнем соціально-економічного та політичного розвитку.

6. Запропонуйте власну класифікацію сімей.

7. Зробіть порівняльну характеристику сім'ї та школи як важливих факторів соціалізації.

8. Складіть логічну схему із поданих слів. Дайте їй назву. Складові: мезофактори, сім'я, школа, фактори соціалізації, мікрофактори, тип місцевості і поселення, Всесвіт, суспільство, мегафактори, ЗМІ, субкультура, космос, макрофактори, етнос, держава.

10. Як регіон (тип поселення) може впливати на процес соціалізації?

ТЕСТ ДЛЯ КОНТРОЛЮ

1. Поняття «готовність до школи» включає в себе наступне:

- а) фізичну, психологічну, інтелектуальну підготовку;

- б) інтелектуальну, психологічну, дисциплінарну підготовку;
  - в) вміння читати, писати, рахувати, а також спілкуватися.
2. Віддаючи дитину до школи з певним нахилом навчання, батькам слід враховувати:
- а) економічну ситуацію, що склалася у даному суспільстві;
  - б) потреби та можливості дитини;
  - в) престиж закладу та попит на дані види діяльності.
3. Школа як інститут соціалізації відноситься до:
- а) макрофакторів соціалізації;
  - б) мезофакторів соціалізації;
  - в) мікрофакторів соціалізації.
4. Соціально-педагогічні задачі школи у процесі соціалізації учнів:
- а) засвоєння учнями нормативної поведінки;
  - б) передача соціального досвіду вчителями учням;
  - в) побудова власної позиції, свого ставлення до тих норм і цінностей, які засвоюються.
5. Учень школи є:
- а) суб'єктом соціалізації;
  - б) об'єктом соціалізації;
  - в) як суб'єктом, так і об'єктом соціалізації.
6. Визначте основні функції школи в процесі соціалізації дітей та підлітків.
7. Перелічіть агентів соціалізації в школі.
8. Запропонуйте форми співпраці школи і сім'ї щодо соціалізації учнів
Визначте схильність до роботи в системі професій «Людина – Людина»
(за Є.О.Клімовим)
- Уважно читайте кожне питання, відповідайте одразу, без довгих роздумів, «так», «ні».
1. Чи вважають інші, що ви людина вразлива?
  2. Чи довго ви зберігаєте на душі печаль та радощі від різного роду переживань?
  3. Чи часто у вас бувають підйоми та спади настрою?
  4. Чи довго та тяжко переносите критику в свою адресу?
  5. Вас дуже втомлює галаслива та весела компанія?
  6. Чи відчуваєте ви утруднення, коли доводиться знайомитися з новими людьми?
  7. Вам краще пізнати щось нове із книги, ніж запитати про це в інших?

8. Чи часто маєте бажання бути наодинці, в тиші?
9. Чи довго шукаєте потрібні слова, коли доводиться розмовляти?
10. Чи надаєте ви перевагу вузькому колу постійних знайомих широкому колу нових знайомств?

Якщо на більшість питань ви відповіли ствердно, то, найвірогідніше, в соціально-педагогічній діяльності маєте утруднення через недостатність організаторських та комунікативних здібностей. Перед вами значна робота з професійного та особистісного самовиховання.

ТЕСТ ДЛЯ КОНТРОЛЮ

1. Самовиховання – це:
  - а) цілеспрямована свідома, систематична діяльність особистості з метою вироблення в собі бажаних позитивних рис та усунення негативних;
  - б) знищення старого і виникнення нового;
  - в) свідома діяльність особи, спрямована на реалізацію власних сил, здібностей, можливостей.
2. Розвиток – це:
  - а) становлення людини як соціальної істоти, яке відбувається в процесі життєдіяльності;
  - б) накопичення кількісних змін в організації людини;
  - в) цілеспрямований процес формування у людей заданих якостей;
  - г) кількісні та якісні зміни в організмі, які відбуваються в часі під впливом різних факторів.
3. Від чого залежить розвиток особистості:
  - а) від обсягу здобутих знань, умінь;
  - б) від природних задатків;
  - в) від організації і здійснення цілеспрямованого навчально-виховного процесу.
4. Що відіграє вирішальну роль у самовихованні:
  - а) виховання в сім'ї;
  - б) сприятливе середовище;
  - в) правильно організована пізнавальна діяльність;
  - г) ваш варіант.
5. Що таке розвиток особистості?
6. За якими критеріями можна визначити ступінь особистісного розвитку людини?

7. Якими факторами зумовлюється розвиток особистості?
8. Як впливає діяльність на розвиток особистості?
9. Яке значення має активність особистості у власному розвитку?
10. За умов зміни соціальних обставин людина або пристосовується до нового середовища шляхом втрат власної індивідуальності, або прагне до адекватної самореалізації, зберігаючи активне і гуманне самоствердження, бажання і здібність знайти себе в будь-якому середовищі проживання, або опускає руки. Чи знайома вам подібна ситуація? Яка позиція, на вашу думку, сприяє розвитку особистості?

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

1. Абдюкова А. В. Психологічні особливості соціалізації сучасного підлітка: дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05. / Абдюкова А. В.; Прикарпатський університет ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2000. 264 с.
2. Авраменко О.О. Соціалізація особистості в контексті вітчизняних та зарубіжних науково-педагогічних досліджень. Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки. 2015. – № 10. С. 7-13. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchuP_2015_10_3
3. Архипова С. П. Соціальна педагогіка : навч.-метод. посіб. / С. П. Архипова, Г. Я. Майборода. Черкаси ; Ужгород, 2002. 154 с.
4. Гапон Ю. А. Соціально-педагогічні основи процесу виховання особистості / Ю. А. Гапон. Запоріжжя, 1998. 218 с.
5. Гончаренко М. С, Бойчук Ю. Д. Екологія людини : підр. для студ. вищ. навч. закладів. Київ, 2005. 394 с.
6. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. Київ: Либідь, 1997. 374 с.
7. Димань Т. М. Екологія людини: підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2009. 376 с.
8. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери. За заг. ред. проф. І. Д. Зверєвої. Київ-Сімферополь : Універсум, 2013. 536 с.
9. Єхало В. П. Проблема соціалізації особистості в інтеракціоністській соціології : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соц. наук : спец. 22.00.01 / Єхало В. П. Київ, 1992. 17 с.
10. Заверико Н. Історико-теоретичний аналіз досліджень проблем соціалізації особистості / Н. Заверико, І. Зверєва. *Соціальна педагогіка і адаптивність особистості* / відп. ред. В. Слюсаренко. Суми : Мрія ЛТД, 1994. 548 с.
11. Зозуляк-Случик Р. В. Основи соціалізації особистості : навч. посібник для студентів закладів вищої освіти (освітньо-професійна програма «Соціальна робота»). 2-е вид., переробл. та доповн. Івано-Франківськ : НАІР, 2022. 206 с.
12. Коваль Л. Г. Соціальна педагогіка / Соціальна робота : навч. посіб. / Л. Г. Коваль, І. Д. Зверєва, С. Р. Хлебик. Київ. : ІЗМН, 1997. 392 с.
13. Козирев М. П. Соціальна педагогіка : навч. посіб. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2020. 352 с.
14. Корсун І. В. Соціалізація старшокласників у сфері вільного часу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / І. В. Корсун. Луганськ, 1996. 12 с.

15. Костюк Г.С. Навчання і розвиток особистості. Київ : Вид."Радянська школа, 1968. 105 с.
16. Краснова Н. П., Харченко Л. П., Пігіда В. М. Соціалізація особистості : навч-метод. посіб. до семінарських занять і самоств. роботи для студ. спец. «Соціальна робота». Держ. закл. „Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка”. Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2010. 178 с.
17. Куєвда В. Т. Основи соціалізації у виховному процесі. Професійна підготовка студентів педагогічних інститутів до виховної діяльності / за ред. А. Й. Капської. Київ : ІЗМН, 1996. С. 11–20.
18. Лавриченко Н. М. Педагогіка соціалізації: європейські абрис.
19. Лавриченко Н. Педагогічне осмислення проблем соціалізації шкільної молоді у Франції. *Шлях освіти*. 2000. № 2. С. 20–23.
20. Лещук Г. В. Соціалізація особистості як соціально–педагогічне явище. Науковий вісник Ужгородського національного університету Серія «Педагогіка, соціальна робота». Випуск 20. С. 70-73.
21. Литвиненко С. Сучасні проблеми соціалізації школярів. *Шлях освіти*. 1997. № 3. С. 9–13.
22. Лукашевич М. П. Соціалізація: виховні механізми і технології : навч. посіб. Київ, 1998. 109 с.
23. Людина в сучасному соціумі : навч. посіб. / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. Уклад. В. П. Ісаченко. Вид. 2-ге. допов. та переробл. Умань : Візаві, 2021. 210 с.
24. Москаленко В.В. Соціалізація особистості: монографія. Київ : Фенікс, 2013. 540 с.
25. Новгородський Р. Г. До питання про сутність соціалізації особистості. *Вісник Львівського університету*. Львів, 2002. Вип. 16. Ч. 1. С. 167–173.
26. Новгородський Р. Г. Соціалізація особистості: історико-теоретичний аспект (20-і роки ХХ століття): [навчальний посібник]. Ніжин, 2013. 274 с.
27. Папуча М. В. Особистість: розвиток, соціалізація, виховання. Ніжин : Редакційно-видавничий відділ НДПУ ім. Миколи Гоголя, 2001. 147 с.
28. Погорілий О. І. Соціологічна думка ХХ ст. : посіб. Київ : Либідь, 1996. 224 с.
29. Погрібний А. Г. Борис Грінченко в літературному русі кінця ХІХ – поч. ХХ ст.

30. Сім'я і діти : програма родинно-національного виховання та навчально-тематичний план педагогічної освіти батьків / Постовий В. Г., Алексеєнко Т. Ф., Зайцева З. Г. та ін. ; за заг. ред. Постового В. Г. Київ : ІЗМН, 1997. 56 с.
31. Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / за заг. ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової. Київ, 2000. 260 с.
32. Соціалізація особистості школяра / Л. Е. Орбан (ред.) ; Науково-методичний центр "Українська етнопедagogіка і народознавство". Івано-Франківськ, 1996. 66 с.
33. Соціалізація особистості: навчально-методичний посібник / С. Р. Хлебик, Р. Г. Новгородський. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2016. 122 с.
34. Соціальна педагогіка : навч. посіб. / за ред. А. Й. Капської. 2000. 264 с.
35. Соціальна педагогіка: мала енциклопедія / за заг. ред. І. Д. Звереві. Київ : Центр учбової Літератури, 2008. С. 283-287.
36. Соціологія : підручник / за заг. ред. В. П. Андрущенко, М. І. Горлача. Харків; Київ, 1998. 624 с.
37. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. Київ, 1973. 560 с.
38. Штефан Л. А. Соціально-педагогічна теорія та практика в Україні (20–90-ті рр. ХХ ст.) / Л. А. Штефан. Харків : ТОВ "ТО Ексклюзив", 2002. 264 с.

Навчальне видання

Укладачі:
КРИЛОВЕЦЬ М. Г.,
ХЛЄБІК С. Р.,
ЗІНЧЕНКО Т. В.

ЛЮДИНА
В СУЧАСНОМУ СОЦІУМІ

Навчально-методичний посібник

Технічний редактор – І. П. Борис
Верстка, макетування – О. В. Борщ

Книга друкується в авторському редагуванні.

Підписано до друку 09.12.25 р.	Формат 60x84/16	Папір офсетний
Гарнітура Times	Обл.-вид. арк. 10,4	Електронне вид-ня
Замовлення № 176	Ум. друк. арк. 11,04	

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3^А
(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@ukr.net
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.